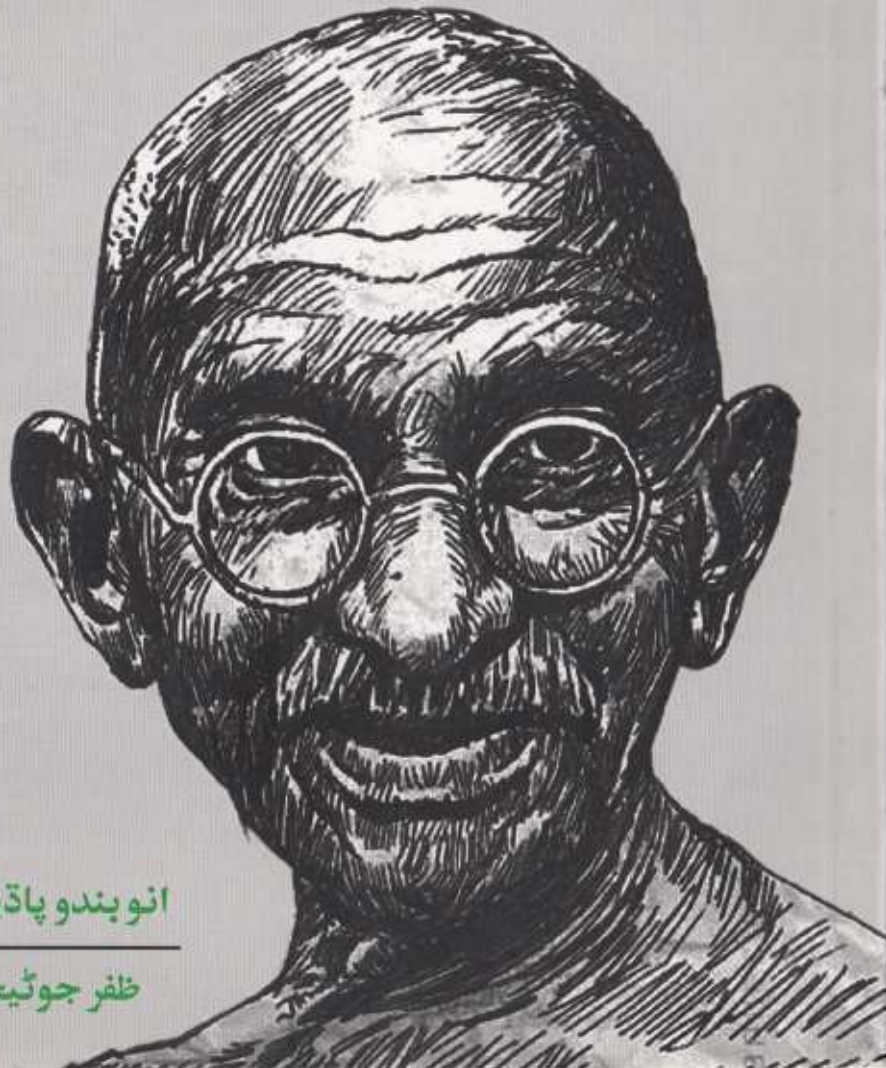

گانڌي: روپ هزار

جيون ڪهاڻي

انوبندو پاڌيائي

ظفر جوڻيجو

گانڌي، ڪڏهن به طاقت جو استعمال نه ڪيو. هو سمجھداريءَ جو اعليٰ نمونو هو. جنهن يورپ جي ڏاڍ جو مقابلو هڪ ڀيرو ڪار سادگيءَ سان ڪيو. ايندڙ نسل شايد ئي اعتبار ڪن ته هن دنيا ۾ واقع گانڌيءَ جهڙو به ڪو شخص هيو.

- البرٽ آئنسٽائن

چين سن يات سن جي اڳواڻي ۾ تلوار سنڀالي ۽ بعد ۾ چيان جي ڪالوني بنيو. پر هندستان گانڌيءَ جي چونڊ ڪئي. هن جي اڳواڻيءَ ۾ عدم تشدد جي واٽ تي هلندي بنا هٿيارن جي جنگ وڙهيا ۽ ڪامياب ٿيا.

سينٽ اسيسي ڪانپوءِ هي ئي شخص آهي. جيڪو دشمنن سان به نرم مزاجي، بي نيازي ۽ سادگيءَ سان پيش آيو.

- ول ڊيورانت

سچ پچ اچرج ٿو لڳي. اعتبار ئي نه ٿو اچي ته گانڌيءَ ڪيترن ئي ڪمن ۾ هٿ وڌو ۽ وڏي جوابداريءَ سان انهن سڀني کي توڙ تائين پهچايائين. اهي سڀ ڪم هن دلشون، پاڻ آرٽن واري جذبي سان ڪيا. اهڙا ڪم، جن کي عام طرح ننڍڙا ڪم چيو ويندو آهي. پر گانڌيجيءَ لاءِ اهي نهايت اهم ۽ ڌيان جوڳا هئا.

- جواهر لال نهرو

Phoenix Books

C-73, GMB Colony, Qasimabad,
Hyderabad, Sindh, Pakistan.
Ph. 00-92-22-2655021
E-mail: trdsindh@yahoo.com

گاندي: روپ هزار

ليکڪ

انو بندو پاڌياڻي

مترجم

ظفر جوڻيجو

فينيڪس بڪس، حيدرآباد

فهرست

V	• ٻه اکر
VI	• تعارف (انگريزي - ڇاپو پهريون)
VIII	• پيش لفظ (انگريزي - ڇاپو پهريون)
IX	• مهاڳ (سنڌي - ڇاپو موجوده)
XII	• پيش لفظ (سنڌي - ڇاپو موجوده)
01	آوڙج
5	بئريستر
15	درزي
18	ڌوبي
21	حجم
26	پنگي
36	موچي
44	نوڪر
51	بورچي
57	ڊاڪٽر
63	نرس
68	اُستاد
76	اُلتڪار
86	هٿ وائيو

ڪتاب جو نالو :	گاندھي روپ هزار
موضوع :	جيون ڪھاڻي
ليکڪ :	انوبندوپاڌياڻي
خاڪا :	آر. ڪي. لچمن
مترجم :	ظفر جوڻيجو
ڇاپيندڙ :	جي آر پٽڪل، پاپولر پريڪشن، 35 - سي، ٽارڊيو روڊ، بمبئي (انگريزي ڇاپو 1964ع) فينيڪس بڪس، حيدرآباد (سنڌي ڇاپو 2014ع)
لي آئوٽ :	فينيڪس بڪس ٽيم
ڳاڻيٽو :	مڪ هزار
قيمت :	200/- روپيا

Rights are reserved

Title :	Bahuroopi Gandhi
Theme :	Biography
Authored by :	Anu Bandopadhyaya
Illustrations by :	R.K Laxman
Translated by :	Zaffar Junejo
Published by :	G.R Bhatkal, Popular Prakashan, 35/C, Tardeo Road, Bombay (English Edition 1964) Phoenix Books, Hyderabad (Sindhi Edition 2014)
Layout :	Phoenix Books Team
Copies :	1000
Price :	Rs. 200/-

ٻه اکر

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ٻاراڻا ڪتاب شايع ٿي رهيا آهن. پر پوءِ به هڪ اهڙي ڪتابي سلسلي جي گهڻي گهرج هئي، جيڪو ٻارڻن جي ذهنن جي منظر ۽ با ترتيب آبياري ڪري سگهي.

فينيڪس بؤڪس ٽيم وٽ گهڻي عرصي کان هڪ اهڙي ڪتابي سلسلي شروع ڪرڻ جي رٿا هئي، جنهن هيٺ ٻارڻن جي نه رڳو تعليم ۽ ترتيب ڪري سگهجي، پر کين مستقبل جي للڪارن لاءِ تيار به ڪجي.

جائائيل ٻاراڻي ڪتابي رٿا کي هڪ مقصد هيٺ ٽن ڏاڪن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين ڏاڪي ۾ چوٿين کان پنجون درجو پڻين ڏاڪي ۾ ڇهين کان اٺون درجو ۽ ٽئين ڏاڪي ۾ نائين کان ڏهون درجو شامل آهن. هن ٽئين ڏاڪي ۾ مهاتما گانڌي جي جيون ڪهاڻيءَ جو ترجمو پيش ڪري آهيون. هي ڪتاب هندستان جي اڪثر ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي.

مترجم ڪتاب ۾ فوٽ نوٽ انهيءَ خيال کان ڏنا آهن ته جيئن اڄ جو نوجوان گڏيل هندستان جي اهم شخصن ۽ واقعن کان به واقف ٿي سگهي.

هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1964ع ۾ شايع ٿيو هو ۽ هن وقت تائين هن ڪتاب جا ڪيترائي ترجما ۽ ڇاپا دنيا جي مختلف ٻولين ۾ اچي چڪا آهن. مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب پڙهندڙن لاءِ اُتساه جو سبب بنجن.

هن ڪتاب کي توهان تائين پهچائڻ ۾ مهراڻ ملاح ۽ احمد سولنگي مکيه ڪردار ادا ڪيو. مان انهن ٻنهي ساٿين جي ته دل سان شڪر گذار آهيان.

مان توهان کي ٻيهر ياد ڏياريان ته مٿي ذڪر ڪيل رٿا تحت ٽنهي ڏاڪن هيٺ نؤ موضوع متعارف ڪيا ويندا جيئن: فطرت، فطري لقاءِ سنڌ شناسي، آکاڻيون، ماحوليات، صحت ۽ صفائي، رياضي، فلسفو، ڳوٺ ۽ شاعري وغيره. هن رٿا هيٺ ٻاراڻي ادب جا شاهڪار ڪتاب ترجمو ڪري ٻارن لاءِ شايع ڪيا ويندا ته جيئن هومشوري طرح دنيا جي ٻارن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي سگهن.

روزينا جوڻيجو

فينيڪس بؤڪس - حيدرآباد

95	هاري
105	پينو فقير
110	ٿورو
117	جیل - پکيٽڙو
126	جنرل
134	ليکڪ
142	صحافي
150	پرنٽر ۽ پبلشر
154	نت نوان فئشن متعارف ڪرائيندڙ
160	جوڳي
166	روحاني پيشوا
173	گانڌيءَ جي زندگيءَ جا اهم واقعا
175	ڏسڻي

تعارف

هيءَ ڪتاب مون وٽ 1949ع کان تيار پيو هو. مون 1948ع ۾ ڊي جي ٽنڊولڪر جو مسودو پڙهيو هو. هيءَ انهن ڏينهن جي ڳالهه جڏهن مون بنگال واري ڪستورپاڻي تربيتي ڪئمپ مان فارغ ٿيندي ئي هڪ ڳوٺ ۾ عورتن جي سڌاري ۽ پلائي جو ڪم شروع ڪيو. مون اُتي ڏٺو ته ڳوٺاڻا خاص ڪري چوڪريون گانڌيءَ جي پابت گهڻو باخبر ڪونه هيون. جيتوڻيڪ انهن مان ڪيتريون گانڌيءَ جيانت ۽ جون پيروڪار هيون. هو اٺ هلائينديون هيون ۽ کاڌيءَ جو ڪپڙو به اُٿنديون هيون. پر پوءِ به انهن وٽ گانڌيءَ جو پيرائتو ۽ پورو تعارف ڪونه هو. ٿي سگهي ٿو مان غلط هجان، پر مون ائين محسوس ڪيو هو.

مان اڄ به جيترو ماڻهن، خاص ڪري تعليم يافته ماڻهن سان ملان ٿي ته مون کي لڳي ته هو گانڌيءَ بابت نه ٿا ڄاڻن. سڀ هٿ جي پورهئي کان پري پڇندڙ آهن. مان پاڻ به پورهئي کي ايترو مان ۽ مرتبو ڪونه ڏئي سگهي آهيان. پر پوءِ به مون کي پورهيت جي محنت جو قدر آهي. ان ڪري مان ڏهاڙي ڪوشش ڪندي آهيان ته ڪنهن پورهيت کي سندس ڪم ۾ هٿ وٺايان ته گهٽ ۾ گهٽ اهو احساس ته ٿيم مان به سندن ٻانهن ٻيلي ٿيان پئي ۽ بدلي ۾ هو به مون کي ڪم پيا آڃن.

مون هن ڪتاب ۾ گانڌيجيءَ کي هڪ رضاڪار پورهيت طور پيش ڪيو آهي. ڇو ته سندس پورهئي سان رُغت پيار سبب هئي. هن ڪتاب ۾ ڪجهه واقعا شعوري طرح وڃايا اٿم. پر ڪتاب جو مقصد گانڌيجيءَ کي هڪ اُتار بنائڻ نه، پر نوجوانن کي سمجهائڻ آهي ته گانڌي قوم جو آڇو ۽ آزادي جو اڻٽڪار ضرور هيو. پر پوءِ به هڪ انسان طور تنقيد ۽ تبصري کان بالاتر ڪونهي.

هن ڪتاب لکڻ جو خيال منهنجو پنهنجو آهي. مون هي نوجوانن لاءِ لکيو

آهي. هن ڪتاب جو گهڻو مواد ڊي جي ٽنڊولڪر جي ڪتابڙي تان ورتل آهي. جنهن لاءِ مان سندس دل جي گهراين سان شڪر گذار آهيان. ان کانسواءِ مان اين جي جوڳ ۽ پي. آر. سين جي به ٿورائتي آهيان جن مسودي جي سوڌ سنوار ڪئي. ان کان سواءِ مسٽر ايمر چلا پتي راتوءَ جي به ٿورائتي آهيان جنهن منهنجو ڌيان نيشنل هيرالڊ ۾ ڇپيل گانڌيجيءَ جي خاڪن ڏانهن ڇڪايو.

اڄ جو نوجوان، جيڪڏهن گانڌيءَ جي هزارن روپن مان رُگهه به اپنائڻي ته سچ پچ مان پنهنجو پورهيو سڦل پائينديس ۽ ڏاڍي خوش ٿينديس.

انوبندو پاڌياڻي

هيءَ ڪتاب آهي ته ٻارن لاءِ ڀرپور مون کي پڪ آهي ته هن جي اڀياس مان وڏا پڻ لطف ماڻيندا ۽ پرائيندا. ڪنهن به شڪ کان سواءِ گانڌي اسان جي دورجو هڪ وڏو ماڻهو هو. پر جن به کيس ڏٺو نه آهي، جيئن خاص ڪري اڄ جي ٻارن ۽ نوجوانن، انهن لاءِ هڪ ديو مالائي ڪردار آهي، جنهن وڏا وڏا ڪم به ڏاڍي سولائيءَ سان سرانجام ڏنا.

اُن ڪري ئي هڪ اهڙي ڪتاب جي گهڻي گهرج هئي، جيڪو گانڌيءَ جي عام ڪم ڪارين کي عام منظر تي آڻي، ۽ اها گهرج هن ڪتاب پوري ڪئي آهي.

سچ پچ اچرج ٿو ٿئي، اعتبار تي نه ٿو اچي ته هن ڪيترن ئي ڪمن ۾ هٿ وڌو ۽ وڏي جوابداريءَ سان انهن سڀني کي توڙ تائين پهچايائين. اهي سڀ ڪم هن دلين پٺاڻ ۽ واري جذبي سان ڪيا. اهڙا ڪم جن کي عام طرح ننڍڙا ڪم چيو ويندو آهي، گانڌيجيءَ لاءِ اهي نهايت اهم ۽ ڌيان جوڳا هئا.

مون کي خوشي آهي ته هيءَ ڪتاب ان خيال کان لکيو ويو آهي ته عوام کي ٻڌائجي ته گانڌي سياست کان سواءِ، ڏهاڙي ڪهڙين سرگرمين ۾ رُڌل رهندو هو. شايد هيءَ ڪتاب اسان کي گانڌيجيءَ بابت سوچڻ لاءِ هڪ نئون رخ ڏئي.

جواهر لال نهرو

نيودلهي

10 - مارچ، 1964ع

هيءَ ڪتاب، اُنويندو پڌري پنجاهه ورهيه اڳ لکيو هو. انوءَ کي اسين سڀ پيار مان ”انودي - اُنوپيٽ“ سڏيندا هئاسين. هن ڪتاب جا پيش لفظ جواهر لعل نهرو لکيا آهن ۽ هن ۾ ڏنل گانڌيجيءَ جا چتر ۽ خاڪا ڀارت جي سڀ کان نامياري ڪارٽونسٽ آر ڪي لچمن ٺاهيا آهن. انوديءَ، پنهنجي سڄي زندگي بنگالي ٻولن ۾ عورتن جي سهائتا لاءِ ڪم ڪيو. کيس ٻه ڀيرا نهرو سرڪار ملازمت جي آڇ ڪئي هئي. پر هن هر ڀيري انڪار ڪيو.

هوءَ عمر ۾ پنهنجي ڪم ۾ رُڌل رهي. اُها منهنجي خوشنصيب آهي جو ڪيترائي ورهيه هن سان منهنجي لکپڙهه هلندي رهي، ۽ ساڻ ۾ سانڍڻ جهڙي هن ڪتاب کي ڀارت جي مختلف ٻولين ۾ ترجمي ڪرڻ ۾ ساڻس ٻانهن ٻيلي پڻ رهيس. سچ پچ ته مون لاءِ اها ڏلي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ظفر پاڻيءَ هن ڪتاب کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

تمام گهڻن ماڻهن وٽ گانڌيءَ جو تصور گڻل پينل ۽ روايتي آهي، جيڪو هر هندستاني سرڪار پيش پئي ڪيو آهي. هر سرڪار وٽ گانڌيءَ جو تعارف هن طرح رهيو آهي: ”هو ڪامياب سياستدان، اُٺن جو اهڃاڻ ۽ آزادي جو علمبردار هو وغيره وغيره.“ پر هن عظيم انسان جا ته ڪئين روپ آهن، جيڪي عوام کان اوجھل رهيا آهن. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي ڪمن ۾ دلچسپي ورتي ۽ هن جي محنت ۽ لڳاءِ انهن سمورن ڪمن کي معتبر بنائي ڇڏيو. هن پنهنجي زال لاءِ ساڙهي اُٺي ۽ چولو سڀيو. پاڻ حجم بڻيو مڇي ٿيو ڌوبي بڻيو ۽ هٿن ۾ بهارو ۽ ڪلهي تي گند جي ٽوڪري کڻي ڪاڪوس صاف ڪيائين.

گانڌيءَ انهن سالن جي ڄمار ۾ هڪ ڀيري ڪاٺ ڪڍي آشرم جي رهواسين کي سيڪارڻ لڳو ته نمڪين مانيءَ جون ٽڪريون ڪيئن پچائينيون آهن. هو اڪثر سڄي رات جاڳي بيمار ٻارن جي سڀوا ڪندو هو.

ٻارن جي ٽهل ٽڪور ڪندي ڪنهن نه ڪنهن ڪم جيئن ڪلڪ ڇنڊڻ يا اٿو ڇاڻڻ وغيره ۾ به رڌل رهندو هو.

اڄ ڪي ٿورا ماڻهو خاص ڪري نوجوان گانڌيءَ جي انهن ڳڻن کان واقف آهن. هونءَ به اسان جو دؤر ٺلهن لفظن، سڪتين گڏجاڻين، سيمينارن ۽ ورڪشاپن مان آڙجي پيو آهي. اهڙن ورڪشاپن ۾ سيڪاريو وڃي ٿو ته آفيس ڪيئن هلائي، ڳوٺاڻن سان رابطا ڪيئن رکجن، وقت ڪيئن ڪتب آڻجي وغيره.

گانڌي شايد انهن سڀني موضوعن تي استادن جو به استاد هو. هن نه رڳو قومي آزاديءَ لاءِ جاکوڙيو پر فرد جي شخصي آزاديءَ لاءِ به ڪوششون ڪيائين. هو چوندو هو: ”جيستائين ڪابه قوم پنهنجن سمورن معاملن ۾ پاڻي پري نه آهي، تيستائين اها ڪنهن به طرح آزاد نه آهي.“ سندس اها ڳالهه جيتري قومن لاءِ ٺهڪندڙ آهي، اوتري ئي فردن لاءِ به سچي آهي. هن وقت ذهني پورهيو ۽ هٿ جي پورهيو لاءِ ٻڌا معيار آهن. تعليم ته ڄڻ ماڻهن لاءِ هڪ پروانو بڻجي پئي آهي ته اهي هٿ جو پورهيو نه ڪن. جيتوڻيڪ، گانڌيءَ هٿ جي پورهئي وارا سڀ ڪم وڏي فخر سان ڪيا.

اڄ جي دنيا صارفيت جي ڌٻڻ ۾ ڦاسي چڪي آهي، يعني: ”خرچ ڪريو ڪاٺوپيو خوش رهو ۽ پوءِ وساري ڇڏيو.“

صارفيت جو جنون اسان جي ڌرتيءَ جا سڀ قدرتي وسيلا هڙپ ڪري رهيو آهي. نتيجي ۾ دنيا گدلي به ٿي رهي آهي. گدلاڻ پسند ۽ خرچاڻو عناصر پنهنجي پاڻ کي ’ترقيءَ ۽ تعمير‘ جي اوڻ ۾ لڪايو ويٺا آهن. هو مختلف هيلاهانا هلائي ماڻهوءَ کي اهو باور ٿا ڪرائين ته ڪاٺ ۽ ڪپاڻ ۾ ئي سچي ۽ حقيقي خوشي آهي. اهي اُهي ئي ماڻهو آهن جن پهرين درياھ ۽ نديون گدلا ڪيا ۽ پوءِ اسان کي وري ساڳيو پاڻي منزل وائر جي نالي ۾ وڪيائون. انهن ئي اسان کي سڄ جي من پائيندڙ تاءَ ۽ دل لپائيندڙ چنڊ جي چانڊاڻ کان پري ڪيو ۽ انهن ئي دل وندرائيندڙ ماڳن، سامونڊي ڪنارن ۽

باغن باغيچن تي گهمڻ ڦرڻ لاءِ ٽڪيٽون ۽ اگهه پار مقرر ڪيا. اهي ڏاڍا پاڻ پڙائو ۽ پاڻ هڙتڙا آهن. انهن وٽ هر مسئلي جو حل پئسي ۽ اعليٰ ٽيڪنالاجيءَ جي صورت ۾ موجود آهي.

هاڻي ته هو گرمي پد ۾ واڌ جهڙي سنجيده مسئلي ۾ به تنگ اڙايون ويٺا آهن. جيتوڻيڪ، اهو سائنسدانن ۽ سياستدانن کي حل ڪرڻ ڪپي، نه ڪي واپاري پس منظر رکندڙ ادارن يا سماجي ڏڪاندانن کي انهيءَ ڳڻپير معاملي ۾ هٿ وجهڻ گهرجي.

اسان سڀني کي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته هر ماڻهو پنهنجين معروضي حالتن پٽاندرو وڏو ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو. انهيءَ مد ۾ گانڌيجيءَ جو پيغام ڏاڍو ڪرو ۽ چٽو آهي: ”سادي زندگي گذاريو ته جيئن ٻيا به اوهان جي جيون مان اُتساه وٺي سگهن.“

آروند گپتا، پونہ

2014ع

گاندھيءَ جي سبق آموز زندگي

انو بندو پاڌياڻي طرفان مهاتما گاندھيءَ جي فڪر ۽ عمل جي روشنيءَ ۾ نوجوانن جي سکيا لاءِ تيار ڪيل هي ڪتاب، جنهن جو مهاڳ نامور سياستدان ۽ دانشور جواهر لال نهرو لکيو هجي، ان تي مون پاران ڪجهه لکڻ ڪو خاص اهميت وارو ڪونهي، پر پوءِ به يوسف جي خريدارن ۾ شامل ٿي رهيو آهيان.

هي سمورو مواد سمجھڻ وارن لاءِ ننڍن ننڍن واقعن جي روشنيءَ ۾ بنهه سادي ۽ سولي ٻوليءَ ۾ پيش ٿيل آهي، جنهن کي صرف پرجهڻ ۽ پروڙڻ جي ضرورت آهي. گاندھيءَ بابت ذڪر ڪيل هڪ هڪ واقعو سندس عظيم انسان هئڻ جا اهڃاڻ ته ظاهر ڪري ٿي ٿو، پر سوچ ويچار ۽ ان جي روشنيءَ ۾ عمل، (جنهن کي ٻين لفظن ۾ خود تنقيدي چئجي) اندر جي آتما واري آواز جي حقيقت کي سمجھڻ جي سگهه پيدا ڪري ٿو. اهو صرف پنهنجي ڪارگذاريءَ تي نظر رکڻ، پنهنجي ڪيل ڪم بابت مجموعي سماج جي ڀلائيءَ خاطر سوچڻ ۽ ويچار ڪرڻ واري سگهه ڌارڻ سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿي. هن ڪتاب ۾ پيش ڪيل هڪ هڪ واقعو ان حوالي سان ذهن کي جنجهوڙي ٿو. سوچ ويچار سبب ذهني جنجهوڙ وارو اهو عمل هئڻ ته هر انسان ۾ گهرجي، پر سياسي ۽ سماجي ورڪرن ۾ ته ان جو هئڻ نهايت ضروري آهي. ڪنهن به اهڙي ورڪر ۾ جيڪڏهن سادگي، سچائي ۽ خود تنقيد وارو رجحان ڪونهي، ته اهو ميڊياڻي ليڊر ته ٿي سگهي ٿو پر حقيقي معنيٰ ۾ روحاني (اندر کي متاثر ڪندڙ) ليڊر ٿي نه ٿو سگهي. گاندھيءَ جي زندگيءَ جا ان حوالي سان ڪيئي ڪارگر مثال موجود آهن. جيئن سندس بئريسٽر هئڻ واري ذڪر ۾ اچي ٿو ته، اتي انگريزن جون ڊريسون ۽ فيشن ڏسي پاڻ به اهڙا ڪپڙا پائڻ لڳو هو، پر ڪجهه مهينن کان پوءِ کيس احساس ٿيو ته پاڻ ڪيترو نه بيوقوف آهي، جو پنهنجين اڃاين عادتن ۽ مهانگي شوق

سبب پنهنجي پيءُ جي دولت اڏائي رهيو آهي. ان ڳالهه کيس احساس ڏياريو ته هو انگلينڊ ۾ انگريزن جا طور طريقا سکڻ نه پر تعليم پرائڻ آيو آهي. اهو ئي اندر جو آواز هو جنهن گاندھيءَ جي زندگيءَ کي تبديل ڪري ڇڏيو.

غور ويچار ڪندو رهڻ ۽ خود تنقيد وارو عمل ٿي آهي، جيڪو انسان کي پنهنجي، پرائي، بُري ۽ ڀلي بابت ڄاڻ ڏئي ٿو ۽ سنئين واٽ وٺڻ ۾ مددگار ٿئي ٿو. گاندھيءَ جي زندگيءَ ۾ اهڙا ڪيئي سبق آموز مثال ملن ٿا، جن مان هڪڙو مثال سندس بئريسٽري تان موٽڻ ۽ پهرين کيس هلائڻ ۾ ناڪام ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي ناڪامي قبول ڪندي، وڪالت ڇڏي، ماڻهن جي ڪمن ڪارين ۾ هٿ وٺڻ واري عمل مان ملي ٿو. اهڙيءَ طرح مهاتما جا هيٺيان به جملا ڪيڏا نه وسيع معنيٰ رکندڙ ۽ رهبري ڪندڙ آهن، نصيحت ڪندي لکي ٿو: ”اسين هنر مند هئڻ کي ڪمتر، ڪلارڪيءَ واري ڪم کي اعليٰ ۽ اڪابرِي سمجهون ٿا ۽ ائين ڪندي اسين ذهني غلاميءَ کي دعوت ڏيون ٿا.“

گاندھيءَ جي هن ڪتاب ۾ پيش ٿيل واقعن جي روشنيءَ ۾ اها ڳالهه پختي يقين سان چئي سگهجي ٿي ته، هو پيدائشي ڏاهو هو. نه رڳو اهو پر کيس قدرت اها به صلاحيت بخشي هئي ته هو پنهنجي غلط عمل بابت بنهه تڪڙو فيصلو ڪري، ان جو حل ڳولي وٺندو هو.

جڏهن ته اڪثر ماڻهو غلط ۽ صحيح جي سلسلي ۾ جائز اظهار ڪرڻ جي باوجود به عملي طرح ڪجهه به نه ڪري سگهندا آهن، جنهن لاءِ اهي ڪي نه ڪي مجبوريون ذڪر هيٺ آڻيندا آهن. پر حقيقت ۾ ان جو بنيادي ڪارڻ ڪي سماجي ۽ ٻيا خانداني معاملن نه پر سندن پنهنجي اندر واري آواز سان ايمانداري نه ڏيکارڻ هوندو آهي.

ڪا به صلاح يا نصيحت ٻئي کي ڏيڻ تمام سولو ڪم هوندو آهي، پر ان تي پاڻ عمل ڪرڻ بنهه ڏکيو عمل آهي. مهاتما گاندھي اهڙين ڳالهين کان مُبرا هو. پرائي گندگي صفا ڪرڻ کان وٺي احتجاجن جي اڳواڻي ڪرڻ تائين

مهاتما جيڪا به ڳالهه ڪئي، ان جي شروعات پنهنجو پاڻ کان ڪيائين. اهڙو ئي حال صاف گوئي ۽ ثابت قدمي واري حوالي سان سنڌ جي سائين جي. ايم. سيد جو هوندو هو.

سائين جي. ايم. سيد 1973ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جڏهن تاريخ ساز تقرير ڪئي هئي، تڏهن سندس ڪيترن ئي پوئلڳن جون وايون بتال ٿي ويون هيون. شاگرد برادريءَ ته ان کي موراڳي وائڙپ واري انداز ۾ ورتو يعني ان مان ڪجهه به نه پرايو ان تقرير بابت چاچي حفيظ قريشي هڪ ڀيرو سائين جي. ايم. سيد کي چيو ”اوهان اها تقرير ڪيڏي نه ڏکي ڪئي آهي.“ سائينءَ ورائيو هو ته، ”مان غور ويچار ڪري لکي، چيائين، پوءِ اها ڳالهه ڪئي آهي.“

اهڙي ئي حوالي سان جيرانمداس دولترام مهاتما گانڌيءَ لاءِ لکيو آهي ته، ”مهاتما گانڌيءَ جي لکڻي ويچارن سان ڳتيل هوندي آهي. اکر اکر تڪي توري لکندو آهي. هڪ گفتگو به ضرورت ڌاران هون لکندو ان ڪري اسان کي به گهرجي ته سندس هڪ هڪ ست سوچي پڙهون ۽ ان تي غور ڪري پورو پورو مطلب سمجهون.“

سچ پچ ته مهاتما گانڌيءَ جا گفتا هجن يا سيد جون صلاحون، اصل ڳالهه ته پڙهڻ، پرجهڻ ۽ غور ڪرڻ جي آهي. عمل جو ته ان کان پوءِ نمبر اچي ٿو باقي جيڪڏهن ”پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب مان“ واري ڪار هوندي ته پوءِ هر ڪو پنهنجي منشا موجب تاويلون ڪندو رهندو. اهڙو حال مهاتما گانڌيءَ جي فڪر سان ٿيو آهي ۽ سيد جي فڪر سان به ساڳي صورتحال ڪئي پيئي وڃي.

مهاتما گانڌيءَ جي عملي زندگيءَ واري حوالي سان ننڍن ننڍن بظاهر معمولي واقعن جي روشنيءَ ۾ تيار ڪيل هي ڪتاب سچ پچ ته ويچار ڪرڻ وارن لاءِ وڏي وٺ آهي. جيڪڏهن اڄ به ڪو سياسي توڙي سماجي ورڪر ان کي سمجهي ۽ انهن تي عمل ڪري ته، عوام جون دليون کٽي سگهي ٿو ۽ اهڙي عمل آهي، جيڪو مقصد ماڻڻ واري راهه ۾ مددگار ٿي سگهي ٿو.

قديم سنڌ جي تاريخي شهر ڪاٺياواڙ ۾ ديوان ڪرمچند جي گهر جنم وٺندڙ موهنداس جي فڪر ۽ عمل بابت تيار ڪيل هي ڪتاب جواهر لال نهرو جي بقول، ”آهي ته ٻارن لاءِ ڀر مون کي پڪ آهي ته هن جي اڀياس مان وڏا پن لطف ماڻيندا ۽ پرائيندا.“

هي نرالي نوعيت وارو مواد اهڙو ته سبق آموز آهي، جيڪو هر دؤر ۽ هر عمر جي ماڻهوءَ لاءِ نهايت ئي ڪارگر ۽ ڪارآمد هئڻ ڪري ڪيترين ئي ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. آءٌ جس ٿو ڏيان پاءُ ظفر کي، جنهن گانڌيءَ جهڙي عظيم انسان جو هي نرالورپ سنڌ وارن اڳيان نروار ڪيو آهي. پياري ظفر جوڻيجي پاران ڪيل هي محنت شل سنڌ واسين جي رهنمائي ڪرڻ واري عمل ۾ هڪ ڪارگر قدم ثابت ٿي سگهي.

آزاد قاضي

سنڌي شعبو

سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

آوَرُچُ

هڪ گهڻو ڪاري وڪيل پنهنجن اصيلن کي سمجهايو: ”پاڻ کي ڪورٽن جي چڪرن ۾ تباھ ڇو ٿا ڪريو پنهنجو وقت ۽ پئسو هڪ ٻئي تي ڪيس ڪندي ڇو ٿا وڃايو پنهنجا جهيڙا جهٽا پاڻ ۾ ويهي ڇو نه ٿا نبيريو.“ اهو وڪيل پنهنجو فارغ وقت سجايو ڪرڻ لاءِ هندومت، اسلام، عيسائيت، زردشت ۽ ٻڌمت مذهبن جا ڪتاب پڙهندو هو. انهيءَ کان سواءِ هيءُ جڳ مشهور ڏاهن ۽ اڪابر شخصن جي لکيل ڪتابن جو اڀياس به ڪندو هو. اهڙن ڪتابن جي ڳوڙهي اڀياس ڪيس اتساهيو ته ”ڏهاڙي هر شخص کي هٿ جو پورهيو ڪرڻ گهرجي، هونءَ به رڳو ذهني ڪم ڪرڻ سڀ ڪجهه نه آهي. ڪوبه شخص پڙهيل هجي يا اڻ پڙهيل، ڊاڪٽر هجي يا وڪيل، ڀنگي هجي يا عام ڪمي ڪاسبي، سڀني کي پوري هجي جو معاضو هڪ جيترو ملڻ گهرجي.“

هن پنهنجي رهڻي ڪهڻي ۽ اٽڻي ويهڻي ۾ هوريان هوريان ڦيرو آندو. هن ڪيپاڻ کان سواءِ هر ننڍو وڏو ڪم پنهنجن هٿن سان ڪرڻ شروع ڪيو. پلي پوءِ اهو ڪهڙو به هجي - ٿانئون ڌوڻ کان وٺي ڪاڪوس صاف ڪرڻ تائين. هن پنهنجن گهر ڀاتين ۽ دوستن سان گڏجي هڪ آشرم ۾ پنڀڻي جيون گهارڻ شروع ڪيو. هن جي ڪن يورپي دوستن به آشرم ۾ رهڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ آشرم ۾ سخت محنت ۽ مشقت ڪندڙ هارين جهڙي زندگي گذاري جتي هو پوکي سان گڏ باغباني به ڪندا هئا. آشرم ۾ سندن ٽهل ٽڪور لاءِ ڪوبه نوڪر چاڪر ڪونه هو.

آشرم ۾ هندو مسلمان، عيسائي ۽ پارسي، مزدور، وڪيل، گورا ۽ ڪارا سڀ ميٺ ۽ محبت سان، هڪ وڏي آڪهه وانگي رهندا هئا. هڪ وڏي هال جهڙي رڌڻي ۾ گڏجي ماني کائيندا هئا. انهن جو کاڌو به سندن پوشاڪ جيان سادو هوندو هو. هر آشرم واسيءَ کي في مهينو گذاري لاءِ چاليهه رپيا ملندا هئا. گانڌي پنهنجون جوابداريون پابنديءَ سان نڀائيندو هو ۽ ڏهاڙي رڳو ڇهه ڪلاڪ آرام ڪندو هو.

جڏهن آشرم ۾ هڪ لائڊي پئي ٺاهيائون ته گانڌي ئي پهريون شخص هو جيڪو ميل مزدورن جهڙي هڪ نيري ڊانگري پائي مٿي چڙهيو هو جنهن ۾ ڪيترائي ننڍا وڏا ڪيسا هئا. هن ڪن ڪيسن ۾ ڪوڪا وڏا ته ڪن ۾ ٺٽ ۽ ٻلٽ، هڪ ڪيسي مان مترڪو ظاهر هو ته ٻئي ڪيسي ۾ انبوري ۽ پانو پئي لڙڪيا. جڏهن ته چيلهه واري پتي ۾ سوجو ٻڌل هئس. هو ڪيترائي ڏينهن، چتي اُس ۽ ڪاڙهي ۾ لائڊي ٺاهيندو رهيو.

گانڌي هڪ ڏينهن ماني ڪاڻڻ کان پوءِ، ڪتابن جو گهٽ ٺاهڻ ويٺو ۽ بنا سامي جي لڳاتار ست ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو ۽ نيٺ ڇت تائين ڊگهو ڪٽ ٺاهي ساهه پٽيائين. آشرم جي هڪ رستي کي پڪي ڪرڻ جي گهرج ته هتي پر اُن واسطي پٿر ۽ بجري وغيره گهرائڻ لاءِ وٽس پئسا نه هئا. گانڌيءَ پنهنجو معمول بنائي ڇڏيو هو ته ڏهاڙي پيسار تان موٽندي ٽريل

پڪٽريل پٿر گڏ ڪندو هو. آشرم جي رهواسين جڏهن هن کي ائين پٿر گڏ ڪندي ڏٺو ته پاڻ به پٿر ميڙڻ شروع ڪيائون ۽ ٿوري وقت ۾ هنن ايترا ته پٿر گڏ ڪيا جو آشرم جي رستي کي نه رڳو پڪو ڪيائون پر رستي جي ٻنهي پاسين پٿرن سان چوڪڙيون ۽ ٻاريون ٺاهي گُل ۽ ٻوٽا به پوکيائون. جڏهن ٻارن وڏن کي ائين ڪندي ڏٺو ته اهي به ساڻن شامل ٿي ويا، ۽ پوءِ ته اهي آشرم جي هر ڪم جهڙوڪ: باغباني، رڌ پچاءِ، ٻهاري ڏيڻ، واڌڪي، موچڪي ۽ ڪمپازيتريءَ واري ڪم به ۾ هٿ وٺائڻ لڳا.

گانڌيءَ جو پڪو ويسا هو: ”اسين اهاڻڪا اُنڪري آهيون، جو اسين رازن، موچين، واڌن، لوهرن ۽ حجنن کي پاڻ کان گهٽ سمجهون ٿا. اسان جي هوڏ ۽ پاڻ پڌائڻ واري هلٽ گمين ڪاسبين جي زندگين مان ماڻهپو ڪسي ورتو آهي. اسين هنرمند هٿن کي ڪمتر، ڪلارڪيءَ واري ڪم کي اعليٰ ۽ اڪابر سمجهون ٿا ۽ ايئن ڪندي اسين ذهني غلاميءَ کي دعوت ڏيون ٿا.“

هيءُ وڪيل ماڻهو پرهه ڦٽيءَ جو اُٿي جنڊ تي ڪٽڪ پيهندو هو ۽ پوءِ تيار ٿي، پنج ميل پنڌ ڪري آفيس پهچندو هو. هيءُ پنهنجي ڏاڙهي پاڻ ٺاهيندو هو پنهنجا ڪپڙا پاڻ ڌوئندو ۽ استري ڪندو هو. سڄي رات جاڳي، پليگ بيماريءَ ۾ ورتل کائين جي مزدورن جي خدمت چاڪري ۽ ٽهل ٽڪور ڪندو هو. هيءُ ڪوڙهين جي ڦٽن ۽ غلاظتن کي ڌوئي صاف سٿرو ڪندو هو. هن پنهنجن ۽ ڀڙاڻن جا ڪاڪوس صاف ڪرڻ ۾ ڪڏهن به شرم ۽ عيب محسوس نه ڪيو. هو سُستي، ڊپ ۽ نفرت جهڙين شين کان بيخبر هو.

هيءُ جرنلن ۽ مئگزينن لاءِ مضمون لکندو هو ۽ پاڻ ئي انهن کي تائپ ڪري پريس ۾ ڇاپيندو هو ۽ ضروري هوندو هو ته هٿ تي هلندڙ پريس ۾ به هٿ وٺائيندو هو. هيءُ ڪتابن جا جلد به ڏاڍا سُھڻا ٻڌندو هو. هن جا تخليقي هٿ، جيڪي خوبصورت ايڊيٽوريل ۽ خط لکندا هئا، سي اٺ به هلائندا هئا ته ڪپهه به ڪٽيندا هئا، نيٺ نوان سواد پريا طعام به رڌيندا هئا، سبزو توبو ۽ سُئيءَ جو ڪم به ڪندا هئا. ان کان سواءِ وٽن جي چانگ، واڙيءَ

کي گڏ، هر هلائڻ، پاڻي ڀرڻ، بند ۽ کاٺ ڌارڻ، وهڻ گاڏين ۾ بگرو سامان سڙڻ ۽ لاهڻ جو ڪم به ڪندا هئا.

پاڻ جڏهن جيل ۾ هو ته لڳاتار ٽيون ڪلاڪن تائين هڪ ننڍي ڪرپي سان ٺوٺ زمين جي گڏ ڪيندو هو يا جيل جي لپڙون لپڙون ٿيل ڪمبلن کي ٽاڪيندو هو. جڏهن پورهيو ڪندي ٽڪجي پوندو هو ته ڏٺي ڪي ٻاڏائيندو هو: ”اي مالڪا! مون کي سگهه ڏي ته پنهنجي حصي جو ڪم وقت تي پورو ڪري سگهان!“ هن کي سونپيل ۽ چونڊيل ڪم جي اڌوري رهڻ يا نه ٿيڻ جو اُلو ڏکائي وجهندو هو.

هو جڏهن جوان هو ته هڪ پيري، ڀر واري شهر مان سودو سامان وٺڻ لاءِ هن کي 40 ميل پنڌ ڪرڻو پيو. ٻئي پيري ڪنهن ضروري ڪم سانگي هن کي هڪ ڏينهن ۾ 55 ميل پنڌ ڪرڻو پيو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ جنگ هلندي جڏهن پاڻ رضاڪار بڻيو ته کيس اسٽريچر تي مريض کڻڻ ۽ ڏوٽڻ لاءِ هڪ ئي ڇڪ ۾ 30 کان 40 ميل پنڌ ڪرڻو پوندو هو. پاڻ اٺهتر سالن جي ڄمار ۾ به هفتي جا هڙتي ڏينهن 18 ڪلاڪ ڪم ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته 21 ڪلاڪ به محنت ڪندو هو. گانڌي زندگيءَ جي پوئين حصي ۾ وڏي ڄمار سبب اٺ هلائڻ کان سواءِ ڪو جسماني پورهيو نه ڪيو پر پوءِ به ڳوٺاڻي ڍاڳ ۽ لٽ واري ماڪ پتل ڊگ تي پيرين اُگهاڙو ٽن ميلن کان پنجن ميلن تائين پنڌ ڪندو هو. گانڌيءَ جي آڏوچائي، پاڻ آرڀڻ واري جذبي، لڳاتار محنت ڪرڻ جي سگهه ۽ پورهئي سان لڳاءُ کي ڏسي ڏکڻ آفريڪا جي ساٿين هن کي ’ڪرما وير‘ جو خطاب ڏنو هو.

ڪرما وير، موهن داس ڪرمچند گانڌيءَ جو جنم 2 آڪٽوبر 1869ع

تي ٿيو.

بئريسٽر

گانڌيءَ ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ پوءِ ستت ئي قانون جي وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ لنڊن ويو ۽ انٽيمپل ۾ داخلا ورتائين. گانڌيءَ ڏٺو ته انٽيمپل ۾ امتحان پاس ڪرڻ ته بنهه سولو آهي. ڇو ته ڪيترائي شاگرد رڳو استادن پاران مليل ۽ لڪرايل ڳالهين کي پڙهي امتحان پاس ڪري رهيا هئا.

اهڙو سولو ڪورس، جيڪو رڳو نوٽس پڙهي پاس ڪري سگهجي، گانڌيءَ کي نه وڻيو. هن کي اهو سڄو هڪ ٽڪسٽ، هڪ دوکو لڳو. هن پنهنجي هڙتون پئسا خرچ ڪري سڀني مضمونن جا اصلي ڪتاب ورتا ۽ پڙهڻ شروع ڪيائين. هن کي ڪامن لا جا ٽلها جلد پڙهڻ ۾ ٿو مهينا لڳا. هن لاطيني ٻولي سکي ۽ رومن لا جا ڪتاب، رومن ٻوليءَ ۾ پڙهيائين. ان وقت بئرسٽرن کي ’ڊنر بئرسٽرز‘ چيو ويندو هو. ڇو ته ٽن سالن جي ڪورس ۾ ٻارنهن ٽرم هوندا هئا ۽ ان سڄي عرصي ۾ شاگردن کي گهٽ ۾ گهٽ ٻاهتر ڊنر پارٽين ۾ شريڪ ٿيڻو پوندو هو ۽ دعوتون ڪاٽيون پونديون هيون. انهن مهانگين ڊنر پارٽين جو خرچ شاگردن کي ئي پرڻو پوندو هو.

گانڌيءَ کي اهڙي سماجي اُتھ ويهه ۽ ڊنر پروگرام نه وڻيا. هيءُ سوچڻ لڳو ته ڀلا ماني ڪاٺڻ، واڻين ۽ شراب واپرائڻ سان به ڪو سٺو وڪيل ٿي سگهي ٿو ڇا! بهرحال، قاعدي پٽاندر هن کي به ڊنر پارٽين ۾ شريڪ ته ٿيڻو پوندو هو. پر گانڌي سبزي خور ۽ هر نشي کان پري هڪ صوفي منش هو. تنهنڪري هر شاگرد هن کي ڊنر ۾ پنهنجو پيچي چونڊڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته جيئن هن جي حصي جا ٻوڙ پلاءِ ۽ ٻوٽيون کائي ۽ شراب به واپرائي.

اهي ڏنر پروگرام ۽ اهڙو اڀياس گانڌيءَ جي ڪنهن ڪم جا نه ٿيا ۽ نه ئي سندس لهڙي طبيعت کلي سگهي. هيءُ سوچڻ لڳو ته ڪنهن به نقطي بابت بحث ڪندي ۽ دليل ڏيندي ڪو ڪتابي علم ڪيئن ڪارائتو ٿي سگهي ٿو؟ هن کي هڪ انگريز وڪيل صلاح ڏني: ”سچ جو ساٿ ڏيندي ۽ ايمانداريءَ واري واٽ وٺندي به وڪالت جي پيشي مان گهر هلائي سگهجي ٿو.“ هن کيس ٻڌايو: ”ڪنهن به کيس جون حقيقتون انهيءَ کيس جو ٽي ڀاڱي چار حصو هونديون آهن. جيڪڏهن تون حقيقتن تي نظر رکين ته قانون پنهنجو پاڻ تنهنجو ساٿ ڏيندو.“ انهيءَ انگريز وڪيل، گانڌيءَ کي وڌيڪ چيو: ”تاريخ ۽ جنرل ناليچ جو اڀياس ڪر ته جيئن تووٽ معاملن جو پسمنظر وڌيڪ چٽو ٿئي.“ گانڌيءَ هن جي صلاح مڃي ۽ ائين ئي ڪيائين.

گانڌي جڏهن انگلينڊ ۾ هو ته ٿوري وقت لاءِ هن ’انگريز بابو‘ ٿيڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي. انگريزن وارو لهجو سکيو، انگريزي ٻولي شدمد سان ڳالهائڻ جي سکيا ورتائين، ڊانس ڪرڻ ۽ وائيلن وڄائڻ به سکيو. ان زماني جي فئشن پٽاندر مهانگي درزيءَ کان ڪپڙا سبائڻ ۽ مهانگيون ٽايون ۽ اعليٰ قسم جا ٽوپلا پائڻ لڳو. انگريز جوانن ڏانهن دوستيءَ جو هٿ به وڌايائين. پر ڪجهه مهينن کان پوءِ، هن کي محسوس ٿيو ته ائين ڪندي هو آسائش ۽ عياشيءَ ڏانهن ڌڪبو ٿو وڃي. هن کي احساس ٿيو ته پاڻ ڪيترو نه بيوقوف آهي، جو پنهنجين اڃائين عادتن ۽ مهانگي شوق سبب پنهنجي پيءُ جي دولت اڏائي رهيو آهي. هن کي پڇتاءُ ٿيو ته هو انگلينڊ ۾ انگريزن جا طور طريقا سکڻ نه، پر تعليم پرائڻ آيو آهي. هن فيصلو ڪيو ته هاڻي هو سادگيءَ سان رهندو. هن هڪ سادو ۽ سستو ڪمرو ورتو ۽ ماني پچائڻ لاءِ هڪ استو به خريد ڪيائين. صبح جي نيرن ۽ رات جي ماني پاڻ پچائڻ لڳو ۽ مانجهاندو ڪنهن سستي هوٽل تي ڪندو هو. ٿرام ۽ بسن بدران پنڌ کي ترجيح ڏئي پاڙي جا پئسا به بچائڻ لڳو. پاڻ ڏهاڙي اٺن کان ڏهه ميل پنڌ ڪري پنهنجا ڪم ڪار پورا ڪندو هو.

گانڌي¹ 32 مهينا، انگلينڊ ۾ رهيو ۽ وقت اندر بئريسٽريءَ جي تعليم پوري ڪيائين. هن جو نالو بئريسٽر طور داخل ڪيو ويو. نتيجي ڪرڻ جي هن ڏينهن کان پوءِ، هيءُ هڪ پاڻيءَ جي جهاز ذريعي ڀارت ڏانهن واپس وريو. گانڌي ڀارت پهچندي ممبئيءَ ۾ هڪ گهر مساڙي تي ورتو ۽ هڪ بورچي پڻ رکيائين. پاڻ ڏهاڙي هاءِ ڪورٽ اُن خيال کان ويندو هو ته ڏسي ته کيس ڪيئن ٿا هلايا وڃن. ان کان سواءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ بار جي لائبرريءَ ۾ مطالعو پڻ ڪندو هو. ان وقت هن جي مطالعي هيٺ گهڻو ڪري انڊين لا جا ڪتاب رهندا هئا.

گانڌيءَ کي پهريون مليل کيس سولو هو. جنهن جي في 30 رپيا طءُ ٿي. هن جي جماران وقت 22 ورهيه هئي ۽ اهو کيس هن جو پهريون عملي تجربو هو. جڏهن کيس هلائڻ لاءِ ڪورٽ ۾ آيو ته هن جي ٽنگن مان ساهه ڇڏائجي ويو. نڙي خشڪ ٿي ويس، نرڙ تان پگهر نه ٿي بيٺس. نيٺ، پشيمانيءَ وچان کيس اڏ ۾ ڇڏي، ڪورٽ مان ٻاهر هليو ويو. پوءِ سڄي جمار انهيءَ ڪورٽ ۾ هن ڪڏهن به، ڪوبه کيس نه ڪنيو ۽ نه ئي هلايائين.

ممبئيءَ ۾ رهندي هن جا خرچ وڌڻ لڳا، پر آمدني ٻڙيءَ برابر هُئس. هن کي جيڪڏهن ڪو ڪم چڱي نموني آيو پئي ته اهو ياداشت ناما لکڻ هو، پر اهو ڪم ڪنهن بئريسٽر جي شان وٽان نه هو ۽ نه ئي انهيءَ ڪم ۾ ڪي چڱا پئسا ملندا هئا، جو ڪنهن جو گهر ٻار هلي سگهي. ڇهن مهينن جي ڪوششن ۽ تجربن کان پوءِ، جڏهن هن ”هن جي وڪالت نه هلي سگهندي ته هو واپس راجڪوٽ ويو ۽ وڃي، پيءُ ۽ گهر ڀاتين جي خانداني ڪرت ۾ هٿ وٺايائين. هن جي پيءُ کي پنهنجي لنڊن مان تعليم پرائي موٽندڙ بئريسٽر پيءُ ۾ وڏيون اميدون هيون، پر ڏاڍو مايوس ٿيو. گانڌيءَ کي به پنهنجي ناڪاميءَ تي ندامت هئي.

¹ 10 جون 1891ع تي کيس بئريسٽريءَ جي سند ملي ۽ 12 جون تي انڊيا ڏانهن آيو.

گاندڙيءَ راجڪوٽ ۾ وري پنهنجي قسمت آزمائي، پر کيس هڪ ٻيو مسئلو اڳيان آيو. سو اهو ته جيڪوبه وڪيل يا منشي ڪنهن ٻئي وڪيل کي ڪو ڪيس هٿ ڪري ڏيندو هو ته ان وڪيل يا منشيءَ کي ڪميشن جي نالي ۾ ڪجهه پئسا ڏيڻا پوندا هئا. گاندڙيءَ اهڙي ڪميشن ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هن اڳيان اهو ڪم غير اخلاقي هو. نيٺ، گاندڙيءَ کي پنهنجي ڀاءُ سمجهايو ۽ هوراضي ٿي ويو. ان وقت هن جي مهيني جي ڪمائي لڳ ڀڳ ٽي سَوَ رپيا هئي. پر هيءُ انهيءَ ڪم ۾ خوش نه هو ڇو ته هن جي چئني پاسين نڳيءَ ۽ ڪوڙ جو واهيو عام هو.

گاندڙيءَ جا ڀاڳ ڀلا جو هن کي ڏکڻ آفريڪا جي هڪ آسودي² مسلمان واپاريءَ پاران هڪ ڪيس جي سلسلي ۾ آڇ آئي، جنهن هيٺ هن کي سامونڊي جهاز ۾ فرسٽ ڪلاس اچڻ ويڃڻ جي ٽڪيٽ ۽ هڪ هزار پنڇ سَوَ پنجهتر رپيا فيءَ طور ملڻا ٿيا. هن آڇ قبول ڪئي ۽ ڏورانهين ڏيهه روانو ٿيو. هن کي ڏکڻ آفريڪا جي ڏکين حالتن جو ڪوبه اندازو نه هو. جڏهن جهاز زنجيبار تي لنگر ڪيرايو ته هن جهاز تان لهي، شهر جي ڪورٽن جو جائزو ورتو ته ڪيس ڪيئن ٿا هلائين ۽ اڪلائين. هن کي احساس ٿيو ته ڪاروبار ۽ حساب ڪتاب بابت پڇيل سوال ۽ جواب هن جي مٿان گذري ٿي ويا. جنهن ڪيس جي پيروي ڪرڻ لاءِ پاڻ ڏکڻ آفريڪا وڃي رهيو هو اهو ڪيس به ڪاروبار جي حساب ڪتاب ۽ کاتن بابت هو.

گاندڙيءَ حساب ڪتاب ۽ ڪامرس تي ڪتاب ورتو ۽ انهيءَ جو چڱيءَ ريت اڀياس ڪيائين. ڏکڻ آفريڪا جي ڌرتيءَ تي لهندي ئي هن کي احساس ٿيو ته گورن جو رويو هندستانين سان ڪيڏو نه خراب ۽ ذلت ڀريو آهي. هن کي ڪنهن به گوري وڪيل نه قبول ڪيو ۽ نه ئي هن جو ڪنهن آڌرڀاءُ ڪيو. گورا هن کي ”ڪولي بئريسٽر“ سڏڻ لڳا. ڊرين پهچڻ کان پوءِ، ٽئين ڏينهن

². دادا عبدالله (م)

هيءُ ڪورٽ ويو. جيئن ئي ڪورٽ ۾ حاضر ٿيو ته جج هن کي پتڪي لاهڻ جو حڪم ڏنو. هن جج جو حڪم نه مڃيو ۽ ڪورٽ مان ٻاهر نڪري آيو. اهڙين ئي ذلت ڀرين ۽ آخِ سونهندڙ حالتن ۾ هن پنهنجا گڻ ۽ لياقتون ڏيکاريون.

گاندڙيءَ پنهنجي اصيل دادا عبدالله کان ڪيس جا تفصيل ورتا ۽ انهن جو چڱيءَ ريت جائزو ورتو. هن ڏٺو ته ٻئي ڌرين، ڪورٽن جا چڪر کائيندي ۽ وڪيلن کي فيون ڏيندي نه رڳو پنهنجو وقت برباد ڪنديون، پر ميٽري چونڊي به داو تي لڳائي، ڪنگال ٿي وينديون. گاندڙيءَ کي پنهنجي اصيل جي مال تي مشهور ٿيڻ جو شوق نه هو ۽ نه ئي ڪو مال ميٽرو هو. هن جو خيال هو ته هڪ سڄي قانوني مشير طور هن جو ڪم پنهنجي ڌرين جو پاڻ ۾ سرچاءُ ڪرائڻ آهي. جڏهن گاندڙيءَ پنهنجي من جي ڳالهه اصيل، دادا عبدالله سان ڪئي ته هو ڏاڍو گهٻرائجي ويو ۽ دل ۾ هنڻ لڳو. گاندڙيءَ هن کي خاطري ڪرائي: ”تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ ڪيس بابت جيڪي حقيقتون ۽ نقطا آهن، انهن جي خبر ڪنهن بني بشر ته ڇا پر ملائڪن کي به نه پوندي“ کيس وڌيڪ پڪ ڏياريائين ته ”آءٌ به ڏر کي رڳو اها صلاح ڏيندس ته اها ٺاهه تي راضي ٿئي.“ خير، گاندڙيءَ جي تياڪڙيءَ کان پوءِ به ڪيس هڪ سال تائين هلندو رهيو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گاندڙيءَ کي مشاهدي ۽ مطالعي جو موقعو مليو ۽ هن ڏٺو ته بهترين اٿارني ۽ وڪيل ڏکيا ڪيس ڪيئن ٿا هلائين ۽ اڪلائين. هن دادا عبدالله جي ڪيس ۾ شاهديون پيش ڪيون ۽ نيٺ ڪيس ختم ٿيو. پنهنجي ڌرين فيصلو قبول ڪيو. پر گاندڙي پنهنجي وڪالت جي ڌنڌي جي حوالي سان بي دليو ٿي پيو ڇو ته ڪوبه وڪيل کي به قانوني نقطا اٿاري ڪيس کي اينگهائي سگهيو پئي، جنهن سبب پنهنجي ڌرين کي مالي نقصان ٿيندو ٿي رهيو.

گاندڙيءَ اڃا ڊرين ۾ وڪالت شروع ٿي مٿس ڪئي هئي ته هڪ ڏينهن هڪڙو مزدور سندس آفيس ۾ روئندو داخل ٿيو رت پئي ڳڙيس. ڪپڙا ليڙون هئس ۽ ٻه ڏند تازا ڀڳل هئس. مزدور کيس ٻڌايو ته هن کي پنهنجي گوري مالڪ ڏاڍي مار ڪڍي آهي. گاندڙيءَ هن کي آتڻ ڏني ۽ ٿڌو ڪيو. هڪ گوري ڊاڪٽر کان هن جي مله پتي ڪرايائين ۽ ڏکڻ بابت سرٽيفڪيٽ ورتائين. گاندڙيءَ پورهيت جو کيس وڙهيو ۽ ڪٽيائين. ان کان پوءِ ان مزدور لاءِ نئون مهربان مالڪ ڳوليائين. انهيءَ واقعي کان پوءِ گاندڙي هندستاني پورهيتن ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو. هنن کي گاندڙيءَ جي روپ ۾ چڻ ته هڪ محافظ ۽ رهبر ملي پيو هجي. هندستاني، هن کي پورهيتن جو واهرو ۽ ۽ هڏ ڏوڪي سمجهڻ لڳا.

هڪ سال جي تجربي هن کي گهڻو پُراعتماد بنايو. ڪجهه دليلن ۽ گفتگوءَ کان پوءِ، گوري سرڪار ساڳي ڪولي بئريسٽر کي ناتال سپريم ڪورٽ ۾ کيس وڙهڻ جي اجازت ڏني. گورا اتارني هن کي کيس نه ڏيندا هئا. پر هيءُ پنهنجي لاءِ پاڻ به مصيبتون پيدا ڪندو هو. هن جي هر وقت اها ڪوشش هوندي هئي ته اهو ثابت ڪري ته وڪالت هڪ ڪوڙي ڪِرت ناهي. هن ڪڏهن به سڄي ڳالهه لڪائڻ جي نه ڪوشش ڪئي ۽ نه ئي شاهدن کي حاضريءَ کان اڳ تياري ڪرائي. هن کي کيس ڪٿڻ ۽ هارائڻ جي پرواهه نه هوندي هئي. هيءُ ڪڏهن به پنهنجي طئه ٿيل فيءَ کان گهٽ يا وڌ رقم نه وٺندو هو ۽ جيڪڏهن فيءَ مان ڪي پئسا رهجي به ويندا هئا ته هيءُ پنهنجن اصيلن ڏانهن ڪڏهن به نياپا ۽ ياداشت ناما نه موڪليندو هو ۽ نه ئي ذاتي رُسامي ۽ ناراضگيءَ سبب ڪنهن تي ڪو ڪيس ڪندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾، مٿس چار حملا ٿيا، پر هن انهيءَ معاملي کي ڪورٽ ۾ نه آندو. هن پنهنجي 20 ورهين جي وڪالت ۾ سوين کيس، پنهنجن ڌرين سان ڳالهه ٻوله ڪري ڪورٽ کان ٻاهر ٿي نڀريا.

هڪ ڀيري کيس هلائيندي هن کي لڳو ته هن جو اصيل بي ايماني پيو ڪري. هن مارجسٽريٽ کي کيس خارج ڪرڻ جي درخواست ڏني ۽ پنهنجي اصيل کي غلط بياني ڪرڻ تي ڏاڍي چنڊ پٽيائين.

هڪ ڀيري گاندڙيءَ چيو: ”منهنجن اصيلن ته سدائين مون کي ٻئي درجي جو وڪيل سمجهيو. اهي منهنجن صلاحيتن کان ڪڏهن به متاثر نه ٿيا، پر جڏهن ڏٺائون آءُ ڪنهن به حالت ۾ سچ جو ساٿ نٿو ڇڏيان ته پوءِ اهي منهنجي پاسي ٿي بيٺا.“

هن جا اصيل هن جا دوست ۽ ساٿي بڻجي پيا. هن ايمانداريءَ ۽ سچ جو ڌاڪو ڄمايو. هڪ ڀيري هن پنهنجي هڪ پراڻي اصيل کي جيل وڃڻ کان بچائي ورتو. انهيءَ اصيل ڇا ڪيو هو جو ڪجهه سامان ڪسٽم ڊيوٽي ڏيڻ بدران اٽڪل سان بندرگاهه تان ٽٽڪائي ڪڍي ويو هو. پر جڏهن پتڪو ڌوڙ ٿيندي نظر آيس ته گاندڙيءَ سان حال اوريائين. گاندڙيءَ هن کي صلاح ڏني ته ”ڏوهه قبول ڪر ۽ ڏنڊ پري ڏي“ هوڏانهن گاندڙيءَ اتارني جنرل ۽ ڪسٽم آفيسر سان ملاقات ڪئي ۽ کيس سڄي ماجر ٻڌائي ۽ ٻنهي آفيسرن گاندڙيءَ جي ڳالهه مڃي ۽ ڪورٽ ۾ ڏوهاريءَ کان هڪ سوال به نه پڇيائون ۽ ڏوهاريءَ تي رڳو ڏنڊ وڌائون. انهيءَ پراڻي اصيل، احساننديءَ ۽ شڪرگذاريءَ طور سڄي ڳالهه پيرائڻي لکي فريم ڪرائي پنهنجي آفيس ۾ پٽ تي تنگي ڇڏي ته ڪيئن هن ڪسٽم نه ڀريو ڪيئن هن کي سزا اچڻ واري هئي ۽ پوءِ گاندڙيءَ سان ڳالهه ڪيائين. هن ڪيئن کيس سچ ڳالهائڻ ۽ ڏوهه قبولڻ لاءِ چيو ۽ نيٺ هن جي عزت بچي ويئي وغيره، وغيره.

هڪ ڀيري هن ڏٺو ته هن جي اصيل جي حساب ڪتاب ۾ انگن جي غلط داخلا ٿيل آهي. هن اها ڳالهه پنهنجي مخالف کي سمجهائي، ۽ پنهنجي اصيل کي ڏاڍا ڏٽڪا ڏنائين. پهرين ته جج گاندڙيءَ جي دليلن ۽ بيرويءَ تي گهڻو چڙيل هو. پر پوءِ گاندڙيءَ جي ايمانداري ڏسي، فيصلو هن جي حق ۾

ڏيندي، ٻي ڏر جي وڪيل کي چيائين ته ”جيڪڏهن گانڌي اهو نقطو نه اُٿاري ها ته تون ڇا ڪرين ها؟“

ڪورٽن جا جج ۽ بار جا سڀ وڪيل هن جي عزت ڪندا هئا. هن جا هندستان ۽ ڏکڻ آفريڪا ۾ ڪيترائي گورا ۽ مقامي اصيل هئا. هندستان ۽ آفريڪا ۾ هن ڏٺو ته جيڪڏهن ڪورٽن ۾ هڪ سئو ڪيس اچن ٿا، جن ۾ يورپي ۽ هندستاني ڏر آهن ته نوانوي سيڪڙو هندستانين کي انصاف پلڻ ڏنو پوي. شايد اهڙين حالتن سبب مجبور ٿي هن چيو هو: ”سنگين سزا جيڪا ڪارن ۽ هندستانين کي ڏني وڃي ٿي، اهڙي ڪنهن انگريز کي ملي آهي؟ ڏسو ته ڪارن خلاف رڻ ٻاريندڙ ۽ نسورو ظلم ڪندڙ انگريز آفيسرن کي ڪيئن نه نالي ماتر سزا ڏني وڃي ٿي!“

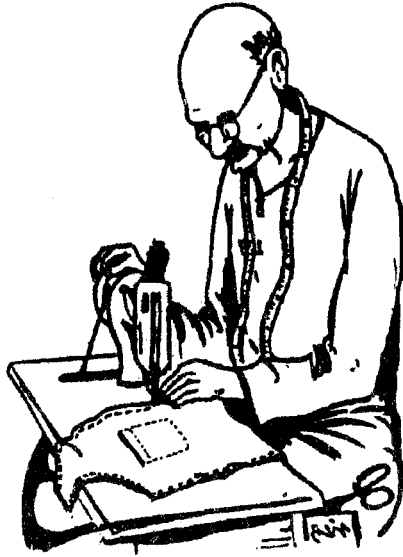
گانڌي جا وڪالت ڪرڻ ۽ وڪالت جي پيشي لاءِ ڪي سٺا ويچار نه هئا، پر پوءِ به هن کي وڪالت مان سٺي ڪمائي ٿي رهي هئي. هندستان ۾ ته هن وڪالت ٿوري وقت لاءِ ڪئي، پر ڏکڻ آفريڪا ۾ هو 20 ورهيه ڪندو رهيو. هن شروع شروع ۾ هڪ سٺي علائقي ۾ گهر ورتو ۽ انهيءَ کي هڪ آپرنڊٽ بئريسٽر جي شان ۽ معيار پٽاندر سينگاريو. آچر ۽ موڪل وارن ڏينهن تي گهر ۾ دعوتون ڪندو هو. ان کان سواءِ پنهنجن دوستن ۽ ماتحتن کي گهرائي راتيون به رهائيندو هو. هن جي آفيس، هن جي گهر کان ڇهه ميل پري هئي. پاڻ شروع وارن ڏهاڙن ۾ سائيڪل تي آفيس ويندو هو پر پوءِ پنڌ وڃڻ لڳو. ان وقت، آفريڪا ۾ ڪنهن به هندستانيءَ کي ٿرام ڪار جي اڳينءَ سيٽ تي وهڻ جي اجازت نه هئي. ايئن به آهي ته جيڪڏهن گانڌي ڪوشش ڪري ها ته پنهنجي لاءِ خاص اجازت وٺي سگهيو ٿي، پر هن ائين نه ڪيو. آهستي آهستي هن جي اُت ويهه غريب ۽ مزدور طبقي سان ٿيڻ لڳي ۽ پوءِ ٺٽ ٺٽ نانگر ڇڏي ڏنائين. جڏهن پاڻ 40 ورهين جو ٿيو ته اُن وقت هن جي ماهوار آمدني چار هزار هئي. تڏهن هن وڪالت ڇڏي ڏني ۽ عوامي ڀلائيءَ جا ڪم ڪرڻ لڳو.

گانڌي ڪيترائي سال پوءِ، وڪيلن ۽ بئريسٽرن کي ڳريون فيون وٺڻ تي ننڍو هو ۽ چيو هئائين ته وڪيلن غريبن لاءِ انصاف ڏاڍو مهانگو ڪري ڇڏيو آهي. هن وڌيڪ چيو ته ”ڪورٽون شاھ خرچيءَ هيٺ هلايون وڃن ٿيون، جيڪڏهن اها روش جاري رهي ته غريبن کي ڪڏهن به سستو ۽ ٿڌي تي انصاف ڪونه ملندو.“ گانڌيءَ ٻڌايو ته: ”هڪ سٺي وڪيل جي آمدني پنجاهه هزارن کان شروع ٿي، لکن ۾ ختم ٿئي ٿي.“ هڪ ڀيري گانڌيءَ چيو ته: ”جيڪڏهن وڪيل سچ جو ساٿ ڏين ته قانوني مشاورت ۽ وڪالت نفعي بخش ڪاروبار رهي نه سگهندو ۽ نه عام ماڻهو وڪيلن ۽ ڪورٽن جي وِڙ چڙهيل رهندا. وڪالت جو ڌنڌو بداخلاقي ۽ ڏوهه سيکاري ٿو. پنهنجن ڏرين جا وڪيل، پنهنجن شاهدن کي پڙهائي، طوطو بنائي، ڪوڙ هڻائين ٿا. اهڙيءَ طرح اهي پنهنجي روح جو ڏيوالو ڪڍي، ٿورڙا ٺڪا ڪمائين ٿا.“

گانڌيءَ محسوس ڪيو هو ته انصاف کي سستو سَولَ ۽ صاف ۽ شفاف بنائڻ لاءِ انقلابي تبديلين جي گهرج آهي. هيءَ غريبن جا ڪيس نالي ماتر رقم عيوض ڪڍندو هو، پر ڪو عوامي ڀلائيءَ ۽ سهائتا جو ڪيس هوندو هو ته ان لاءِ ٽڪو به نه وٺندو هو. جڏهن ڏکڻ آفريڪا ۾ غريبن کي ڪولي ڪالونيءَ مان ميونسپل اختياريءَ لڏائي رهي هئي ته ان مهل هن غريبن جو ساٿ ڏنو. هن هر رهواسيءَ جو ڪيس گهڻي محنت سان تيار ڪيو ۽ في ڪيس جو معاوضو رڳو ڏيڍ سئو رپيا ورتو. هن ستر ڪيسن مان رڳو هڪ ڪيس هارايو. پڇاڙيءَ ۾ جملي فيءَ جو اڌ هن هڪ خيراتي اداري کي ڏنو.

گانڌيءَ ڏکڻ آفريڪا ۾ انساني حقن جي بحاليءَ لاءِ حڪومت خلاف مزاحمت ڪئي. هن تي ڏکڻ آفريڪا ۽ هندستاني ڪورٽن ۾ ڪيس هلايا ويا ۽ ڪيترائي ڀيرا جيل پڻ ويو. ڏکڻ آفريڪا جي انهن ساڳين ڪورٽن ۾ هن کي هٽڪريون هڻي ڪٽهڙي ۾ بيهاريو ويو جتي هن ڏهن سالن تائين هڪ ڪامياب بئريسٽر طور ڪيس هلايا هئا. جڏهن ڪيس پهريون ڀيرو هندستان ۾ سزا آئي ته هن جونالوبئريسٽرن واري فهرست مان خارج ڪيو ويو.

درزي

گانڌيءَ جڏهن عدم سهڪار جي تحريڪ شروع ڪئي ۽ ڪورٽن جي بائڪاٽ جو سڏ ڏنو ته هن قانون توڙيندڙ وڪيل جي سڏ کي ڪيترن ئي وڪيلن ورنايو ۽ پنهنجون وڪالتون ڇڏي اچي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ شامل ٿيا.

گانڌيءَ کي هر هڪ ٻار ڪائونسل عزت ۽ مان ڏنو ۽ هن جي شان ۾ تقريرون ڪيون ۽ مان - پٽڙ پيش ڪيا. گانڌيءَ پڇاڙيءَ ۾ سڀني جا ٿورا مڃيندي چيو: ”آءٌ پنهنجي اندر جي جج جي فيصلي پٽاندر قانون، جنهن جي اوهان پيروي ڪريو ٿا، سو وساري چڪو آهيان.“ پوءِ هيءُ گل ڄمار قانون جي وضاحت ۽ وڪالت ڪرڻ بدران قانون توڙيندڙ ٿي رهيو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گانڌيءَ کي ٻه ڀيرا سخت پورهيو سان سزا ڏني ويئي هئي. ڪجهه هفتن تائين ته کيس روزانو ٽو ڪلاڪ جيل ۾ گٽب ايندڙ پڙدن ۽ قاتل ڪمبلن کي ٽوپي ڳنڍڻو پوندو هو. ان کان سواءِ هيءُ ٿلهي ڪپڙي کي ڪتري قيدن جي قميصن لاءِ کيسا به ٺاهيندو هو. عجيب ڳالهه هيءُ آهي ته هيءُ پنهنجو ڪم وقت تي پورو ڪري، انتظاميا کان وڌيڪ ڪپڙي جي گهر ڪندو هو ته جيئن وڌيڪ کيسن لاءِ ڪپڙي جا ٽڪر ڪتري سگهي.

هڪ ڀيري، هندستاني جيل ۾ هن ڪيترائي ڏينهن ساندهه سلائي مشين تي ڪم ڪيو ڇو ته هن مشين هلائڻ ۾ پڙ ٿيڻ پئي چاهيو. کيس ڳريون ۽ وڏيون مشينون نه وڻنديون هيون، ڇاڪاڻ ته اهي پورهين جي جاءِ

والاري رهيون هيون ۽ انهن جي مالڪي سرمائيدارن وٽ هئي. هن جو خيال هو ته 'ميشين کي انسان جي ضروري محنت جو بدل نه هجڻ گهرجي' پر مک مسئلو هيءُ هو ته لکين ماڻهن جي واندڪائيءَ کي ڪيئن تعميري ڪم ۾ ڪتب آڻجي؟ هن کي سبڻ واري مشين سان خاص لڳاءُ هو ڇو ته هن جي خيال ۾ 'گجھ ڪم وارين ايجادن مان سلائي مشين به هڪ آهي' گانڌيءَ جڏهن سلائي مشين تي پنهنجي زال کي ڪپڙن سبڻ واري محنت پري ڪرت ڪندي ڏٺو ته پيار وڃان هن لاءِ مشين هلائڻ سکيائين. ته جيئن هو ان جو مددگار ٿي سگهي. سندس خيال ۾ 'سلائي مشين پيار ۽ پورهيو جي مڃتا جو اهڃاڻ آهي' گانڌيءَ هڪ ڀيري پنهنجي هڪ آشرم جي ساٿيائيءَ کي لکيو هو "وڳي سبڻ جي ڳڻتي نه ڪجانءِ، ڪجھ ڪلاڪن ۾ وڳو سبي سگهجي ٿو ۽ اسين سلائي مشين پاڙي مان اُڌاري وٺي سگهون ٿا" هن کي پنهنجي هٿ ۽ ڏاڻو تي وڏو اعتماد هو. هيءُ پنهنجي زال لاءِ چولو کاتي ۽ سبي سگهندو هو. هن آشرم ۾ رهواسين کي تر جا مشهور موجي ۽ درزي موچڪي ۽ درزڪي ڪم بابت سمجهاڻيون ۽ سکيا ڏيندا هئا. هيءُ ڪجھ ڪٿي آڏاڻي تي ٿاڻي، پنهنجو ڪٽو پاڻ ٺاهيندو هو.

گانڌيءَ هارين جي نير پوکڻ واري جدوجهد مهل قومي پوشاڪ پهرو جو فيصلو ڪيو ته هڪ برطانوي صحافيءَ ٽوڪ ڪندي چيو: "تنهنجي اها پوشاڪ عارضي آهي." گانڌيءَ کيس جواب ڏيندي چيو: "مون سوديشي ٿيڻ جو وچن ڪيو آهي. اڄ کان وٺي منهنجا ڪپڙا هٿ سان اُٿيل ۽ هٿ سان سبيل هوندا، پوءِ اهو ڪم آءٌ پاڻ ڪريان يا وري منهنجو ڪو ساٿي ڪري."

گانڌيءَ پوءِ ڪٽو پاڻ ته نه ڇڏيو پر ڌرتي به پاڻ شروع ڪيائين. جڏهن هيءُ ڪپڙا سبڻ ۾ رڌل هوندو هو ته ان وقت به پنهنجي سيڪريٽريءَ کي زباني خط لکرائيندو رهندو هو. جڏهن آغا خان محل ۾ نظر بند هو ته هن جيل سپريڊنٽ کي سندس جنم ڏينهن تي کاڌيءَ جا اُٿيل رومال سوکڙيءَ

طور ڏنا هئا. رومال تي سپريٽينڊنٽ جي نالي جا شروعاتي اکر لکيل هئا. جڏهن هن رومال اٿيو هو ان وقت سندس ڄمار 74 ورهيه هئي.

هن پنهنجي نگرانيءَ ۾ هڪ ساٿيائيءَ کان، پنهنجي پسند واري شال تي کاڌيءَ جي ڏاڳي جون چٽيون هٿايون هيون ۽ پوءِ هو اها ساڳي شال پاڻي گول ميز ڪانفرنس ۾ برطانيا جي وزير اعظم سان گڏ ويٺو هو. هن ڪڏهن به ڏيکاءُ نه ڪيو ۽ نه ئي پراڻن ڪپڙن پهرو تي پڇتاءُ ڪيائين. هڪ ڀيري ڪنهن گڏجاڻيءَ ۾ هن ڏٺو ته هڪ ورڪر ڦاٿل ڪپڙا پايو ويٺو آهي. هن جلديءَ ۾ هڪ نوٽ لکي ورڪر کي ڏنو جنهن ۾ لکيائين: "ڦاٿل ڪپڙا پاڻي سستيءَ جي نشاني آهي، ان تي شرم اچڻ گهرجي. پر چٽيءَ لڳل ڪپڙا پاڻي عزت يا ڏاڻو جو اهڃاڻ آهي. تنهنجيءَ چادر ۾ ٿيل ٽنگ مون کي سٺو نه لڳو. اها صورت حال ٻڌائي ٿي ته تون ڇڙو آهين يا جي سگهرو آهين ته تنهنجي ۽ زال وچ ۾ سرچاءُ ناهي يا هيءُ تنهنجي پنهنجي سستي آهي."

دوبي

سڌي ڪتاب ۾ ڏسيل طريقن پٽاندر ڪپڙا ڌوئڻ سيکارڻ لڳو. هن نئين شروع ڪيل شوق سبب سندس ڏهاڙي جو ڪم وڌڻ لڳو. پر هيءُ آڻ مڃڻ وارو نه هو.

هن دوبيءَ تي پاڻن بدران پاڻ وهڻو ۽ پاڻيروٿيڻ پئي چاهيو. هڪ ڏينهن پنهنجي وڪيلن واري تاءَ کي ڪجهه وڌيڪ ڪلف ڪري ويو ۽ سڙڻ جي ڊپ کان ڪالر کي استري ڪرڻ مهل گرم بدران ٿڌيءَ استري سان استري ڪيائين. پر تاءَ کي ايترو ته ڪلف هنيو هئائين جو اها ٻيڻي نه پئي ٿي. هيءُ به مڙڻ وارو نه هو. ان اُپي ڪالر سان ڪورٽ هليو ويو. سندس دوست هن جو ڪالر ڏسي ڏاڍا ڪليا. دوستن جي ڪل ۽ پوڳ تي اهو ٿيڻ بجاءِ زنده دليءَ سان ورندي ڏنائين: ”يارا ڪپڙن کي ڪلف ڏيڻ جو هيءُ منهنجو پهريون تجربو هو. انڪري مڙئي ڪلف ڪجهه سوايو اچي ويو آهي. ان ۾ ڪلڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟ پر خير، گهٽ ۾ گهٽ توهان ڪليا ته سهي.“

هڪ سنگتيءَ گانڌيءَ کان پڇيو ته ”هتي دوبين جي ڪوت آهي ڇا؟“ گانڌيءَ ورائيس ”نه. دوبي ته ڪوڙ آهن پر خرچ گهڻو ٿو ٿئي. ڪالر ڌارڻ تي جيترو خرچ اچي ٿو اوترو ان جي خريدي تي به نٿو اچي. ان کان سواءِ دوبيءَ تي پاڙڻو به پوي ٿو. انڪري آءٌ پنهنجا ڪپڙا پاڻ ڌوئڻ تي بهتر سمجهان ٿو.“ واقعي هن ايئن ڪري ڏيکاريو. هيءُ باقي عمر هڪ ماهر دوبي ٿي رهيو.

هڪ پيري گوڪلي⁴ گانڌيءَ وٽ مهمان ٿي آيو. گانڌي کيس پنهنجو گرو مڃيندو هو. گوڪلي کي ڪنهن شاهي دعوت ۾ شرڪت ڪرڻي هئي. هن جي مفلر کي سٺپ يا ڪنهن ٻي شيءِ جا نشان لڳل هئا. وقت ايترو ٿورو هو جو مفلر دوبيءَ کان ڌوئاري نه پيو سگهجي. گانڌيءَ وقت جي نزاکت کي ڏسندي گوڪلي کي چيو ”آءٌ توهان جو مفلر ڌوئي، استري ڪري ڏيان.“

بغريستر گانڌيءَ کي ڏهاڙي صاف سٿري ۽ آجري يورپي وڳي ۾ ڪورٽ ويڙهو پوندو هو. جنهنڪري کيس وڪيلن واري خاص تاءَ روزانو ڌوئڻي پوندي هئي. انهيءَ کان سواءِ هيءُ پنهنجي شرٽ پڻ هر ٻئي ڏينهن ڌوئاريندو هو. ڪپڙن ڌارڻ تي هن جو چڱو خرچ ايندو هو. دوبي به گهڻي ڀاڱي کيس ڪپڙا دير سان ڏيندو هو. جيتوڻيڪ هن کي ٻارنهن کن شرٽون ۽ ڪجهه ٽائين هيون، پر پوءِ به دوبي هن کي وقت تي ڪپڙا پهچائي نه سگهندو هو. گانڌي پنهنجا خرچ گهٽائڻ پئي گهريا. هڪ ڏينهن بازار مان وڃي ڪپڙن ڌوئڻ جو سڄو سامان ۽ دوبيڪي ڌنڌي بابت هڪ ڪتاب به وٺي آيو. جنهن کي چڱيءَ ريت پڙهيائين ۽ پوءِ ان ۾ ڏسيل صلاح تي عمل ڪندي ڪپڙا ڌوئڻ لڳو. ويچاري ڪستوربائي³ کي به بخشيائين، ان کي به

⁴. گوپال ڪرشن گوڪلي (1866-1915) مهاراشتر جو ناليوارو سماج سڌارڪ ۽ هندستان جو هڪ اهم اڳواڻ هو.

³. گانڌيءَ جي ڌرم پٽني. سندن شادي 1881ع ۾ ٿي هئي.

حجم

ڏکڻ آفريڪا پهچڻ کان هڪ هفتو پوءِ، گانڌيءَ کي پنهنجيءَ وڪالت جي ڪم ڪار جي سلسلي ۾ شهر ويڙهو پيو. هن هڪ ٽيڪسي پاڙي تي ٻڌي ۽ ڪم ڪار لاهي ڊرائيور کي چيائين، ”ڪنهن هوٽل تي هلي ڇڏ.“ ٽيڪسيءَ واري گاڏي شهر جي هڪ سُئي هوٽل اڳيان اچي بيهاري هيءَ سامان لاهي اندر ويو ۽ هوٽل جي سينگاريل دخل اڳيان سامان رکي، گوري مئنيجر کي ڪمري لاءِ چيائين. جنهن هن جونهن کان چوڻيءَ تائين جائزو ورتو ۽ پوءِ لاپرواهيءَ وچان چيائين، ”افسوس، اسان وٽ ڪوبه ڪمرو خالي ناهي.“ هن کي رات پنهنجي هڪ دوست جي دُڪان ۾ گذارڻي پئي. جڏهن پنهنجي دوست کي هوٽل وارو قصو ٻڌايائين ته سندس دوست ورائيس: ”تو اهو ڪيئن سوچيو ته توکي هوٽل ۾ ڪمرو ملندو؟“ گانڌيءَ

گوکلي، کيس چيو ”آءٌ تنهنجي وڪيل واري صلاحيت تي ته ويساهه ڪري سگهان ٿو پر هڪ ڏوهيءَ طور مون کي تو بابت سوچڻو پوندو.“ گوکلي هن کي وڌيڪ چيو ”متان مفلس ڦاڙي يا ساڙي وجهين.“ گانڌيءَ اعتماد سان ورائيس ”نه، ائين نه ٿيندو.“ هن گوکلي کي اهڙو ته سٺو مفلس ڏوٽي، استري ڪري ڏنو جو کيس چوڻو پيو ته: ”هاڻي تنهنجي ڏوهيءَ وارين صلاحيتن بابت مون کي دنيا کان سٺو وٺڻ جي گهرج ناهي. تون واقعي به ڀلوڙ ڏوهي آهين.“

ڏکڻ آفريڪا واري آشرم ۾ پاڻيءَ جي کوٽ هوندي هئي. عورتن کي ڪپڙا ڌوئڻ لاءِ چڱي پنڌ تان پاڻي آڻڻو پوندو هو. انهيءَ ڪم ۾ گانڌي هنن جي مدد ڪندو هو. شروع وارن ڏينهن ۾، هن جي آڏائن تي ڪنهن قدر ڳريون ساڙهيون اُٿيون وينديون هيون. پر (آشرم جي) عورتن ڪڏهن به انهن جي پاڻ تي اعتراض نه واريو. پر جڏهن ڏوٽينديون هيون ته گهڻو ڳرڪنديون هيون. گانڌي هنن سان هٿ همراهي ڪرائيندو هو ۽ سندن ساڙهيون ڌوئندو هو. هن ڪڏهن به ڪپڙا ڌوئندي عار محسوس نه ڪيو. هڪ ڏينهن هيءُ هڪ شاهوڪار وٽ مهمان ٿي ويو. جڏهن وهنجڻ لاءِ غسل خاني ۾ ويو ته ڏٺائين ته زمين تي هڪ ڌوٽي پئي آهي. هن پنهنجي ڌوٽيءَ سان گڏ انهيءَ کي به ڌوئي اُس ۾ وڌو. (هن کي ڪپڙا، خاص ڪري اڇا ڪپڙا اُس ۾ سڪائڻ سان خاص دلچسپي هوندي هئي. هيءُ چونڊو هو، ”اڇي ڪپڙي کي اُس ۾ سڪائڻ سان انهيءَ ۾ وڌيڪ نڪار ۽ اوجر اچي ٿي ۽ جيوڙا به مرن ٿا) هيءُ جڏهن ڌوٽيون اُس ۾ سڪائڻ لاءِ وجهي موٽيو ته هن جي ميزبان کيس چيو ”ٻاپو هيءُ ڇاپيا ڪريو؟“ گانڌيءَ ورندي ڏٺس، ”ڇو ڇا ٿيو؟ هڪ چڱي موچاري ڌوٽي ميري لڳي. پٽ تي پئي هئي، ان کي ڌوٽو اٿر ۽ هاڻي سڪايان پيو. هونءَ به ڀلا شين کي اچو اجرو ڪرڻ ۾ ڪهڙو عار!“ گانڌيءَ لاءِ ته مڙئي خير هو. پر سندس ميزبان ڏاڍو لڄي ٿيو.

چيو. ”چوان پر ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ جنهن تي دوست چيس ته ”خير، آهستي آهستي سڀ خبر پئجي ويندي.“ واقعي هن کي چڱيءَ ريت معلوم ٿيو ته ڏکڻ آفريڪا ۾ ڪيئن هر هنڌ هندستانين جي بي عزتي پئي ٿي. گانڌيءَ کي خود به چماٽون لڳيون، نونشا لڳا، لتون ۽ مڪون لڳيون ۽ ريل گاڏيءَ مان ٽڪا ڌٻي لٿو ويو. ڇاڪاڻ ته هيءُ گورو نه، پر هندستاني هو. پر پوءِ به هيءُ اهو سمجهي نه سگهيو ته گورا هندستانين جي ايتري تذليل چوڻا ڪن! چو ته هن اڳيان سوال هيءُ هو ته: ”ڇا سڀ انسان خدا جا ٻار نه آهن ۽ ڇا عيسا مذهب پيار ۽ باجهه جو درس نٿو ڏئي؟“

هڪ ڏينهن گانڌي سِيرِب ٺهراڻ لاءِ هڪ سٺون تي ويو. گوري حجر هن کان پڇيو: ”ڪهڙو ڪم آهي؟“ هن چيس ته ”وار ٺهراڻا آهن.“ حجر ورندي ڏٺس، ”آءُ تنهنجا وار نه ٿو ٺاهي سگهان، جيڪڏهن مون ڪنهن ڪاري ۽ ناسي چمڙيءَ واري جا وار پنهنجي سٺون تي ٺاهيا ته پوءِ گورا گرامهڪ مون وٽ نه ايندا.“ گانڌيءَ کي گوري حجر جي اهڙي چوڻ تي رنج رسيو ۽ انهيءَ بي رُخِيءَ ۽ بي عزتيءَ کيس ڏاڍو ورنجايو. هيءُ بازار ويو ۽ وار ٺاهڻ جا اوزار وٺي آيو ۽ پنهنجا وار پاڻ ٺاهڻ شروع ڪيائين. هيءُ پنهنجي ڏاڙهيءَ تي اڳ ۾ ئي پاڻ لاهيندو هو پر وار ٺاهڻ بهي ڳالهه هئي. هونءَ به اهو ڪم ڪنهن به طرح هڪ وڪيل جو نه هو. پر پوءِ ڪنهن به طرح وار ٺاهي، ٻئي ڏينهن ڪورٽ ويو. جڏهن هن جي ساٿين هن جي گهٽ وڌ ڪٽيل وارن کي ڏٺو ته سندن ڪل بيني نه ٿئي. نيٺ، هڪ ساٿيءَ پنهنجي ڪل روڪي، هن کان پڇيو: ”گانڌي ڏي خبر تنهنجا وار ڪٿا ٿڪي ويا آهن ڇا؟ گانڌيءَ ڏاڍي سنجيدگيءَ سان ورندي ڏني، ”نه اصل ۾ گوري حجر هڪ ڪاري ماڻهوءَ جي وارن کي هٿ لائڻ کان انڪار ڪيو. انڪري مون پنهنجا وار پاڻ ٺاهڻ جو فيصلو ڪيو آهي. پوءِ ڪٿي ڪيترا به خراب چونه ڪٿيان“

گانڌيءَ جو پنهنجي حجامت پاڻ ڪرڻ جو اهو پهريون تجربو هو. ان وقت سندس عمر 28 ورهيه هئي. ان کان پوءِ هيءُ گهڻي ڀاڱي پنهنجي

حجامت پاڻ ڪندو هو. هن جي آشرم ۾ ڪڏهن به ڪوبه حجر نه آيو. آشرم ۾ رهندڙ واري وٽي سان هڪٻئي جي سيرب ٺاهيندا هئا. گانڌيءَ جي ڪوشش هوندي هئي ته آشرم ۾ رهندڙ ماڻهو صاف سٿرا هجن. هونءَ به آشرم ۾ ڪوبه فشن نه هو. اتي رهندڙ ڪوبه ماڻهو غمدن وڳن پائڻ يا لڏيد ڪاڌن کائڻ جي طلب نه ڪندو هو. هر آچر تي صبح جو گانڌي وهنجڻ کان اڳ، آشرم جي چوڪرن جا وار ڪپاڙيءَ تائين ڪٽي ڇڏيندو هو جنهن تي چوڪرا ڏاڍو خفا ٿيندا هئا. هڪ ڀيري هن ٻن عورتن جا چوٽا به ڪٽيا هئا.

ڏکڻ آفريڪا جي جيلن ۾ قيدين کي ڦٽي رکڻ ۽ ڏيڻ جي اجازت نه هئي. جن به ڏوهارين کي ٻن يا ٻن کان وڌيڪ مهينن جي سزا مليل هوندي هئي، انهن جي نوڙهه ڪئي ويندي هئي ۽ ٽيون ڪوڙيون وينديون هيون. پر جڏهن گانڌي ۽ سندس ساٿي قيد ٿيا ته جيل انتظاميا کين نوڙهه ڪرائڻ ۽ مڇن ڪوڙائڻ کان آجورار ڏنو. پر گانڌيءَ چيو ته ”هو جيل جي هر تجربي مان گذرڻ چاهي ٿو.“ جڏهن گانڌيءَ جيلر کي لکت ۾ اهڙي گذارش ڪئي ته پوءِ کيس هڪ پاڪي ۽ ٻه ڦٽيون ڏنيون ويون. اهڙيءَ طرح، پنهنجي سيرب کان پوءِ هو عام قيدين جي سيرب به ڪندو هو. هيءُ ۽ سندس ٻه ساٿي ڏهاڙي ٻن ڪلاڪن تائين حجامڪو ڪم ڪندا هئا.

جڏهن هيءُ آغا خان محل ۾ قيد هو جتي هن سان آشرم جا ساٿي به گڏ هئا ته هڪ ڏينهن، هڪ نوجوان عورت هن کي چيو: ”ٻاپو مون کي ٻڌو گهڻو تنگ ٿو ڪري، دل ٿي چوي ته وار ڪوڙائي، مٿي تي ڪجهه هٿان.“ بنا دير جي گانڌيءَ جواب ڏنس ته ”ها! دير چاچي، اهو ڪم مينٽر ٿي ڪر ۽ ڦٽنچي گهراءُ“ ڦٽنچي اچڻ ۾ دير ٿي نه لڳي ۽ ان عورت جا ڪلهن تي پوندڙ وار گهڙيءَ ۾ ڪٽجي هيٺ ڪرڻ لڳا. گانڌي جڏهن هيءُ حجامڪو ڪم ڪري رهيو هو ان وقت سندن ڄمار 75 ورهيه هئي.

سوديشي تحريڪ وقت گانڌيءَ ولاتتي سفيٽين بدران ديسي پاڪي استعمال ڪرڻ شروع ڪئي هئي. آهستي آهستي هيءُ پاڪيءَ

جو چڱو استعمال سگهي ويو جو آئيني، صابن ۽ برش کان سواءِ به ڏاڙهي لاهي ويندو هو.

گاندھي حجامڪي ڪم کي ڏاڍو ساراهيندو هو ۽ سٺن ڪاريگرن کي داد پڻ ڏيندو هو.

هڪ ڀيري گاندھي مٺي لال⁵ بابت لکيو ته: ”هن منهنجي دل سان سيرب ڪئي آهي. هن جي پاڪي ديسي آهي ۽ هيءُ صابن کان سواءِ ڏاڙهي لاهي ٿو. هاڻي ته ڪيترن ئي ساڻين سيرب لاءِ هن جي واٽ ورتي آهي ۽ واقعي پرکيوائن ته پاڪيءَ سان سيرب ڪرڻ آسان آهي.“

گاندھي باخبر هو ته ڳوٺاڻا حجام جرحيءَ ۾ ڪيڏا نه ماهر آهن. جو هو وڏي مهارت سان ڳٽ ڦرڙيءَ کي ٽڪوڏين ٿا ۽ جسم جي ڪنهن به حصي ۾ ڪو ڪنڊو يا ڪا چيٽ پئجي وڃي ته ٻاهر ڪڍن ٿا. پر ساڳئي وقت گهڻو آرمو به هن ڇو ته هو انهيءَ ڪم لاءِ نه پنهنجن اوزارن کي صاف رکن ٿا ۽ نه ئي ڳٽ ڦرڙيءَ جو گند اگهڻ لاءِ صاف ڪپڙو ڪتب آڻين ٿا.

هڪ ڀيري هڪ ڀنگيءَ هن کي چيو ”آءُ وارڏا⁶ ويڃڻ چاهيان ٿو.“ جڏهن هن کان سبب پڇيو ويو ته جواب ڏنائين، ”سيرب لاءِ“ گاندھيءَ پڇيس، ”هتي اهو ڪم نه ٿو ٿي سگهي ڇا؟“ ڀنگيءَ ورائيو ”هن ڳوٺ جا حجام منهنجي سيرب ناهن ناهيندا ۽ ڳوٺ ۾ ڪو هريجن حجام آهي ئي ڪونه هاڻي آءُ انهيءَ حجام کان سيرب ڪيئن ٿو ٺهرائي سگهان، جيڪو اڳ ۾ ئي انڪار ڪريو ويٺو آهي.“ ان واقعي کان پوءِ گاندھيءَ ان ڳوٺ جي حجام کان سيرب ٺهرائڻ بند ڪئي. گاندھي جڏهن هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ سفر

⁵. گاندھيءَ جو ٻيو نمبر پٽ، جنهن ڌار سا لوڻ واري ڪارخاني واري واقعي ۾ اتساهيندڙ ۽ ساراه جوڳو حصو ورتو هو.

⁶. 1850ع جي ڏهاڪي ۾ انگريز سرڪار وارڏا کي مرڪزي صوبي ۾ شامل ڪيو هو. پر وارڏا گاندھيءَ جي آشرم ۾ 1934ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جي اجلاس منعقد ٿيڻ سبب مشهوري ماڻي.

ڪندو هو ۽ پنهنجي سيرب لاءِ وقت نه ملندو هُئس ته پوءِ ڪنهن به مقامي حجام کان سيرب ٺهرائيندو هو.

سويشي تحريڪ وقت، گاندھيءَ چيو: ”آءُ پنهنجي سيرب ڪنهن اهڙي حجام کان ٺهرائڻ چاهيان ٿو جنهن کي کاڌيءَ جا ڪپڙا پاتل هجن.“ اهڙي حجام جي ڳولا ۾ ورڪر هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙيا. هن ورڪرن کي تاڪيد ڪيو: ”اسان کي پنهنجيءَ تحريڪ ۾ ڏوپين ۽ حجامن کي شامل ڪرڻ گهرجي، ڇو ته حجام ڪچهرين جا ڪوڏيا آهن، اهي اسان جي پيغام ڦهلائڻ ۾ چڱو ڪردار ادا ڪندا.“

هڪ ڀيري اُڙيسا ۾ گاندھي ڪنهن حجام جو انتظار ڪري رهيو هو ته هڪ عورت سيرب جي سامان سميت اچي پهتي. پر کيس زيور جهڙوڪ: نٿ، والا، هاريءَ ڪنگڻ وغيره پاتل هئا. گاندھيءَ هن کان پڇيو ”تون منهنجي سيرب ناهيندين؟“ هن مرڪندي ڪنڌ سان هائو ڪار ڪئي ۽ پاڪي ٽپڻ لڳي. گاندھيءَ وري هن کان پڇيو ”ايترا ڳرا زيور ڇو پاتا اٿئي؟ اهي توکي خوبصورت ته نٿا بنائين، اهي ته ڏاڍا گندا آهن.“ مائٽيءَ جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا ۽ ورندي ڏنائين: ”اوهان کي خبر آهي ته اڄوڪي خاص ڏينهن لاءِ آءُ هي زيور ڪنهن کان اڏارا وٺي پائي آئي آهيان. سوچيم ته اوهان جهڙي وڏيءَ هستيءَ اڳيان ٻُسي ڪيئن اچان. هن عورت گاندھيءَ جي نوڙهه ڪئي ۽ ڏاڙهي لٽائين. گاندھيءَ کيس معاوضو ڏنو جيڪو حجام عورت سندس قدم ۾ رکيو ۽ نوڙت سان اجازت ورتائين.

پنگي

گاندڙي پنگي واري اباڻي گهر ۾ اڪا نالي هڪ ٻالو رکيل هو جيڪو گهر جي صفائي ڪندو ۽ گند ڪچرو ڏوٽيندو هو. ننڍي هوندي هو جيڪڏهن اڪا کي ڇهي وجهندو هو ته ماڻس پتلي ٻائي پاڪ پوتر ٿيڻ واسطي کيس سنان ڪرڻ لاءِ چوندي هئي. گاندڙي هونءَ ته هڪ فرمانبردار ۽ سٺو ٻار هو پر کيس پنهنجي ماءُ جي اها ڳالهه نه وڻندي هئي. هو ان وقت، جيتوڻيڪ ٻارهن ورهين جو هو پر گهڻو ڪري پنهنجي ماءُ سان بحث پيو ڪندو هو ته ”اڪا، جيڪو اسان جو گند ڪچرو صاف ڪري ٿو ان کي هٿ لائڻ سان ڀلا آءٌ پليت ڪيئن ٿو ٿيان؟ آءٌ اوهان جي حڪم جي نافرمان ٿي ڪريان، پر رامائڻ ۾ چيل آهي ته رام، گهاڪا کي پاڪر پاتو هو هاڻي ٻڌايو ته، رامائڻ اسان کي ڪيئن ٿو غلط ٻڌائي سگهي؟“

گاندڙي پنگي واري هڪ ڪرت طور ڏکڻ آفريڪا ۾ سڳيو. هن جا ويجهو دوست کيس پيار مان مهاپنگي جي نالي سان سڏيندا هئا. ڏکڻ آفريڪا ۾ ٽي سال رهڻ کان پوءِ هيءُ جڏهن پنهنجي زال ۽ ٻارن کي وٺڻ هندستان آيو ته ان وقت، ممبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ويا پڪڙجي چڪي هئي. انهيءَ ڳالهه جو وڏو امڪان هو ته اها ويا راجڪوٽ تائين به پهچي سگهي ٿي. صورتحال جو اندازو لڳائيندي، گاندڙي هڪدم سرڪار کي پنهنجون خدمتون آڇيون. هن راجڪوٽ شهر جي هر گهر جو ڪاڪوس پاڻ وڃي جاچيو ۽ گهر جي مالڪن کي تاڪيد ڪندي چيائين ته ”گهر جو ڪاڪوس بلڪل صاف رکو.“ هن جڏهن غريب ۽ ماني مڇيءَ وارن گهرن ۾ گندگيءَ جا ڏير ڏٺا، جيڪي سُڪي سڙي ۽ ڪلرائجي ويا هئا ته هن کي احساس ٿيو ته صورتحال ڪيڏي نه ڳنڍيل آهي. هوڏانهن ڪن هوند وارن گهرن اندر کڏون ڪوتي ڪاڪوس ٺاهيا هئا، جن مان برداشت نه ٿيڻ جوڳي بدبوءِ ايندي هئي. هن کي اندازو ٿيو ته راجڪوٽ جا شهري بي حسيءَ جي حد تائين پنهنجن معاملن کان ڪن لاٿار ڪري رهيا هئا.

راجڪوٽ شهر جي رهواسين مان، جيڪڏهن ڪن گاندڙيءَ جي مشورن پٽاندڙ پنهنجا ڪاڪوس صاف ڪيا ۽ گند ڪچري کي ٿانِيڪو ڪيو ته اهي رڳو پورهيت، ۽ ڪم ذاتيا هئا. گاندڙيءَ شهرين کي وري وري چيو ته ”ڪاڪوس ۾ ٻه ناليون ٺاهيو. هڪ پيشاب لاءِ ۽ ٻي پائخاني لاءِ، ڇو ته ايئن ڪرڻ سان ڪاڪوس جي صفائي ڪرڻ ۽ پائخانو ڏيئي ٻاهر اڇلائڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿئي ٿي.“

گاندڙيءَ جي خاندان جو راجڪوٽ ۾ وڏو شان مان ۽ ناماچار هو. سندس ڏاڏو راجڪوٽ ۽ پروارين رياستن جو ديوان رهي چڪو هو انڪري هن جي ڪٽنب کي راجڪوٽ ۽ شهر کان ٻاهر، پري پري تائين سڀڪو سڃاڻندو هو. قدرت جو لقاءُ ته ڏسو ته ستر سالن کان پوءِ هڪ پرائيم منسٽر جو بئريسٽر پوٽو شهر جا ڪاڪوس ۽ گتر چڪاسي رهيو هو. گاندڙي انهيءَ ڏکي گهڙيءَ ۾ هڪ قدم به پوئتي نه هٽيو. پاڻ مغرب جي ڪيترين ئي ڳالهين

تي تنقيد ڪندو هو. پر هميشه چوندو هو ته ”مون گندي پاڻيءَ جي نيڪال ۽ شهري صفائيءَ جو انتظام مغرب کان سکيو آهي.“ هن اهڙو نظام هندستان ۾ به چاهيو ٿي.

گانڌي جڏهن ٻيو ڀيرو ڏکڻ آفريڪا مان هندستان آيو ته هن ڪلڪتي ۾ ٿيندڙ ڪانگريس جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي. اجلاس ۾ هن ڏکڻ آفريڪا جي هندستانين سان ٿيندڙ ظلمن ۽ زيادتين جو تفصيلي ذڪر ڪيو. گانڌيءَ ڏٺو ته ڪانگريس پاران قائم ڪيل ڪئمپ ۾ گندگيءَ جي نيڪال ۽ صفائيءَ جو انتظام بنهه خراب هو. ڪجهه وفد ته ان ئي ورندي کي ڪاڪوس طور ڪتب آڻي رهيا هئا، جن جي ڪمرن ۾ اهي ترسيل هئا، ۽ حيرت جي ڳالهه اها ته اهڙيءَ حالت تي ڪنهن کي به اعتراض نه هو. گانڌيءَ جڏهن انهيءَ ڪراحت پري صورتحال جي نشاندهي ڪئي ۽ ڪانگريس جي رضاڪارن کان ان بابت پڇاڻو ڪيو ته انهن ٽُٺه ڀَٽه ورائيو ته ”اهو اسان جو نه پر پنگين جو ڪم آهي.“ سندن اهو جواب ٻڌي گانڌيءَ ڪنهن رضاڪار کي ٻهاري آڻڻ لاءِ چيو ۽ سندن سامهون گند ٻهارڻ ۽ ڪاڪوس صاف ڪرڻ لڳو. ان ڪم کان واندو ٿي پوءِ مغربي طرز جا ڪپڙا پائي اجلاس جي سيشن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. ڪيترائي سال پوءِ جڏهن گانڌي ڪانگريس جي اڪين جو تارو بڻيو ته پوءِ ڪانگريس جي ڪئمپن ۾ ”رضاڪار پنگي جٿا“ قائم ٿيڻ لڳا. تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هو جو برهمڻ وڏي تعداد ۾ شوقين وارو ڪم ڪرڻ لڳا هئا.

هري پورا ۾ ڪانگريس جو اجلاس ٿيڻ مهل گندي پاڻيءَ جي نيڪال ۽ ڪاڪوسن جي صفائيءَ ۽ انتظام لاءِ ٻن هزار رضاڪارن ۽ استادن کي خاص سکيا ڏيئي تيار ڪيو ويو هو. گانڌيءَ لاءِ اهو تصور ئي پوائتو هو ته اسان مان ڪن جي سڃاڻپ پنگين ۽ ٻالن طور هجي ۽ سڄي ڄمار انهن جو ڪم ٻين جي گندگي صاف ڪرڻ هجي ۽ پوءِ اهو پورهيو سندن سڃاڻپ بڻجي وڃي. هن چاهيو ٿي ته هندستان ۾ اڇوتن ۽ برهمڻ جي بنياد تي ورهايل سماج جو مڪمل خاتمو آڻجي.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گورا، هندستانين جي گدلاڻپ ۽ گندگيءَ سبب ڪانئن نفرت ڪندا هئا. گانڌيءَ هندستان جي ڪالونين ۽ رهائشي علائقن جو دورو ڪيو ۽ کين پنهنجا گهر، گهٽيون ۽ پاڙا صاف سٿرا رکڻ لاءِ چيائين. هيءُ هاڻي صفائيءَ بابت عوامي گڏجاڻين ۾ ڳالهائڻ لڳو ۽ اخبارن ۾ پڻ مضمون لکيائين. گانڌيءَ جو ڊرين وارو گهر مغربي طرز جو ٺهيل هو پر ان ۾ وهنجڻ جي جاءِ ۽ ڪاڪوسن ۾ نيڪال جو ڪوبه بندوبست نه هو. پر پاڻخاني لاءِ ڪي ڪمبوڊ يا ايئن ڪلي چئجي ته پاڻوڻن نموني اونهيون گينڊيون ٺهيل هونديون هيون، جن ۾ گڏ ٿيل پاڻخانو ٻاهر اڇلايو پوندو هو ۽ وري گينڊين کي صاف ڪري ڪاڪوس ۾ رکڻو پوندو هو. گانڌي ڪڏهن ڪڏهن پاڻ سان گڏ رهندڙ پنهنجي ڪلارڪ جي گينڊي به صاف ڪندو هو ۽ ڪستوربائي کي به ايئن ڪرڻ لاءِ زور ڏيندو هو. هن پنهنجن ننڍڙن پٽن کي پڻ ايئن ڪرڻ سيکاريو. هڪ ڀيري ڪستوربائي، وٽن رهندڙ هڪ گهٽ ذات واري هندوءَ جي گينڊي صاف ڪندي ڏاڍي ڪُرڪي هئي. سندس اهڙي رويي تي گانڌيءَ کيس ڏاڍا ڌڙڪا ڏنا ۽ چيائينس ته ”جيڪڏهن توو ذات پات جو متيڏ آهي ته ڀلي هيءُ گهر ڇڏي وڃ.“

هڪ ڀيري گانڌيءَ جي ويجهن ساٿين هن سان اُٺ ويهه ۽ ڳالهه ٻولهه بند ڪري ڇڏي چو ته هن ساڀرمتي⁷ آشرم ۾ هڪ اڇوت جوڙي کي رهڻ ڏنو هو.

هڪ ڀيري ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ گانڌيءَ جيل جا گتر ۽ هوڊيون صاف ڪرڻ جو ڪم پنهنجي ذمي ڪنيو. ٻئي ڀيري جڏهن ساڳي جيل ۾ قيد ٿيو ته جيل انتظاميا هن کي پنگيءَ جو ڪم ڏنو هو.

گانڌي آفريڪا ۾ ويهه سال رهڻ کان پوءِ، 46 هن ورهين جي ڄمار ۾

⁷ هيءُ آشرم 17 جون 1917ع تي قائم ٿيو. آشرم سامڀرمتي نديءَ ڪناري واقع آهي.

هتان ئي گانڌيءَ 12 مارچ 1930ع تي ’برٽش سالت لا‘ خلاف پنهنجو تاريخي مارچ 78 ساٿين سان گڏ شروع ڪيو هو.

پنهجن سائين سميت هندستان واپس آيو. انهيءَ ئي سال هيءَ جڳ مشهور گڻپ ميلي تي پڻ ويو هو. جتي هن پنهنجن سائين سان گڏجي ميلي ۾ پنگين وارو ڪم ڪيو. ساڳي سال هو 'سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي'⁸ جي پوني واري آفيس ۾ پڻ ويو. صبح جو سوسائٽيءَ جي ڪجهه ماڻهن ڏٺو ته هو ڪاڪوس صاف ڪري رهيو هو. هنن کي اها ڳالهه نه وڻي. پر گانڌيءَ جو خيال هو ته هن قسم جو ڪم ئي ماڻهوءَ کي آزاديءَ جي اهل بنائي ٿو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ رهندي گانڌيءَ هڪ کان وڌيڪ ڀيرا هندستان جو دورو ڪيو. هن هر هنڌ گندگيءَ جا ڏير ڏٺا. خاص ڪري ريلوي اسٽيشنن ۽ ڌرم شالائن وارن ڪاڪوسن ۾ سالن کان سُڪي پائوٿيل پائخانن پيو هوندو هو. ڪن هنڌن تي اڃا آلي هُجڻ سبب اُن ۾ ڪيڙا به پئجي ويا هئا. هن ڏٺو ته هندستان ۾ روڊ رستا گندا هئا ۽ هر ماڳ ۽ مڪان، ايتريقدر جو سواريءَ لاءِ ڪتب ايندڙ گاڏين جون سيٽون به گنديون هيون. ٻيو ته ٺهيو پر ڏاند گاڏين ۾ جُٽندڙ ڏاند به هيٺا ۽ ڀُڄ پيل هئا، جن بابت مالڪن کي ڪابه چنتا نه هئي. هن پنهنجين اکين سان ڏٺو ته ڪيترن ئي هنڌن تي پانڌيڙا ۽ ياتري پوتر پائيءَ ۾ ٽُٻڪيون هڻي، سنان ڪري ڌرمي فرض ته پورو ڪندا هئا، پر هنن ڪڏهن به اهو خيال نه ڪيو هو ته اها جاءِ، جتي هوسنان ڪري رهيا آهن، ڪيڏي نه غليظ آهي يا اهو پاڻي، جنهن ۾ هو ٽُٻڪيون هڻي رهيا آهن، ڪيترو نه ميرو آهي؟ هن اهو به ڏٺو ته واهن، تلائن ۽ ندين جي ڪپرن ۽ ڪنارن کي گدلو ڪندڙ به آهي ئي ماڻهو هئا، جن جا پرپاسي ۾ ڳوٺ هئا. افسوس ته اهي ساڳيا ماڻهو اهو گندو پاڻي رڌ بچاءَ ۽ پيئڻ لاءِ به ڪتب آڻي رهيا هئا. گانڌي جڏهن ڪاشيءَ جي شونات مندر ويو ته هن کي اهو ڏسي

⁸. گوکلي ۽ سندس سائين 12 جون 1905ع تي سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ جو بنياد وڌو هو. سوسائٽيءَ جو مرڪزي دفتر پوني ۾ هو. هن سوسائٽي جا مکيه ڪم تعليم جي واڌ ويجهه، صحت جي سارڻيال، گندي پاڻيءَ جي نيڪال جو بندوبست ۽ ڇوٽ ڇاٽ رسم خلاف پروگرام مرتب ڪرڻ ۽ هلائڻ هُئو.

عجب لڳو ته سنگ مرمر مان جڙيل مندر تي چانديءَ جا سڪا به چنبڙيل هئا، جن تي مٽي ڄمي ويهي هئي. هن کي اها ڳالهه ڏسي اچرج ٿيو ته ڀڳوان جي گهر ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڏاڪڻيون ڏاڍيون سوڙهيون ۽ ترڪڻيون هيون، جيڪي پانڌيڙن لاءِ وڏي تڪليف جو ڪارڻ بڻجي رهيون هيون. گانڌيءَ کي مسافرن، خاص ڪري ريل ۾ سفر ڪندڙن جي هر هنڌ ٿڪ ٿڪ جي عادت به نه وڻندي هئي ۽ هن کي جتي ڪٿي گند اچلائڻ جي عادت به نه وڻندي هئي. انڪري ئي هن چيو هو: ”هندستان ۾ پير اُگهاڙا ڪري نٿو هلي سگهجي، جيتوڻيڪ بوت خريد ڪرڻ جي سگهه رڳو ٿورڙن ماڻهن کي آهي. ڏسو ته مُمبئي جهڙي شهر ۾ به گهڻيءَ ۾ هلندي ماڻهن کي اهو ڏپ رهي ٿو ته متان مٿان يا پاسي واري گهر مان ڪو مرد يا مائي ڪو ٻُهر اُچلائي ۽ ڪپڙا خراب ٿي پون!“

گانڌيءَ هڪ ڀيري ميونسپل پاران ڪرايل جلسي کي خطاب ڪندي چيو: ”آءٌ اوهان کي ويڪرن روڊن، شهر ۾ روشنيءَ جي انتظامن ۽ خوبصورت پارڪن تي جس ٿو ڏيان. پر ڪنهن به ميونسپالٽيءَ جي بقا جي ضمانت تيسٽائين نٿي ڏئي سگهجي، جيستائين اها گندي پاڻيءَ جي نيڪال جي هودين ۽ گهٽين جي صفائيءَ لاءِ ڏينهن رات ڪوششون نٿي ڪري. هن وقت سڀني ميونسپالٽين آڏو هڪ ئي للڪار آهي ته شهر کي گندگيءَ کان ڪيئن آڇو ڪجي؟“

اوهان ڪڏهن گانڌيءَ جي انهيءَ حڪمت ڀريي جملي تي ويچارو آهي: ”جيستائين اوهان ٻُهارو هٿ ۾ ۽ توڪري مٿي تي نٿا ڪڍو، تيسٽائين اوهان پنهنجين وسندين، واھڻن ۽ شهرن کي صاف ستر وٺا رکي سگهو.“

هڪ ڀيري هڪ ماڊل اسمڪول جي وزٽ ڪرڻ وقت شاگرد ۽ استادن کي خطاب ڪندي چيائين: ”اوهان جا تعليمي ادارا مثالي ادارا تڏهن ٿي سگهندا، جڏهن نصابي تعليم سان گڏ، اوهان شاگردن کي هڪ بهترين بورڇي ۽ پنگي بنجڻ سيکاريو.“ هيءُ سدائين شاگردن کي چونڊو هو:

”جيڪڏهن اوهان پنهنجا ڀنگي پاڻ بڻجي پئو ته پوءِ اوهان جي چئني پاسين ماحول صاف سٿرو رهندو. هڪ ماهر ڀنگي ٿيڻ لاءِ به ايتري محنت ۽ همت گهرجي، جيتري وڪٽوريا ڪراس⁹ حاصل ڪرڻ لاءِ گهرجي ٿي.“

گانڌيءَ جي آشرم ڀرسان ڳوٺاڻن پنهنجي پاڻخاني ڍڪڻ کان اهو چئي انڪار ڪيو ته ”اهو اسان جو نه پر ڀنگين جو ڪم آهي.“ ۽ وڌيڪ چيائون ته ”گوند ڪي ڍڪڻ ته پري جي ڳالهه، انهيءَ کي ڏسڻ به گناهه آهي.“ گانڌي ڳوٺن ۾ صفائيءَ جي ڪم جي نظرداري پاڻ ڪندو هو. ڳوٺاڻن کي راغب ڪرڻ لاءِ هيءُ عملي طور پاڻ ڪيترن ئي مهينن تائين ٻهاري هٿ ۾ ۽ گند جي توڪري مٿي تي رکي، واھڻن ۽ وسندين ۾ گند جا ڍير ڏيکيندو هو. انهيءَ ڪم ۾ هن جا مهمان ۽ دوست به شامل هوندا هئا. هن لاءِ گند جاتو ڪرڻ به هڪ فن هو.

آشرم ۾ هر قسم جي صفائيءَ جو ڪم اتي رهندڙ ماڻهو پاڻ ڪندا هئا. جيتوڻيڪ آشرم ۾ مختلف مذهبن ۽ نسلن جا فرد رهندا هئا. پر پٽ تي ڪوبه ڪچرو نظر نه ايندو هو. ڪچري کي کڏ ڪوٽي پوريو ويندو هو. جڏهن ته ڀاڄين جا چلڪا ۽ بچيل کاڌي کي ڌار کڏ ۾ پوريو ويندو هو ته جيئن اهو ڳري ۽ پاڻ بنجي پوي ۽ زمين کي زرخيزي بخشي. هار وير ۾ استعمال ٿيندڙ پاڻي باغبانيءَ لاءِ ڪتب ايندو هو.

آشرم مکين ۽ مڃرن جي آزار کان آجو هو. جيتوڻيڪ اُتي گندي پاڻيءَ جي نيڪال جو ڪو جديد بندوبست به نه هو. پر اهو سڀ ڪجهه، اُنڪري هو جو گانڌيءَ ۽ هن جي ساٿين پوڄي ۽ ٻهاري جو ڪم واري وڻيءَ سان پنهنجي ذمي ڪنيو هو. گانڌيءَ آشرم ۾ ڪم ۾ نما پاڻخاني واسطي ڪوٺي ۽ زمين ۾ کڏ ڪوٽي هڪ پاڻخانو متعارف ڪرايو. آشرم ۾ هر ايندڙ

⁹ رائي وڪٽوريا 29 جنوري 1856ع تي هن اعزاز جي شروعات ڪئي. هيءُ برطانيا جو سڀ کان اتم فوجي اعزاز آهي.

ويندڙ مهمان کي هيءُ پنهنجي نئين ايجاد خوش ٿي ڏيکاريندو هو. آشرم ۾ امير غريب، ڏيهي پرڏيهي، مرد ۽ عورتون سڀ ساڳيا ئي ڪاڪوس استعمال ڪندا هئا، ۽ انهن جي صفائي به سڀ واري وڻيءَ سان ڪندا هئا. انهيءَ گڏيل تجربي سبب آشرم ۾ رهندڙ سڀني ماڻهن، خاص ڪري وڏن گهراڻن جي مردن ۽ عورتن جي دلين مان ڀنگين لاءِ ڌڪار ختم ٿي ويئي. جڏهن گانڌيءَ کي صفائي ڪرڻ جو وارو ملندو هو ته ان ڏينهن هيءُ ڏاڍو خوش هوندو هو. گانڌي 46 ورهين جي ڄمار ۾ به فخر سان چوندو هو: ”منهنجي جسم تي جيڪي به ڪپڙا ڍڪيل آهن، سي بنهه صاف ۽ آجرا آهن. اوهان ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ به انهن تي ڪو ميرو داغ ڳولي نه سگهندا، نه ئي اوهان کي ڪنهن به قسم جي بدبوءِ ايندي، چوٽراهي ڪپڙا آڻڻ پاڻ ڏوٽندو آهيان.“

گانڌيءَ ڪيترائي ڀيرا پاڻ کي ڀنگي سڏايو ۽ وڏي فخر سان چوندو هو: ”مون لاءِ اهو ڪيڏو نه اطمينان هوندو ته منهنجو موت هڪ ڀنگيءَ جي روپ ۾ ٿئي!“ هيءُ سڌائين ڀنگين جي ڪالونين ۾ وڃي کين سمجهائيندو هو: ”شراب نه پيئو ۽ مئل جانورن جو گوشت نه کائو.“ هن ڪڏهن به ڀنگين جي هڙتال جي حمايت نه ڪئي. هن جو چوڻ هو: ”ڀنگين کي پنهنجو ڪم هڪ ڏينهن به ڇڏڻ نه گهرجي.“

هريجن¹⁰ مخزن ۾ هن هڪ ڀيري ”هڪ مثالي ڀنگي ڇاڪي ٿو چئجي؟“ جي عنوان هيٺ مضمون لکيو. هن اُن ليک ۾ ڄاڻايو: ”هڪ مثالي ڀنگيءَ کي خبر هجي ته دُرسٽ پاڻخانو ڪيئن ٿو تعمير ٿئي ۽ انهيءَ جي

¹⁰ گانڌيءَ هريجن مخزن انگريزي ٻوليءَ ۾ 11 فيبروري 1933ع تي پروڊا جيل کان جاري ڪيو. عام خيال آهي ته هريجن لفظ پهريون ڀيرو گانڌيءَ ڪتب آندو. پر تاريخي طور سڀ کان پهريان هريجن لفظ هڪ گجراتي ڀڳتي خاتون گنگاوتيءَ (12 کان 14 صدي) پنهنجي لکڻين ۾ ڪتب آندو هو. پر اهو سچ آهي ته هريجن لفظ کي هر گهرواسي گانڌيءَ بنايو. هريجن لفظ جي معنيٰ خدا جو ٻار يا ٻار آهي. هي مخزن 1948ع تائين شايع ٿيندو رهيو.

ڇڳي نموني صفائي ڪيئن ڪجي؟ ان کان سواءِ هن کي اها به خبر هُجي ته ڪهڙا آپاءَ وٺڻ گهرجن جو پاڻخاني جي ڏپ وغيره ختم ٿئي، ۽ پاڻخاني ۽ پيشاب کي ڪيئن پاڻ ۾ تبديل ڪجي؟ ڌرتيءَ جي زرخيزي ڪيئن برقرار رکجي وغيره.“ هن جو خيال هو: ”پنگيءَ وارو ڪم ڪنهن کي پئسا ڏئي، بي دليو ڪرائڻ کان بهتر آهي ته ماڻهو اهڙا آپاءَ خود وٺن، جو اهو هڪ لازمي سماجي ڀلائيءَ جو ڪم ٿي پوي.“

هڪ پيري گانڌي جڏهن کاڌي تحريڪ لاءِ ڳوٺن ۽ شهرن جا دورا ڪري رهيو هو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪنهن هنڌ هڪ جلسو رٿيل هو. جنهن بابت هن کي خبر پئي ته جلبي جا منتظم پنگين کي اچڻ نٿا ڏين. اها ڳالهه ٻڌي هن منتظمن کي چيو ”پنهنجو ڌن، دولت ۽ رتبو پاڻ وٽ رک ۽ جلبي لاءِ تيار ڪيل پنهنجيون تقريرون به سنڀاليو. آءٌ اڇوتن سان ملڻ وڃان ٿو جيڪڏهن اوهان مان ڪير اچڻ چاهي ته ان کي دعوت آهي.“

گانڌي پنهنجي ديهانت کان ٻه سال اڳ دهليءَ ۽ ممبئيءَ جي پنگي ڪالونين ۾ رهڻ پئي گهريو ته جيئن انهن سان گڏ رهي، انهن جيان گذارجي ۽ اهوئي کاڌو کائجي، جيڪو هو کائين ٿا. پر هاڻي هن لاءِ اهڙي تجربي جو وقت گذري چڪو هو ڇو ته هيءُ هاڻي پوڙهو ٿي چڪو هو. ان کان سواءِ حالتن سبب گُجهه خاص اوليتون پڻ هن مٿان مڙهجي چُڪيون هيون.

هڪ پيري گانڌيءَ کي وائسراءِ هند سان ملڻ لاءِ شمالا وڃڻو هو. هن اڳواٽ پنهنجي هڪ سينئر ساٿيءَ کي اوڏانهن موڪليو ته خبر لهي ته اُتي پنگي ڪالوني آهي؟ هن جي ساٿيءَ واپس اچي ٻڌايو ته: ”ها ڪالوني ته آهي، پر اها اهڙي ته گندي ۽ ڏيپيري آهي جو شايد جانور به نه رهي سگهن.“

گانڌيءَ اها ڳالهه ٻڌي ۽ ڪاوڙ روڪيندي چيو: ”اسان ٿي ته پنگين کي انساني سطح کان هيٺ ڪيرائي جانور بنائي ڇڏيو آهي. جو هاڻي هو پنهنجي وقار بدلي ٿورڙا ٽڪا ڪمائين ٿا. ڇا اوهان ڪڏهن ڏينهن تتي جو

پنگين کي گتر صاف ڪرڻ کان پوءِ انهيءَ گند ۽ ڪچري جي ڀرسان ڪنهن ڀت جي چانور ۾ ماني کائيندي نه ڏٺو آهي؟ ڇا اهو منظر دل ڏکونيندڙ ۽ ڪهل اچڻ لاءِ ڪافي نه آهي؟“ هيءُ جڏهن صبح جو ڪنهن پنگيءَ جي مٿي تي گند جو توڪرو ڏسندو هو ته ڏاڍو ڏڪارو ٿيندو هو. چونڊو هو ”ڇڱن فيصلن ۽ دُرست عملن سان پنگيءَ وارو ڪم ڏاڍي سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو.“ گانڌيءَ وٽ پنگيءَ وارو ڪم هڪ عمدو ڪم هو جيڪو هو پاڻ کي گندي ڪرڻ کان سواءِ ئي ڇڳيءَ ريت ڪندو هو.

گانڌيءَ کان هڪ ڏينهن، هڪ پرڏيهي صحافيءَ پڇيو: ”جيڪڏهن اوهان کي هڪ ڏينهن لاءِ انڊيا جو وائسراءِ بنايو وڃي ته اوهين ڇا ڪندا؟ گانڌيءَ چيو ”آءٌ وائسراءِ جي محل جي ڀرسان موجود پنگين جي جهوپڙين جي صفائي ڪندس.“

”جيڪڏهن اوهان جي حڪمرانيءَ جو مدو وڌيڪ هڪ ڏينهن وڌايو وڃي ته پوءِ؟“

”آءٌ ٻئي ڏينهن به ساڳيو ئي ڪم ڪندس.“

موچي

گاندھي 63 ورهين جي ڄمار ۾، وليميائي پٽيل¹¹ سان گڏ يروڊا جيل¹² ۾ قيد هو. وليميائي پٽيل کي جيل ۾ پائڻ لاءِ سينڊل جي سخت ضرورت هئي. پر جيل ۾ اهڙو ڪو به انتظام نه هو. ۽ نه ئي ڪو ڍنگ وارو موچي موجود هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ گاندھيءَ پنهنجيون خدمتون آڇيندي چيو: ”جيڪڏهن

¹¹ وليميائي پٽيل (1875ع - 1950ع) آزاديءَ جو مُک اڳواڻ هو. هيءُ آزاديءَ کانپوءِ نهروءَ جي ماتحتيءَ ۾ هومر افيئرس منسٽر ٿي رهيو. عام طرح هن کي سردار پٽيل يا سردار به چيو ويندو هو.

¹² يروڊا جيل، يروڊا شهر جي نالي پويان سڏجي ٿو جيڪو مهاراشٽر ۾ ڳڻي ۾ واقع آهي. هيءُ جيل هندستان جي قديم جيلن مان هڪ آهي. هن جي تعمير 19 صديءَ ۾ ٿي. گاندھي هن جيل ۾ ڪيترائي سال رهيو پر ذڪر لائق عرصو 1932ع ۽ 1942ع وارا سال آهن.

ڪو موچارو چمڙي ٽڪر ملي پوي ته آءٌ تولا ٻوٽن جو هڪ عاليشان جوڙو ٺاهي سگهان ٿو. ان بهاني منهنجو امتحان به ٿي پوندو ته جيڪو هنر ڳچ سال اڳ سکيو هئس اهو هاڻي ياد به اٿس يا نه ڪو زمانو هو جو آءٌ ڏاڍو سُٺو موچي هوندو هئس. منهنجي ڪم جو نمونو اوهان کاڌي پريشستان ميوزم¹³ سيد پور ۾ ڏسي سگهو ٿا، اهو جوڙو ته مون ڪنهن کي تحفي طور موڪليو هو پر پائڻ بجاءِ سينگاري رکي ڇڏيائين. مون ٽالسٽاءِ فارم¹⁴، ڏکڻ آفريڪا ۾ ته ڪيترائي ٻوٽن جا جوڙا ٺاهيا هئا.

1911ع ۾ گاندھيءَ پنهنجي ڀائٽي کي لکيو: ”اڄڪلهه منهنجو گهڻو وقت سينڊل ٺاهڻ ۾ گذري ٿو. مون کي هيءُ ڪم ڏاڍو وڻي ٿو ۽ اهو ضروري به آهي. مون هن وقت تائين سينڊلن جا پندرهن جوڙا ٺاهيا آهن، جيڪڏهن توکي به گهرج هجي ۽ منهنجي ڪارڪردگي ڏسڻ چاهين ته مهرباني ڪري پنهنجي پير جي ماپ ڏياري موڪل.“

گاندھيءَ موچڪو ڪم پنهنجي جرمن دوست هرمن ڪيلنباش¹⁵ کان سکيو هو ۽ پوءِ هن اوهنر ٽالسٽاءِ فارم تي رهندڙ گهڻو ڪري سڀني ساٿين کي سيکاريو هو. پوءِ ته اهي سڀ موچڪي ڪم ۾ اهڙا ته پڙ ٿيا، جو سندن ٺاهيل جوڙا مارڪيٽ ۾ به وڪرو ٿيڻ لڳا. انهيءَ دور ۾ گاندھيءَ ڌوٽيءَ تي سينڊل پائڻ جو رواج وڌو. هونئن به گرم علائقن ۾ بند ٻوٽ جي پيٽ ۾ کليل

¹³ هيءُ ميوزم ڪلڪتي جي ڀرسان هڪ قديمي ڳوٺ ۾ قائم آهي. 1921ع ۾ ستيش چندرابوس، جيڪو هڪ مشهور ڪيميادان هئو تنهن نوڪري ڇڏي هيءُ آشرم قائم ڪيو هو. گاندھي هن آشرم کي پنهنجو بيو گهر سڏيندو هو.

¹⁴ هرمن ڪيلنباش هڪ هزار ايڪڙن تي پکڙيل هيءُ ڪيٽ گاندھيءَ کي تحفي ۾ ڏنو هو. هن ڪيٽ تي ٽالسٽاءِ نالو به هن ئي رکيو هو. هيءُ ڪيٽ جهانسبرگ، شهر جي ڏکڻ اولهه ڪنڊ تي واقع آهي.

¹⁵ هرمن ڪيلنباش (1845-1871) جرمن يهودي ۽ ڏکڻ آفريڪي شهري هو. هي پيشي جي لحاظ کان آرڪيٽيڪٽ هو. گاندھي هن کي پنهنجو هر روح چوندو هو.

سيندل وڌيڪ سولا ۽ سونهندڙ هئا. سياري ۾ انهن ساڳن سيندلن تي جوراب به پائي سگهبا هئا.

هڪ پيري گانڌيءَ وٽ جواهر لال نهرو¹⁶، سردار پٽيل ۽ گجھ پيا ڪانگريسي اڳواڻ ڪنهن صلاح مشوري لاءِ سيواگرام¹⁷ ويا ته ڏنائون ته هو گجھ سيڪڙائن کي موچڪي ڪم بابت سيڪاري ۽ سمجھائي رهيو هو. هو چئي رهيو ته سيندلن جون پٽيون هتي هجڻ گهرجن، توڻو هيئن هجڻ گهرجي ۽ ترو اُتي ٻڌڻ کپي، جتي پير جو وزن پوي ٿو اُن هنڌ پٽين کي هڪٻئي جي مٿان ورايو ته جيئن سيندل مضبوط ٿين ۽ وزن سهي سگهن.

سيڪڙائن جي هر هر پُڇ پڇان ڏسي، ملاقات لاءِ آيلن مان ڪنهن شڪايتي انداز ۾ چيو ته ”هي ته اسان جو وقت پيا وڃائين.“ تنهن تي گانڌيءَ ورائيو ”هنن جي سڪڻ تي ارها نه ٿيو، جيڪڏهن اوهان به ٿورڙي دلچسپي وٺو ته اوهان به سڪي سگهو ٿا ته هڪ سئو سيندل ڪيئن ٺاهجي.“

هڪ ڏينهن ماڻهن ڏٺو ته گانڌي ۽ سندس ساٿي هڪ مثل ڍور مٿان بيٺا آهن ۽ ڏسن پيا ته هڪ ڳوٺاڻو ڪاسائي ڪيئن نه انهيءَ جي ڪل لاهي رهيو آهي، ان لاءِ هو هڪ عام چُري ڪتب آڻي رهيو هو پر هو اهو ڪم

¹⁶. جواهر لعل نهرو (1889-1964) هندستان جي آزاديءَ جو مکيه اڳواڻ ۽ آزاد هندستان جو پهريون وزيراعظم هو. هن ۽ گانڌيءَ جا سياسي ۽ سماجي ويچار ميل ڪاٽيندڙ نه هئا، پر پوءِ به گانڌيءَ جواب ۽ احترام ڪندو هو.

¹⁷. سيواگرام جو اصل نالو ته شَءُ گائون آهي، پر جڏهن گانڌيءَ هن ڳوٺ ۾ آشرم قائم ڪيو ته ڳوٺ جو نالو سيواگرام رکيائين. هن آشرم ۾ گانڌيءَ ڪجھ اڇوت، بورچيخاني ۾ رکي ۽ عملي طرح چوت ڇات جي رسم کي للڪاريو هو. هي آشرم واراڌا شهر کان 8 ڪلوميٽر پري مهاراشتر ۾ ڳوٺي ۾ واقع آهي. گانڌي 30 اپريل 1936ع تي صبح جو سويل 5 وڳي هن ڳوٺ ۾ پهتو هو ۽ ڳوٺاڻن کان هتي رهڻ جي اجازت گهري هئائين. ان زماني ۾ ڳوٺ جي چوڌاري جهنگ هو جنهن ۾ اڻ ڳڻيا نانگ ۽ وچون هوندا هئا. ڳوٺ کي ٻاهرين دنيا سان ڳنڍڻ لاءِ جيڪڏهن ڪو رستو هو ته اهو رڳو ڏاند گاڏيءَ وارو چارو هو.

اهڙي ته ڏانءُ ۽ حرفت سان ڪري رهيو هو جو ڪٿان به چمڙيءَ کي ٽڪ نه آيو! گانڌيءَ کي ڳوٺاڻي ڪاسائيءَ جي ڪاريگريءَ ڏاڍو متاثر ڪيو. هن اُتي بيلنن کي چيو: ”هن ڳوٺاڻي ڪاسائيءَ جهڙي مهارت ته ڪنهن ماهر سرجن وٽ به نه هوندي.“ گانڌيءَ وٽ ميڊيڪل جي شعبي سان لاڳاپيل سڀ فرد پورهيو جي خيال کان، خاص ڪري جراحيءَ جي حوالي کان ڊاڪٽر ۽ ڪاسائي برابر هئا. پر افسوس آهي جو پوءِ به ماڻهن وٽ هڪ پورهيت ڪاسائيءَ جي نه، پر ڊاڪٽر جي عزت آهي.

گانڌيءَ جهور پوڙهي ٿيڻ تائين به موچڪو ڪم سڪڻ بند نه ڪيو. هن جانورن جون کُلن لاهڻ ۾ به ماهر ٿيڻ چاهيو ٿي، ايئن ڪرڻ کان سواءِ، وٽس ٻيو ڪوبه چارو به نه هو. چو ته هر ماڻهوءَ چمڙي جو بوت ۽ سيندل پائڻ پئي گهريو ۽ چمڙو ته جانورن جي کُلن مان ئي ملي پئي سگهيو. پئي پاسي وري هيءُ عدم تشدد يعني اهنسا جو پوئلڳ هو. هيءُ ته اهو ماڻهو هو جنهن پنهنجي بيمار پُٽ ۽ زال کي به ڪُڪڙ جو آڻو کائڻ نه ڏنو سو ته شايد آخري ماڻهو هوندو جيڪو چمڙيءَ لاءِ جانور ڪهڙائي! پر موچڪي ڪم لاءِ ته چمڙو کپندو ئي هو. نيٺ، گانڌيءَ چوڻ لاءِ اهڙن جانورن جي ڳولا ڪرڻ شروع ڪئي، جن جو موت فطري ٿيو هجي. اهڙن جانورن جي چمڙي مان ٺهيل سيندل ۽ بوت ’اهنسڪ‘ سڏجڻ لڳا. ڪاسائين لاءِ ڍونڍ جا چمڙا لاهڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو، چو ته مثل جانورن جا جسم ٿڌا هجڻ سبب، کَل ڏاڍي ڏکي لهندي هئي، اُنڪري اُهي انهن جون کلون لاهڻ کان لوائيندا هئا، اهو ئي سبب هو جو ’اهنسڪ‘ سيندلن ۽ بوتن لاءِ گهڻو ۽ لڳاتار چمڙو ملڻ ڏکيو ٿي پيو. اهڙيءَ صورتحال هوندي به گانڌيءَ کي اهو ڪم نه رڳو سڪڻو پر جاري رکڻو به پيو.

گانڌيءَ کي معلوم ٿيو ته هر سال ٽي ڪروڙ رپين جي ماليت جو چمڙو ڏيساور موڪليو وڃي ٿو ۽ ساڳيو چمڙو وري رنگجي ۽ بهتر ٿي هندستان واپس اچي ٿو، ۽ هندستان کي اهو تمام مهانگي اگهه تي خريد ڪرڻو پوي

ٿو. انڪري نه رڳو پئسن جو زيان ٿي رهيو هو پر هندستان پنهنجي ڪاريگري ۽ ڏاڻو ڪي جاري رکڻ ۽ ان پر بهتري آڻڻ جو موقعو به وڃائي رهيو هو. اهڙيءَ حالت ۾ ته اُلتڪارن ۽ ڪٽيندڙن وانگي موچڪو هنر به هڪ ڏينهن پوريءَ طرح ختم ٿي ويندو. گانڌيءَ عجب ڪائيندو هو ته هن وقت موچڪي ڌنڌي کي اڳئين زماني وارو اوج ته حاصل ناهي، پر اُلتوان کي نيچ ۽ گمتر سمجهيو وڃي ٿو.

’هوندوارا‘ ۽ ’سڪيا ستابا‘ اهڙي ڪم سان لاڳاپيل ماڻهن کي ’باليشاهي‘ ۽ ’چُهڙا‘ چئي نه رڳو پاڻ کان پري ڪن ٿا، پر کين تعليم ۽ هنر صفائيءَ ۽ صحت کان پڻ محروم ڪيو ويو آهي.

گانڌي چُهڙن، ٻالن ۽ موچين کي قوم جو اهم حصو سمجهندو هو ۽ خبردار ڪندي چوندو هو: ”ذات پات جي مٿيپيد ڪين سماج ۾ اوڀرو ۽ ويڳاڻو ڪري ڇڏيو آهي.“ هيءُ عوام کي ٻڌائيندو هو: ”دنيا جي ٻين ملڪن ۾ اهڙو رواج ڪونهي ته ڪرت سبب ماڻهن کي قومي ڌارا مان ڌڪي ڌار ڪجي ته پلي وڃي اڻپڙهيل ۽ اڇوت ٿين.“

گانڌيءَ ان ڳوٺاڻي صنعت يعني موچڪي هنر کي بچائڻ لاءِ عوام کي اپيلون ڪيون ۽ ڪيميادانن کان پڻ صلاحون ورتيون ته هن صنعت کي ڪيئن جيئارجي ۽ ترقي وٺرائجي. گانڌيءَ هن صنعت کي جيئري رکڻ لاءِ اڇوتن کي چيو: ”اوهان مٿل جانورن جو گوشت چوڻا کائو؟ جڏهن به اوهان جي گهر ۾ ڪنهن ڍڳي ۽ ٻڪريءَ جو ڍونڍ اچي ٿو ته ڪيئن نه سڄي آڪهه ٺڄڻ لڳي ٿي ۽ ڪل لهندي ئي گوشت ۽ هڏن تي گجهن وانگر لامارا ڏئي ڪڙڪي ٿا پئو ۽ پوءِ ڌڪا ۽ ٿيلها ڏئي هڪٻئي کان پوئين ٿا ڦريو.“ تنهن تي اڇوتن ورندي ڏنس: ”ڪل لهڻ کان پوءِ اسان لاءِ ڏاڍو ڏکيو آهي ته پاڻ پلي سگهون.“ گانڌيءَ چيو: ”اوهان پاڻ روڪي سگهو ٿا، پر اوهان ايئن ڪرڻ نٿا چاهيو. اوهان ڏسو ته آءٌ به چوڙا لاهڻ ۾ جُنجبي پيو آهيان، پر پوءِ به اوهان مون کي ڪڏهن به مٿل جانور جو گوشت کائيندي نه ڏسندؤ. آءٌ پنهنجي تجربن جي بنياد تي چئي سگهان ٿو ته

چمڙي لاهڻ ۽ کلن جي ڪرت کي هڪ صاف سُٿري پورهيو طور اختيار ڪري سگهجي ٿو.“

گانڌيءَ ساڀرمٽي ۽ وارڌا ۾ کلن کي سُڪائڻ جو هڪ ننڍڙو ڪارخانو قائم ڪيو هو جنهن کي پوءِ اڳتي هلي پڪسراڻو ڪيائين. گانڌيءَ پڪي جڳهه ٺهرائڻ لاءِ پنجاهه رپيا گڏ ڪيا هئا، ان ڪارخاني ۾ آشرم جا چوڪرا، ماهر ڪاريگرن جي نگرانيءَ ۾ کلن کي لوڻن ۽ سُڪائڻ جو ڪم ڪندا هئا. چمڙو مارڪيٽ ۾ وڪيو ويندو هو. انهيءَ سڄي ڪم ۾ رڳو مٿل جانورن جون کلون ئي ڪتب آنديون وينديون هيون.

گانڌيءَ ڪلڪتي ۾ قائم نيشنل ٿئري جو دورو ڪيو ۽ ڏٺائين ته کلن کي لوڻن، رنگن بناڻن ۾ ڪهڙا قدم کنيا وڃن ٿا. هن ٽيگور¹⁸ پاران قائم ڪيل شانتينڪيٽن¹⁹ ۾ پڻ کلن جي صنعت چڱي نموني معائنو ڪيو ته تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪيئن هن ڳوٺاڻي هنر کي زور وٺائجي. گانڌي هن ڳوٺاڻي صنعت ۽ هنر مان هٿ ڪڍڻ به نه پئي چاهيو ۽ ايئن به نه پئي گهريو ته اها صنعت شهرن ڏانهن منتقل ٿئي، ڇو ته ايئن ٿيڻ سبب ڳوٺن جي معيشت تباهه ٿيڻ ۽ هن ڌنڌي جي بنياد تي قائم سماجي لڳ لاڳاپا ٽٽڻ جو انديشو هو.

گانڌي هرپل اڇوتن جي ڪرت سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو به هن کي پنهنجو هٿ ڏوڪي سمجهندا هئا، ڇو ته هو سندن ڀلي لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو هو انڪري هو مٿس تمام گهڻو ويساهه ڪندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن

¹⁸ ٽيگور [1861-1914] ننڍي کنڊ جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي دنيا جي هڪ وڏي نالي هئڻ سان گڏوگڏ بنگالي ٻولي جو وڏو شاعر پڻ هو. هيءُ پهريون غير يورپي هو جنهن کي 1913ع ۾ ادب جو نوبل انعام مليو.

¹⁹ 1921ع ۾ ٽيگور ۽ هڪ زرعي انجنيئر گڏجي، بهراڙين جي تعميرن نالي اسڪول قائم ڪيو. اڳتي هلي انهيءَ جو نالو شانتينڪيٽن رکيو ويو. شانتينڪيٽن لفظ جي معنيٰ ڀلائيءَ يا آهڻ جو گهر آهي.

هيءَ سندن ڪالونيءَ ۾ ويو تر انهن کيس ٻڌايو: ”اسان شهر کان ٻاهر پنهنجا گهر اُنڪري اڏي ويهون ٿا، ڇو ته ڪوبه ماڻهو اسان سان لڳ لاڳاپي رکڻ لاءِ تيار ناهي، نه ئي ڪو ڪوهر تان پاڻي ڀرڻ ڏئي ٿو.“ اهي ڏک واريون ڳالهيون ٻڌي گانڌيءَ جي دل رت روئڻ لڳي ته ڪيئن متعبد انسان کي انسان کان ڌار ڪري ڇڏيو آهي. گانڌيءَ ڄاتو ٿي ته اهي پوئتي پيل فرد ڪهل يا اخلاقي مدد کان سواءِ پنهنجن پيرن تي نه بيهي سگهندا. هڪ ڀيري گانڌيءَ ڪچهري ڪندي چيو هو: ”هندستان ۾ بچڙائيءَ جي شروعات، اُن ڏينهن کان ٿي، جنهن ڏينهن کان هٿ جو پورهيو ڪندڙن کي ڪمتر سمجهيو ويو ۽ نجات جي شروعات اُن ڏينهن کان ٿيندي، جڏهن اهڙي ڪرپ ڳاڙو رويي بابت اهي لاچار ۽ نادار ماڻهو ڌڪاريندڙن کان پڇاڻو ڪندا.“

گانڌيءَ کي اڳتي هلي پاڻ اربيندڙ جذبي سان تمنا ورڪر جي گهرج ٿي، جيڪي نگهباني ڪن ته ڇهڙن ۽ ٻالن کي پنهنجي پورهيو جو پورو معاوضو به ملي رهيو آهي يا نه؟ انهن کي تعليم ۽ علاج جون سهولتون به ميسر آهن يا نه؟ هن اهو پڻ چاهيو ٿي ته اهي رضاڪار ڇهڙن ۽ ٻالن لاءِ شام جو هلندڙ اسڪول قائم ڪن ۽ انهن لاءِ سير سڀاڻي جا انتظام پڻ ڪن. گانڌيءَ پاڻ به هڪ هريجن ڪالونيءَ ۾ شام جو هلندڙ اسڪول قائم ڪيو ۽ هريجنن کي سندن ڏهاڙيءَ جي وهنوار ۾ به هٿ وٺائڻ لڳو.

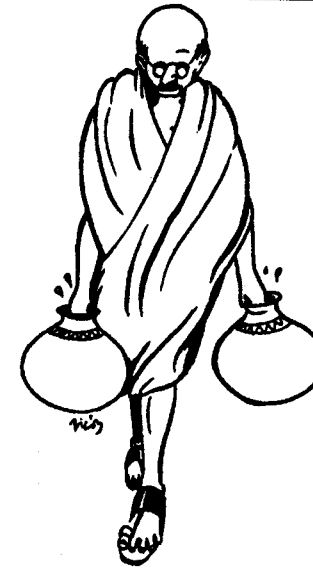
گانڌيءَ جي اهڙي سڀا سبب هريجنن به سندس مدد ورتا. انهن مان ڪيترن واعدو ڪيو: ’هُوَ رڳو مٿل جانورن جا چوڙا لاهيندا، نه ڪي انهن جو گوشت کائيندا.‘ هڪ ڀيري، گانڌي موچين جي گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيو. ان وقت هن جي پيرن ۾ قاتل ۽ اُڏريل سينڊل پاتل هو. جيئن ته هيءَ مسافريءَ ۾ هو انڪري هن کي نئين جوتي وٺڻ جو وقت ئي نه پئي مليو. پر جڏهن گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ موچين جي نظر هن جي سينڊل تي پئي ته سنت ٿي هن کي هڪ اهنسڪ چپل پيش ڪيائون، جيڪا هن خوشيءَ سان قبول ڪئي.

گانڌي پاڻ به هڪ ڀيري پنهنجن هٿن سان سينڊلن جو جوڙو ٺاهي، جنرل سمتس²⁰ کي پيش ڪيو هو. هيءُ اهو ئي جنرل هو جنهن ڏکڻ آفريڪا ۾ گانڌيءَ کي جيل ۾ وڌو هو. جنرل سمتس، گانڌيءَ جي 70 هين سالگرهه جي موقعي تي هيءَ پيغام موڪليو:

”جيل ۾ گانڌيءَ منهنجي لاءِ سينڊلن جو هڪ جوڙو ٺاهيو هو جيڪو مون اونھاري جو ڳچ حصو پاتو هو. پر مون کي سدائين اهو احساس رهندو هو ته هڪ وڏي ماڻهوءَ جي هٿن سان ٺهيل سينڊلن ۾ آءٌ پير وجهڻ جي لائق نه آهيان.“

²⁰. جنرل سمتس [1870-1950] جو پورو نالو جان ڪرسٽين سمتس هو. هن ۽ گانڌيءَ جو واسطو 1905ع ۾ پيو جڏهن گانڌيءَ ڏکڻ آفريڪا ۾ لازمي رجسٽريشن واري قانون کي للڪاريو.

نوڪر

آشرم ۾ گانڌي ڪيترائي ننڍا وڏا ڪم پاڻ ڪندو هو. پر ان کان به اڳ ۾ جڏهن هڪ اٿارني طور هيءَ هزارين رپيا ڪمائيندو هو ته به پابنديءَ سان، هر ڏينهن پر هفتي جو اُتي جنڊ پيهندو هو پوءِ پنيرو ٿيندي ڪستوربائي ۽ ٻار به اچي هن جو هٿ وٺيائيندا هئا. اُنڪري هن جي گهر ۾ سواڊي ماني پچائڻ لاءِ هر وقت تازو اتو موجود هوندو هو. هڪ ڏينهن، هڪ ڪارڪن ٻڌايو ته آشرم جي رڌڻي ۾ اٿو ناهي، سندس اها ڳالهه ٻڌي گانڌي هڪدم اُٿيو ۽ جنڊ پيھڻ شروع ڪيائين.

ٻاهرين مهمانن لاءِ هيءُ هڪ ڏيان چڪائيندڙ منظر هوندو هو ته ننڍي کنڊ جو لنگوتي پهريل عظيم شخص ڪڏهن ساريون پٽي چڙيون ته ڪڏهن پاڇي پٽي سوئي ۽ صاف ڪئي. هڪ ڏينهن هڪ ڪاليجي ٻابو جنهن کي

پنهنجي انگريزي ٻوليءَ تي وڏو عبور ۽ پاڻ تي وڏو ناز هو تنهن گانڌيءَ کي چيو ته جيڪڏهن ڪو لکڻ پڙهڻ جو ڪم مڃي ته آءٌ حاضر آهيان. گانڌي سمجهي ويو ته نوجوان هٿ جي پورهئي کان لٽائي ٿو تنهن تي کيس چيائين: ”جيڪڏهن مهرباني ڪري ٿورو وقت ڪڍي سگهين ته هن ٿالهيءَ ۾ پيل ڪٽڪ صاف ڪري وٺ.“ نوجوان، ڪٽي ڇڻ هنيو. ڪجهه دير لاءِ بي دليو ٿي ڪم ڪندو رهيو. نيٺ، بيزار ٿي رکيائين کڙين تي زور.

گانڌي ڪيترن ئي سالن تائين، آشرم ۾ اسسٽنٽ اسٽور ڪيپر طور ڪم به ڪندو رهيو. صبح جي عبادت کان پوءِ هيءُ رڌڻي ۾ وڃي پاڇيون چليندو ۽ صاف ڪندو هو. ڪنهن به ڪُنڊ ۾ جيڪڏهن ڪي پاڇين جون ڪلون ۽ گند ڪچرو پيل ڏسندو هو ته پنهنجن ساٿين سان گڏجي رڌڻي جي صفائيءَ ۾ لڳي ويندو هو. هن کي پاڇين، ميون ۽ ان جي طاقت وارن جُزن جي مڪمل ڄاڻ هئي. هڪ ڀيري، آشرم جي هڪ ساٿيءَ شڪايت ڪئي ته کيس هر ڀيري داغيل ۽ نرم ڪيلا ڏنا وڃن ٿا. تنهن تي گانڌيءَ ورندي ڏنس: ”اهي توکي ڄاڻي وائي ڏنا وڃن ٿا، ڇو ته تون گهڻو ڪري هاضمي جي خرابيءَ جي شڪايت ڪندو آهين، ۽ اهي نرم ڪيلا تنهنجي لاءِ مفيد آهن.“ گانڌي آشرم ۾ کاڌو پنهنجن هٿن سان ورهائيندو هو. انڪري ڪنهن کي کاڌي گهٽ ملڻ يا سڙيل شڪل هئڻ جي شڪايت نه رهندي هئي. گانڌي ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ ڏهاڙي به پيرا هزارين قيدين ۾ ماني ورهائيندو هو!

آشرم جي ڪيترن ئي اصولن مان هڪ اصول اهو به هو ته ’هر ڪو ماني کائي، پنهنجا ٿاڻو پاڻ ڌوئندو‘. جڏهن ته رڌ پچاءُ لاءِ ڪتب ايندڙ ٿاڻو واري ڦيري سان هر ٽوليءَ جي حصي ۾ ايندا هئا. هڪ ڏينهن گانڌيءَ چيو: ”رڌڻي واري وڏي ٽٽي کي هو پاڻ هليندو.“ چار هٿ ۾ ڪٽي اڃا ڪم تي چڙهيو ٿي نه ته مٿان ڪستوربائي اچي پهتي، جنهن چيس: ”هيءُ ڪم تنهنجو ناهي، هن ڪم لاءِ ماڻهو ڪوڙ.“ گانڌي وقت جي نزاکت کي سمجهي، ٽٽيءَ مان ڪٽي هٿ ڪڍيو ۽ ڪستوربائي ٽٽي کي صاف ڪرڻ لڳي. پر گانڌي رڌڻي مان وڃڻ بدران، اُتي بيٺي کيس هدايتون ڏيڻ لڳو ته

لوهر وارا تائو ڪيئن صاف ڪبا ۽ چمڪائبا آهن. اهڙيءَ طرح، ڪستوربائي جي تربيت ڪيائين. هڪ پيري، جيل ۾ هن کي ڪنهن ساٿيءَ جي تائون ڌوئڻ جو طريقو نه وڻيو ۽ پنهنجي ساٿيءَ کي سيکارڻ خاطر تائو هلي ڏيکاريائين ته لوهر، تامي ۽ ٻين ڌاتون مان ٺهيل تائو ڪيئن چمڪائبا آهن!

جڏهن آشرم اڃا ٺهيو پئي ته ڪي ساٿي شاميانن ۾ سمهندا هئا. هڪ رات هڪ نئين آيل مهمان کي جڏهن سمهڻ جي جاءِ نه لڌي ته پنهنجو هنڌ ڪلهي تي کڻي ٻئي شاميانن جو رخ ڪيائين، ڇا ڏسي ته گانڌي به هنڌ ڪلهي تي کنيو سمهڻ جي جاءِ پيو ڳولي!

آشرم جي زندگيءَ ۾ هڪ ٻيو اڙانگو ڪم ڪوه تان ڏهاڙي پاڻي ڀرڻ هوندو هو. هڪ ڏينهن، گانڌيءَ جي طبيعت ناساز هئي پر پوءِ به هن جنڊ پيهڻ ۾ هٿ وٺايو هو. هڪ پيري، گانڌيءَ جي هڪ ساٿيءَ کيس پورهيو کان بچائڻ لاءِ آشرم ۾ موجود سڀ ننڍا وڏا تائو ٿپا پاڻيءَ سان ڀرائي ڇڏيا ته جيئن آشرم ۾ موجود ڪوبه ٿانءُ خالي نه هجي. جڏهن گانڌيءَ ڏٺو ته اهو سڀ ڪجهه هن کي پورهيو کان بچائڻ لاءِ ڪيو پيو وڃي ته اها ڳالهه هن کي ڏاڍي ڏکي لڳي. هن ڊوڙي وڃي وهنجڻ وارو ننڍو ٿپ کنيو ۽ ڪوه ڏانهن ڊوڙيو. ٽڪر ۾ ٽپ پري، مٿي تي رکي، آشرم ڏانهن واپس اچڻ لڳو ته آشرم جي ساٿين کي اهو منظر ڏاڍي معصوميت وارو لڳو. گانڌيءَ ۾ جيستائين مٿ هو تيستائين هن ڪڏهن به جسماني پورهيو کان نه ڪيڀايو. هن ۾ ارادي جي اتل مضبوطي ۽ جسماني سگهه هئي. هيءُ ڪم جو اهڙو ڪوڏيو هو جو جوان به نه پڄڻس. ٽڪاوت جو ته وٽس خيال ئي نه هو. بوٽر جنگ دوران، ڏهاڙي 25 ميل ڏوليءَ ۾ زخمي ڪئي، علاج واري هنڌ پهچائيندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ قائم ڪيل نالستاءِ فارم کان شهر پنڌ ويندو هو ۽ کاڌ پيٽ جون شيون وٺي بڪارو موٽندو هو. هيءُ پنهنجي مسافري رات جو شروع ڪندو هو. واٽ تي کائڻ لاءِ ماني ٻڌي کڻي ويندو هو ۽ رات واري ماني اچي واپس آشرم ۾ کائيندو هو. هن جو مثال پوءِ ڪيترن نوجوانن لاءِ اُتساه جو سبب بنيو ۽ اهي هن جي نقش قدم تي هليا.

هڪ پيري، ڪجهه ساٿين کي هڪ ڪڏ لٽي هئي. جڏهن هو ڪم تان ٽڪل ٿيل، چنچورن، ڪوڏرين ۽ تغارين سان واپس پهتا ته گانڌي ڪيترين ٿالھين ۾ ميو ۽ ٻيون کاڌ پيٽ جون شيون رکيو سندن انتظار ڪري رهيو هو. اها ماجرا ڏسي هڪ ساٿيءَ کان رهيو نه ٿيو ۽ کانئس پڇيائين: ”ساٿين! ايتري تڪليف ڇو ڪئي اٿو؟“ تنهن تي هن مرڪندي جواب ڏنو ”مون کي خبر هئي ته اوهين بڪارا واپس ايندا ۽ مون کي هتي ڪو خاص ڪم به نه هو. اُنڪري اوهان لاءِ نيرن تيار ڪندي مون کي ڏاڍو مزو آيو آهي.“

گانڌي هڪ مک اڳواڻ طور ڏکڻ آفريڪا جي هندستانين جي مسئلن بابت آگاهي ڏيڻ لاءِ جڏهن لنڊن ويو ته هڪ رات، هندستاني شاگرد کيس مانيءَ جي ڪوٺ ڏيڻ آيا. انهيءَ دعوت ۾ شاگردن رٿيو هو ته هورڊ پڇاءُ پاڻ ڪندا. ٻئي ڏينهن منجهند جا به ٿيا ته هڪ سنهڙي پُراعتماد شخص اچي سلام ڪيو. هن اچڻ شرط شاگردن کي تائون ٿپن ڏوڻ ۾ هٿ وٺايو. ان کان سواءِ، هن ڀاڄيون ڌوتيون ۽ رڌڻ ۾ مدد ڪيائين. جڏهن دعوت جي وقت، شاگردن جا اڳواڻ آيا ته سندن حيرانيءَ جي حد نه رهي ته سندن معزز مهمان، جنهن لاءِ هنن سڄو اهنتمام ڪيو هو، اهو ئي سندن ميزبان هو.

گانڌي ڏاڍو محنتي ماڻهو هو. هن کي اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته ڪو ٻيو هن جي حصي جو ڪم ڪري. جڏهن به سياسي جلسا ۽ ڪانفرنسون پوريون ٿينديون هيون ته اُتان واپس ٿيندي، پوءِ ڪهڙو به وقت ٿيو هجي، هيءُ پنهنجو ڪمرو صاف ڪندو هو. هڪ پيري رات جو ڏهين وڳي پنهنجي ڪمري جي ٻهاري ڪڍي رهيو هو ته هڪ ڪارڪن ڊوڙندو سندس مدد لاءِ آيو. هن مرڪندي ٻهاري هُن جي حوالي ڪيو. جڏهن هيءُ ۽ سندس ساٿي ٻهراڻين جي دوري تي ويندا هئا ته پاڻ واپسيءَ تي رات جو ويهي خط لکندو هو ۽ آيل خطن جا جواب ڏيندو هو. جيڪڏهن بتيءَ مان گاسليٽ ختم ٿي ويندو هو ۽ ٿڌ ٿي وڃي هئي وسامڻ لڳندي هئي ته پنهنجي ٽڪل ساٿين کي ننڊ مان اُٿارڻ بدران ٻاهر آڳر ۾ اچي، چنڊ جي جهيٽي روشنيءَ ۾ خطن

لکڻ جو ڪم پورو ڪندو هو. نوڪالي²¹ مارچ دوران، گانڌيءَ ڪئمپ ۾ پاڻ سان گڏ رڳو ٻن ساٿين کي رهڻ جي اجازت ڏني. انهن کي خڪرا رڌڻ نه ٿي آيو. گانڌي اها ڳالهه تازيندي سڌورڌي ۾ ويو ۽ هڪ ماهر طور ويهي کين طريقو سمجهايائين. ان وقت هن جي ڄمار 78 ورهيه هئي.

گانڌيءَ کي ٻار ڏاڍا وڻندا هئا. هن پنهنجا سڀ ٻار ٻن مهينن جي ڄمار کانپوءِ پاڻ سنڀاليا هئا. هو ٻارن کي کاڌو کارائيندو هو ۽ ٻارن کي ڪلاڪن ۽ خوش ڪرڻ لاءِ ساڻن چرچا گهڻا به ڪندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ هڪ ڀيري جڏهن جيل کان آزاد ٿي گهر پهتو ته مسز پولڪ، (جيڪا سندس دوست جي زال هئي)، کي گهڻو ٺٺل ۽ ٽڪل ڏنائين. کيس احساس ٿيو ته هن کي پنهنجي ٻار جي ٿڳ ڇڏائڻ لاءِ سڄي رات جاڳڻو پوي ٿو. انهيءَ رات کان گانڌيءَ ٻارڙي کي سنڀالڻ ۽ آرام ڪرائڻ جي جوابداري پاڻ ڪئي.

گانڌي سڄو ڏينهن تقريرون ڪندو ۽ ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو رهندو هو. ڪڏهن ته هڪ وڳي رات جو گهر پهچندو هو ۽ اچڻ شرط مسز پولڪ جي پاسي مان ٻار کڻي پاڻ سان سمهاريڻدو هو. هيءُ پاڻ سان گڏ پاڻيءَ جو جڳ به پري رکندو هو ته متان ماءُ جو کير نه ملڻ سبب ٻار کي اُڃ لڳي ته کيس پاڻي پيئاري سگهي. جيتوڻيڪ ڪڏهن به اهڙي نوبت نه آئي، ٻار سدائين فرحتي ننڊ ستو پيو هوندو هو. گانڌي 15 ڏينهن جي لڳاتار ڪوشش کان پوءِ نيٺ وڃي ٻار جي ٿڳ ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

گانڌيءَ کي بزرگن لاءِ ڏاڍو احترام هو. هڪ ڀيري جڏهن گوڪلي گانڌيءَ سان گڏ رهيو ته گانڌيءَ گوڪلي جي گهڻي خدمت چاڪاري ڪئي.

²¹ نوڪالي علائقي ۾ مسلمانن هندن جو قتل ڪيو ۽ سندن عورتن سان زنا ۽ زوري مذهب متراشي شاديون ڪيون. هندن به رد عمل ۾ ائين ٿي ڪيو. گانڌيءَ انهيءَ غارتگيءَ کي روڪڻ لاءِ نوڪالي امن مارچ ڪيو. هيءُ سندس ساٿي انهن سڀني ڳوٺن ۾ ويا، جتي قتل و غارت ۽ تباهي ٿي. گانڌيءَ نوڪالي امن مارچ 7 نومبر 1946ع کان شروع ڪيو ۽ 2 مارچ 1947ع تي ختم ڪيو.

هيءُ سندس مفلس استري ڪندو هو بسترو وڇائيندو ۽ ويڙهيندو هو ماني پيش ڪندو هو ۽ رات جو هن جي پيرن کي زور ڏيندو هو. هڪ ڀيري جڏهن گانڌيءَ کي اڃا مهاتما جو لقب نه مليو هو ته ڏکڻ آفريڪا مان ڪانگريس جي هڪ اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ هندستان آيو. هن اجلاس جي انتظاميا ڪاميٽيءَ کي ڪاڪوس صاف ڪرڻ جي آڇ ڪئي. جڏهن انهيءَ ڪم کان واندو ٿيو ته وري ڪانگريس جي هڪ اڳواڻ وٽ ويو ۽ کيس چيائين: ”آءُ اوهان لاءِ ٻيو ڪهڙو ڪم ڪري سگهان ٿو؟“ اڳواڻ چيس: ”مون وٽ سڄي هندستان مان ڍڳ خطن جا پيا آهن. مون وٽ ڪو اهڙو ڪلارڪ ناهي، جنهن تي اعتماد ڪريان ۽ خطن جا جواب لکڻ جو ڪم سندس حوالي ڪريان.“ تنهن تي گانڌيءَ ورائيو ”آءُ هر اهو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، جيڪو منهنجي ڏاند وٽان آهي.“ هيءُ ٿوري وقت ۾ خطن جا جواب لکي واندو ٿيو ته وري وڃي اڳواڻ اڳيان ڏويي ۽ درزيءَ واريون خدمتون آڇيائين. هيءُ قميصن ۾ بٽڻ ٽاڪڻ لڳو ۽ ٻيا ننڍا وڏا ڪم ڪاريون به ڪرڻ لڳو.

جڏهن آشرم ۾ ڪنهن ڪم ڪار ڪندڙ ماڻهوءَ جي گهرج پوندي هُئي، ته هيءُ چوندو ته ”ڪو هريجن رکڻو چو ته ايئن ڪرڻ سان عملي طرح، هندستان مان اڇوت پڻي جي پاڙ پٽي سگهون ٿا.“ نوڪرن بابت گانڌيءَ چوندو هو ”انهن کي پنهنجو بيلي ۽ ٻانهون، پر پاءُ پيٽ سمجهو. ٿي سگهي ٿو. اهي توهان جي خراب روئي سبب اوهان لاءِ ٿي تڪليف جو سبب بنجن. ٿي سگهي ٿو شروع ۾ ڪي چوريون چڪاريون به ڪن ۽ ڪي وري خرچاڻو به مڃن، پر پوءِ به کين ڇڏڻ نه گهرجي.“

گانڌيءَ کي، نوڪرن رکڻ ۽ کائڻ ڪم وٺڻ جو تجربو نه هو. پر هندستاني جيل ۾ هن جي خدمت لاءِ چار قيدي موجود هوندا هئا: هڪ هن لاءِ ميوا چليندو ڪپيندو ۽ پيش ڪندو هو. ٻيو هن جي ٻڪري سنڀاليندو هو ٽيون هن جو ذاتي خدمتگار هو ۽ چوٿون هن جي کوليءَ جي بهاري ڪڍندو هو.

بورچي

گاندھي انگريز خاندانن ۽ سندن ملازمن جي وچ ۾ رشتي کي وڌي قدر جي نگاه سان ڏسندو هو. هڪ ڀيري هيءَ هڪ انگريز ڪٽنب وٽ مهمان ٿي رهيو. جڏهن انگريز پنهنجي ڪٽنب جو تعارف ڪرايو ته پنهنجن ملازمن جي جان سڃاڻ نوڪرن وانگي نه پر خاندان جي هڪ فرد طور ڪرايائين.

هڪ ڀيري هن هڪ هندستاني ملازم کي فارغ ڪيو، جيڪو هن وٽ گهڻو رهيو هو. هن موڪلاڻيءَ مهل، ملازم جي پورهئي کي مڃتا ڏيندي کيس چيو: ”مون وٽ لفظ ناهن جو توکي ٻڌايان ته آءٌ تنهنجو ڪيڏو نه احسانمند آهيان. مون سڄي عمر ڪنهن به نوڪر کي نوڪر نه پر پنهنجو پيءُ ۽ پيٽ سمجهيو آهي، تون به منهنجو پيءُ آهين. تنهنجي ڪيل خدمتن جو احسان آءٌ لاهي ٿي نٿو سگهان، تنهنجي محنت جو صلو توکي خدا ڏيندو ۽ بي انداز ڏيندو.“

مهاديو ڊيسائي²² هڪ ڀيري گاندھيءَ کان پڇيو: ”ٻاپو فينيڪس سيٽلمينٽ²³ کان اڳ ۾ اوھان وٽ ڪو بورچي هوندو هو؟“ گاندھيءَ ورائيو: ”نه آءٌ انهيءَ خفي کان گهڻو اڳي چوٽڪارو وٺي چڪو آهيان. اسان وٽ

²². مهاديو ڊيسائي [1892-1942] گاندھيءَ جو سيڪريٽري هو. هيءُ هڪ گهڻ - ڪاريو شخص، غير معمولي منتظم هجڻ سان گڏوگڏ اعليٰ درجي جو مترجم ڪالمسٽ ۽ ليکڪ هو. هن کي گجراتي، بنگالي ۽ انگريزيءَ ٻولين تي عبور هو. هن گاندھيءَ سان 25 سال گذاريا، سندس لاڏاڻو آغا خان محل ۾ ٿيو.

²³. گاندھيءَ هيءُ ڳوٺڙو 1904ع ۾ ڊرين کان 20 ڪلوميٽر پري ستياگرهين جي تربيت واسطي ٻڌرايو هو. اڳتي هلي انهيءَ جو انتظام هڪ ترست سنڀاليو جنهن جو انتظامي ترستي مٺي لال بنيو. فينيڪس جو ذڪر ڪجهه ڪتابن ۾ ’سيٽلمينٽ‘ ته ڪجهه ۾ وري ’فارم‘ آهي. پر اصل ۾ اهو شهر کان پري هڪ نئون ٻڌل ڳوٺڙو هو.

هڪ بورچي هوندو هو. پر هن جي هڪ خراب عادت هئي ته ججهي لوڻ ۽ مرچ کان سواءِ ڪابه ڀاڄي رڌي نه سگهندو هو. اهو حال ڏسي مون کيس موڪل ڏني ۽ انهيءَ ڏينهن کان پوءِ مون بورچي نه رکيو. هيءُ واقعو اُن وقت پيش آيو جڏهن گانڌي 35 ورهين جو هو.

گانڌيجيءَ 18 ورهين جي ڄمار ۾ انگلينڊ ۾ تعليم پرائڻ وقت رڌ پچاءَ ۾ هٿ وڌو. تڏهن هو پڪو سبزي خور هو. انگلينڊ ۾ سبزي خور اُن وقت هڪ فرقي طور پنهنجيون پاڻون پختيون ڪري رهيا هئا. اُن زماني ۾ هڪ سبزي خور ماڻهوءَ جي خوراڪ ۾ ڊبل روٽيءَ جا ٽڪر، جئڙ ۽ اُباريل ڀاڄيون شامل هونديون هيون. گانڌيءَ کي بي سواڊيون ڀاڄيون ڏاڍيون وڻنديون، جيتوڻيڪ عمر جو چڱو حصو هيءُ پنهنجي امڙ هٿان سواڊي ڀاڄيون کائي چڪو هو.

گانڌيءَ انگلينڊ ۾ ڪجهه مهينا وڌو هو ٿڌل ۾ ماني ڪاٺڻ کان پوءِ هڪ چلهو خريد ڪيو جنهن تي نيرن ۽ رات جي ماني پاڻ پچائيندو هو. هن کي ٻن ويلن جو کاڌو تيار ڪرڻ ۾ رڳا 20 منٽ لڳندا هئا ۽ ڪل خرچ به 12 آنا ايندو هُئس. گانڌيءَ جڏهن سال²⁴ جو ڪتاب، 'پلي فار ويجهڙين' پڙهيو ۽ سندس واسطو لنڊن ويجهڙين سوسائٽيءَ سان پيو ته هن پنهنجي خوراڪ جي فهرست ۾ ڪيتريون ئي تبديليون آنديون.

گانڌيءَ جڏهن لنڊن کان هڪ رجسٽرڊ بئريسٽر طور واپس وريو ته هن ممبئيءَ ۾ مساوڙ تي هڪ ننڍڙو فليٽ ورتو ۽ هڪ برهمڻ بورچي رکيائين. پر پوءِ به رڌ پچاءَ جو گهڻو تڻو ڪم هيءُ پاڻ ڪندو هو. هن بورچيءَ کي انگلش ويجهڙين کاڌا رڌڻ به سيکاري. هيءُ زندگيءَ ۾ خاص ڪري رڌڻي جي ڪم ڪار ۾ ترتيب ۽ صفائيءَ جي قاعدن تي سختيءَ سان ڪاربند

²⁴. هينري اسٽيونس سالٽ [1851-1939] عدم تشدد جو پيروڪار، سماج سڌارڪ ۽ انگريزي ٻوليءَ جو ليکڪ هو.

رهندو هو. ان کان سواءِ، هن اُن بورچيءَ کي اهو به سمجهايو ته ڪپڙا صاف ۽ آجرا رکي ۽ ڏهاڙي وهنجي ۽ صاف سٿرو رهي.

ڏکڻ آفريڪا ۽ هندستان جي ڪنهن به آشرم ۾ اجرت تي بورچي رکيل نه هئا. گانڌي چوندو هو: "اجرت تي بورچي رکڻ يا هڪ ويٺي تي هڪ کان وڌيڪ طعام تيار ڪرڻ وقت ۽ وسيلن زيان آهي." هونءَ به ڪنهن به آشرم ۾ اهو ممڪن نه هو ته ڀانت ڀانت ماڻهن جي پسند جو خيال رکي سگهجي. تنهنڪري هن سڀني لاءِ هڪ قبول ٿيڻ واري جوڳو کاڌي جو وچور ٺاهيو ۽ ان ۾ ڄاڻايل کاڌا، آشرم جي گڏيل بورچي خاني ۾ ئي تيار ٿيندا هئا. هن رڌ پچاءَ جي ڏکي ۽ منجهيل هنر کي بنهه سهنجو بنائي ڇڏيو. هن جي آشرم ۾ پٽڙي دال سان چانور، مصالحن کان سواءِ اُباريل ڀاڄيون، ميوو، ڪير ۽ ڏهي موجود هونديون هيون، مٺايون ۽ ماوا، ڳڙ ۽ ماکيءَ مان ٺاهيا ويندا هئا. گانڌيءَ کي جست²⁵ جي لکيل ڪتاب، 'رٽرن ٽو نيچر' گهڻو وڻيو هو. هن کي اها ڳالهه وڻي ته ماڻهوءَ کي وات جي ڌاڻي لاءِ نه، پر ٻل لاءِ ڪاٺ گهرجي.

گانڌي ڪاٺ پيئڻ ۽ رڌ پچاءَ بابت تجربا ڪرڻ شروع ڪيا ۽ اهو مشغلو سڄي ڄمار جاري رکيائين. هن جا کاڌي بابت ڪجهه تجربا ته اهڙا به هئا، جنهن ۾ رڌڻ به ضروري نه هو. مطلب ته اهي رڌڻ کان سواءِ ڪچا واپرائڻا هئا. اهڙن تجربن هن کي تڪليف به ڏني. پاڻ پنجن سالن تائين اُن نه چڪيائين، رڳو ميون تي گذران ڪندو رهيو. هڪ ڀيري ته چئن مهينن تائين هن رڳو زمين هيٺ ٿيندڙ ڀاڄين جهڙوڪ: بهن، مڱن، گجرن ۽ مورين تي گذارو ڪيو انهن جي لڳاتار واهپي هن کي ڏسڻ به ڪرائي وڌا هئا.

فينيڪس سيٽلمينٽ ۾ هن ڳچ عرصي تائين اسڪول جي هيڊ ماستر ۽ مها بورچيءَ جون جوابداريون سنڀاليون هيون. هڪ ڀيري ڏکڻ آفريڪي يورپين جي مان ۾ هندستانين هڪ پارٽيءَ جو بندوبست ڪيو.

²⁵. ائبلف جست [1854-1936] هڪ جرمن نئچروپٿ هو جنهن جو خيال هو ته مٽيءَ ذريعي هر مرض جو علاج ڪري سگهجي ٿو. گانڌي پڻ هن جي خيال کان متاثر هو.

انهيءَ پارٽيءَ ۾ گانڌيءَ نه رڳو ڪاڏي رڌڻ ۾ هٿ وٺايو. پر مهمانن کي ماني ڪارائڻ ۾ پڻ پنهنجن هندستاني ساٿين جو ساٿ ڏنو.

جڏهن فينيڪس سيٽلمينٽ مان پهريون جتو ستيه گره لاءِ وڃي رهيو هو ته گانڌيءَ انهن جي دل سان دعوت ڪئي. هن پنهنجن هٿن سان انهن لاءِ مانين جو ڍڳ پڇايو. چانور ڇاڙهيا، ٻوڙ رڌا ۽ ڪارڪن جو حلوو ٺاهيو. هڪ پاسي ته هيءُ ڪاڏو تيار ڪرڻ ۾ رڌل هو. پر ٻئي پاسي جتي کي ستيه گره ۽ جيل ۾ رهڻ بابت هدايتون پڻ ڏيئي رهيو هو. جڏهن ستيه گرهين جوانگ اڍائي هزارن تائين پهتو ته هن قافلي جي اڳواڻي ڪئي ۽ هر پڙاءِ وقت ڪاڏي رڌڻ لاءِ ساٿين کي مشورن ڏيڻ سان گڏ پنهنجي حصي جو ڪم به ڪندو رهيو. هڪ پيري ته هنن پاڻيءَ جهڙي پٽڙي ڍال رڌي. ٻئي پيري پٽ ڪچو پڪوڻي پيو پر ’گانڌي-پاڻيچارپ‘ جي اثر سبب ڪنهن به پڙڪ ٻاهر نه ڪڍي ۽ ڪنهن گهنجائڻ کان سواءِ اهو پٽ ڪاڏائون. ڏکڻ آفريڪا جي جيل ۾ به هيءُ پنهنجن ساٿين کي رڌ پڇاءِ ۾ مدد ڪندو هو.

گانڌي رڌ پڇاءِ کي تعليم جو ضروري حصو سمجهندو هو. هيءُ وڏي فخر سان ٻڌائيندو هو ته ”ٽالسٽاءِ فارم تي رهندڙ سڀني نوجوانن کي ڪاڏو رڌڻ ايندو آهي.“ جڏهن هيءُ ڏکڻ آفريڪا کان هندستان آيو ته شانتينڪيٽن جي شاگردن جي هن ۾ پڻ ڪاڏو رڌڻ جو شوق جاڳايائين. شاگردن به هن جي سڏ کي ورنايو ۽ گڏيل رڌڻو شروع ڪيائون، جتي اهي واري وٽي سان ڪاڏو رڌيندا هئا. ٽنگور انهيءَ رڌا تي ٻيٽي ظاهر ڪندي چيو ته شايد شوق گهڻو وقت هلي نه سگهي، پر پوءِ به اهو نه ٿيو ۽ خوش ٿي شاگردن کي اجازت ڏنائين.

گانڌي هڪ پيري، مدراس جي اسڪولي هاسٽل ۾ ويو ڇا ڏسي ته رڌڻي جي حالت ته خراب آهي ٿي، پر هر ذات جي شاگردن لاءِ ماني ۽ پاڇي ڌار ڌار پئي تيار ٿي. ڪي سکيا ستابا شاگرد وري پنهنجيءَ مرضيءَ پٽاندر مڇ، مصالحا وجهرائي ٻوڙ ڀلاءِ پچرائي رهيا هئا. گانڌيءَ کي اهڙو صدمو هڪ بنگالي ميزبان جي گهر ۾ به رسيو جڏهن گهر ڌڻيءَ هن جي اڳيان اچي

ست رڇيون رکيون هيون. انهيءَ ڏينهن هن پاڻ سان اقرار ڪيو ته ’هيءُ ڪاٺ ۽ پيٽڻ ۾ پنجن ننگن کان وڌيڪ نه واپرائيندو‘ اصل ۾ گهٽ ذات وارن ڏانهن پياڻي ۽ ٻه اڪياڻيءَ وارو رويو هن بهار ۾ ترڪ ڪيو جڏهن چمپران انڪوائري دوران هن سڀني ذاتين لاءِ لازم ڪيو ته اهي هڪ ئي رڌڻي ۾ تيار ٿيل ڪاڏو گڏجي کائيندا. هن جو گهڻو زور هو ته پيٽ ڀرڻ ۽ وات جي وٽ وٺڻ بدران ڪاڏو صحت بخشيندڙ ۽ صاف سُٿرو ڪاٺ گهرجي.

گانڌيءَ جي ڪاڏي واري فهرست ۾ ڪاٺ ۽ پيٽڻ جا ڪي ٻنهي اڻ وٺندڙ اسر به شامل هئا. مثال طور: گُئنين ٽڪيءَ جهڙي ڪوڙي چٽي، جيڪا نيم جي پنن ۾ گجهه پيو شيون ملائي ٺاهي ويندي هئي ۽ گدامڙيءَ، ڏهيءَ ۽ گڙ مان شربت ٺاهيو ويندو هو. ڪنهن به ڪاٺ جوڳي ساڻي ٻوٽيءَ جي پنن مان سلاڊ ٺاهيو ويندو هو - پڊنگ، اٽي جي ميڊي مان ٺاهي ويندي هئي. ڪڻڪ جي اٽي کي ٽچڪائي حلوو ٺاهيو ويندو هو. گُٽيل سويابين ته آشرم ۾ هر وقت موجود هوندو هو.

گانڌي جڏهن سامونڊي جهاز ذريعي انگلينڊ ڏانهن سفر ڪري رهيو ته پنهنجي ڀائٽي کي لکيائين: ”جيڪڏهن تون به حصا ڪيلي جو اٿو ۽ هڪ حصو ڪڻڪ جو اٿو چڱي نموني ڳوهين ته لڏيڻ بسڪوٽ ٺاهي سگهين ٿو.“ هڪ پيري هن پنهنجي هڪ ساٿيءَ کي ڪيڪ بابت نسخو لکي موڪليو: ”ڪيڪ وارو اٿو ڳوهي گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڪلاڪ چانور ۾ رکجانءِ ته جيئن اهو پاڻ وٺي خشڪ ٿئي. پر گيهه، پاڻيءَ کان اڳ ۾ وجهجانءِ ۽ چڱي نموني ملائجانءِ. پر ياد رکجانءِ ته اٽي ڳوهڻ ۾ ڪا ڪمي ناهي ڇڏئي.“

گانڌيءَ کي ڪيڪ، چانور، ڍال، ڀاڄين جو سوپ، سلاڊ ۽ نارنگين جي ڪلن مان مڙبو ٺاهڻ ايندو هو. پاڻ ماني پچائڻ ۽ ڪيڪ تيار ڪرڻ لاءِ واڌو خشڪ اٽو ڪتب نه آڻيندو هو. پر پوءِ به اٽي جو چاڻو چڪري تي چنبڙندو نه هو. هن ئي آشرم واسين کي سيکاريو ته بسڪوٽن ۽ اٽي مان مانيءَ جون

ڊاڪٽر

گاندڙيءَ، مئٽرڪ جو امتحان الفرد اسڪول، راجڪوٽ مان پاس ڪيو. ان کان ستت پوءِ مائٽن کيس قانون جي تعليم پرائڻ واسطي انگلينڊ موڪلڻ جو فيصلو ڪيو. هن کانئن پڇيو ته ”اوهان مون کي ڊاڪٽري پڙهڻ لاءِ پرڏيهه ڇو نه ٿا موڪليو؟“ هن جي وڏي پاءِ سخت اعتراض ڪيو ڇو ته ”هڪ وشنو پلا ڪيئن ٿو چيرقاڙ ڪري سگهي؟“ هونءَ به گاندڙيءَ جي مرميات پيءُ کي ڊاڪٽري پيشو نه وٺندو هو.

گاندڙي 29 ورهين جي ڄمار ۾ ٻيهر انگلينڊ ويو ۽ ڊاڪٽري پڙهڻ جو ارادو ڪيائين، پر جڏهن وڌيڪ ۽ چيرقاڙ ياد آيس ته انهيءَ ڪرت تان هٿ ڪڍيائين. هونءَ به هيءُ جيئرن جا ڳنڍن ساهن کي بيهوش ڪري سندن چيرقاڙ ڪيئن ٿي ڪري سگهيو؟ اهڙي بيرحميءَ جي اجازت نه ڪنهن

سواڊي ٽڪيون ڪيئن پچائجن. اهو به هن جو ئي هنر هو ته ٿوري ٻارڻ ۽ گهٽ خرچ سان کاڌو ڪيئن تيار ڪجي.

گاندڙيءَ جي هڪ ساٿيءَ آشرم جو هڪ واقعو ياد ڪندي ٻڌايو: ”هڪ پيري ڪنهن زرعي ماهر ٻڌايو ته فلائن جهنگلي گاهن ۾ پڻ وڻامن موجود آهن. سچ پچ ته اسان شڪر ڪيو ته اُن ڏينهن گاندڙيجي آشرم ۾ نه هون ته اعلان ڪري ها ته اڄ کان رڌڻو بند، هاڻي گاهه چري گذارو ڪبو.“

گاندڙيءَ هڪ پيري، هڪ ماڊل اسڪول جو دورو ڪيو ۽ اسڪول جي اُستادن کي چيائين: ”اوهان جو اسڪول اُتساه جو سبب تڏهن بڻجن ٿو جڏهن اوهان جو ادارو بهترين بورچي ۽ پنگي تيار ڪندو.“

مذهب پر به ناهي! گانڌيءَ وٽ انگريزي علاج جا پوئلڳ ڄڻ شيطان جا شاگرد ۽ علاج ڄڻ ڪاري جادوءَ برابر هو. هن کي هوميوپٿي ۽ آئيورپيڊڪ علاج نه وڻندو هو. هيءُ نتيجو پٿي ۽ جو وڪيل هو.

هيءُ جڏهن گڻ جي خيالن کان واقف ٿيو ته هن پاڻيءَ سان علاج ڪرڻ شروع ڪيو. هن هوريان هوريان پاڻ تي پنهنجن ٻارن ۽ زال تي تجربا ڪرڻ شروع ڪيا ته ڪيئن پنهنجي آسپاس موجود عنصرن مثال طور پاڻي، مٽي، هوا ۽ سج جي روشنيءَ ڪتب آڻيندي شفاياب ٿجي. هن ڪڏهن به ٽڪيون، پاڻوڊر ۽ ٻيون دوائون ڪاٽي، پنهنجي جسم کي زهريلو نه بنايو. هن سدائين صحتيابيءَ لاءِ پيٽ خالي رکڻ، کاڌي ۾ ڦير گهير ۽ جڙي ٻوٽين جي واهپي تي زور ڏنو. گانڌي مرض جي تپاس ۽ مريض جي عادت جي مشاهدي کي، علاج ۾ سڀ کان اتم سمجهندو هو. ڏکڻ آفريڪا ۾ هيءُ پهريون ڪولي بئريسٽر ۽ پهريون ڪولي حڪيم هو.

ڪيترائي يورپي ۽ هندستاني، دوا درمل ۽ صحت بابت ڪانسن صلاح مشورا وٺندا هئا، جن مان ڪيترن جو ته هيءُ فيملي ڊاڪٽر هو. گانڌيءَ جي علاج جو طريقو ميڊيڪل سائنس جي اصولن ۽ قاعدن جي بلڪل ابتڙ هو. پر پوءِ به سندس ٻڌايل بچاءُ جي تدبيرن کي ڊاڪٽر به سارا هيٺا هئا.

جڏهن گانڌيءَ جو پنهنجو پٽ، وڏي بخار سبب ناچاڪ ٿيو ته ڊاڪٽر چوڪر کي آڻڻ ۽ ڪڪڙ جي لاش (سوپ) پيئڻ جو مشورو ڏنو پر گانڌي ڊاڪٽر جي صلاح سان سهمت نه ٿيو ۽ پٽ کي پاڇين واري کاڌي تي رکيائين. هيءُ چوڪر جو علاج پاڻ ڪرڻ لڳو جنهن ۾ پاڇين سان گڏ رڳو نارنگيءَ جو رس ۽ پاڻي ڪتب آڻڻ لڳو. ان کان سواءِ بخار گهٽ ڪرڻ لاءِ چوڪر کي آلي چادر ۾ ويڙهندو هو. پر هڪ ڏينهن جڏهن بخار گهٽ نه ٿيو ۽ چوڪر وڻڻ لڳو ته هيءُ ٿورو فڪرمند ضرور ٿيو. پوءِ به نتيجو پٿي علاج جاري رکيائين ۽ نيٺ ڪامياب ٿيو. پوءِ ته هن ڪيترائي وڏي بخار جا مريض نتيجو پٿي علاج ذريعي صحتمند ڪيا.

هن ڪيترائي ڀيرا ڊاڪٽرن جي مشورن کي رد ڪيو هو. هڪ ڀيري ڪستوربائي کي رت جي گهٽتائي جي شڪايت ٿي پئي. ڊاڪٽرن صلاح بيهاري ته هن کي 'بيف - چانهه' پيئڻ گهرجي، پر گانڌيءَ ۽ ڪستوربائي، ٻنهي اها ڳالهه نه مڃي، گانڌيءَ ڪستوربائي کي گجھ ڏينهن تائين ليمي جو رس پياريو ته هوءُ ڇاڪ چڱي ڀلي ٿي پئي.

ان دوران، گانڌيءَ هن کي لوڻ واپرائڻ کان به روڪيو جنهن تي ڪستوربائي اعتراض ڪيو ۽ پٿڪي ته ”تو کي ڇوڻ ته سولو ٿو لڳي، پر ڇا تون ائين ڪري سگهندين؟“ گانڌيءَ جواب ڏيڻ ۾ دير ٿي نه ڪئي، ”آءُ پڪ سان ائين ڪري سگهان ٿو.“ پوءِ هڪ معالج، مريض جي مشوري تي هڪ سال تائين لوڻ نه واپرائڻ جو واعدو ڪيو. ڪستوربائي سندس انهيءَ مهربان رويي تي روئي ڏنو ۽ کيس چيائين ته هو پنهنجو واعدو ٽوڙي ۽ لوڻ واپرائي، پر ڪستوربائي جي ڪابه ڪوشش سڦل نه ٿي ۽ هڪ سال تائين معالج ۽ مريض ٻنهي لوڻ نه واپرايو.

هڪ موقعي تي 15 ڏينهن تائين ڪستوربائي پيٽ صاف ڪرڻ لاءِ پاڻ کي بڪارو رکيو ۽ جلاب طور نه جي پنن جو عرق واپريائين. گانڌي گهڻو ڪري پيٽ صاف هجڻ تي گهڻو زور ڏيندو هو. هيءُ پيٽ ۾ گڏ ٿيل غير ضروري لوڻياڻ ۽ زهر کي ختم ڪرڻ لاءِ پيٽ کي خالي ۽ هلڪي ڪرڻ واسطي جلاب تي زور ڏيندو هو. هن جو خيال هو ته ”آدمي جو سور، بد هاضمو، دست ۽ قبضي وغيره ڪثرت نه ڪرڻ جو نتيجو آهن.“ هن جي خيال پٽاندر چڱي فاصلي تائين تڪڙو هلڻ بيماريءَ کان بچڻ ۽ صحتمند رهڻ لاءِ سڀ کان بهترين ذريعو هو. جيلن ۾ به هن پنڌ ڪرڻ جي عادت نه ڇڏي. جيل اندر جيل انتظاميا سان طئه ٿيل هنڌ تي صبح ۽ شام ٻنهي وقتن تي پنڌ ڪندو هو. ان کان سواءِ هن کي خبر هئي ته ڪيتريون ئي جسماني بيماريون ذهني مونجهاري جو نتيجو آهن. اُنڪري رامائڻ جي پوڻواري ڪندي سڀ گهڻيون ڏٺيءَ در ڪري، گهڻيءَ کان آجو هجڻ جو درس پڻ ڏيندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾، جڏهن هڪ پناڻ کيس زخمي ڪري وڌو ته نرڙ ۽ پاسيرين جي سوچ ۽ زخمن لاءِ مٽيءَ جا پنوڙا ٺاهي رکيائين، جنهنڪري ستت ئي سندس سوچ ختم ٿي ويئي.

گاندھي پليگ، اوچتي تيز بخار، مليريا، بلڊ پريشر، سڙي پوڻ ۽ ارڙيءَ جي علاج لاءِ مٽي ڪتب آڻيندو هو. هڪ پيري، سامونڊي سفر دوران سندس ڀٽ جي ٻانهن پيڇي پئي. هن زخم تي مٽيءَ جي پٽي ٻڌي ته زخم جلد ڇٽي ويو.

گاندھيءَ کي نئچروپٿي علاج جي اوڻاين جي ڄاڻ هئي، پر پوءِ به ڪيترن ئي سببن جي ڪري نئچروپٿي جي وڪالت ڪندو هو، ڇو ته اهو علاج هندستان جي هزارين ماڻهن جي وس ۾ هو. ان کان سواءِ، اهو علاج سؤ سيڪڙو ڊيسي پڻ هو. هن 77 ورهين جي ڄمار ۾ وڏي جوش جذبي سان اُرولي ڪانچن ڳوٺ ۾ نئچروپٿي علاج جو مرڪز کولي، ڳوٺاڻن لاءِ علاج جون سهولتون ميسر ڪيون. انهيءَ مرڪز ۾ دوائن ٺاهڻ لاءِ ۽ مريض جي تپاس لاءِ ڪي به مددي اوزار ڪتب نه آڻيا هئا. هن جو خيال هو ته هڪ ڪامياب ڊاڪٽر کي ڄاڻ جو پندار هجڻ گهرجي ۽ اها ڄاڻ کيس ڪنهن معاوضي کان سواءِ پنهنجن مريضن تائين پهچائڻ ڪپي. هن جو خيال هو ته ماڻهو ڊاڪٽر سان سالياني في طءَ ڪن ۽ اها سال جي شروع ۾ هڪ ڀيرو اڳواٽ ئي کيس ڏيئي ڇڏين، پوءِ سڄو سال ڊاڪٽر کان مشوري وٺڻ لاءِ ايندا رهن. ان کان سواءِ ڊاڪٽر جي في امير توڻي غريب لاءِ ساڳي هجي. هن جي قائم ڪيل مرڪز ۾ علاج لاءِ ڀرپاسي جي ڳوٺن مان ڪيترائي مرد ۽ مايون اچڻ لڳا. انهن سڀني کي تپاسي، گاندھي علاج ۽ احتياط لاءِ هڪ پني جي ٽڪر تي هدايتون لکي ڏيندو هو. هن رامائڻ نالي هڪ مريض لاءِ ٽُسخو لکيو: ”سج جو تڙ ڪوٺ، ميوا ۽ ڏڏ واپراءِ ۽ کير کان پرهيز ڪر.“ اهڙو ئي هڪ ٽُسخو هن هڪ مريض ڀاروٽيءَ لاءِ لکيو ”نارنگيءَ جو جوس پيءُ، سج جو تڙ ڪوٺ، پيٽ تي چيڪي مٽيءَ جا پنوڙا ٻڌ.“

گاندھيءَ جتي به آشرم قائم ڪيو، اُن جي رهواسين وٽ هيءَ ڳالهه عام هوندي هئي ته ’جيڪڏهن چاهيو ٿا ته گاندھيجي اوهان جي ويجهي رهي ته بيمار ٿيو،‘ گاندھي بيمار ٿيندڙ ساٿيءَ بابت هر ننڍي توڻي وڏي ڳالهه ڄاڻڻ چاهيندو هو ۽ جڏهن صُبح وارو پنڌ ڪري موٽندو هو ته سڌو مريض وٽ ويندو هو سندس خدمت چاڪري ڪندو هو. کيس صلاح مشورو به ضرور ڏيندو هو. مثال طور پاڇيون واپراءِ، پاڇيون ڪيئن رڌجن، صفائي سُٿرائي ڪيئن رکجي وغيره. جڏهن سيواگرام جي ڀرپاسي وارن ڳوٺاڻن کي خبر پئي ته گاندھي هر روز هڪ ڪلاڪ سيواگرام جي مريضن کي ڏئي ٿو ته صبح جو هڪ وڏي انگ ۾ ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا ۽ گاندھيءَ کي پنهنجي ناچاڪائي بابت ٻڌائيندا هئا. گاندھي سڀني کي تپاسيندو ۽ مختلف مشورا ڏيندو هو. پر سڀني مشورن ۾ گُجهه جملا ساڳيا هوندا هئا جيئن: ”پاڇي کائڻ لسي پيئڻ مٽيءَ جا پنوڙا ٻڌو.“ ڪڏهن ڪڏهن ته ڪنهن بيمار جو پاڻخانو هيءُ خود تپاسيندو هو ۽ جيڪڏهن بيمار کي ڪا گهڻي جسماني ڪمزوري ٺاهي ته هُن کي کليل ميدان ۾ سمهاريو ويندو هو. بيماريءَ جا سڀ پاسا جانچڻ کان پوءِ ئي گاندھي مريض کي مشورو ڏيندو هو.

هڪ پيري آشرم جي هڪ ساٿيءَ بلڊ پريشر جي شڪايت ڪئي ته گاندھيجي انهيءَ ساٿي سان هڪ سنجيده بحث ۽ مباحثو ڪرڻ کان اڳ هُن جو بلڊ پريشر چيڪ ڪيو. ٻئي ڏينهن هن کان هڪ ڪاٺ جو تختو چيرائڻ کان اڳ ۽ پوءِ هن جو بلڊ پريشر چڪاس ڪيائين، ۽ ٽئين ڏينهن هن جو بلڊ پريشر چيڪ ڪري، کيس هڪ فرلانگ کن آشرم جي ميدان ۾ ڊوٽڻ لاءِ چيائين. جڏهن مريض ڊوٽي واپس آيو ته بلڊ پريشر ڏٺائين ته اهو گهڻو گهٽ ٿي چڪو هو. ان تجربي کان پوءِ، گاندھي اُن کي چيو ته ”جڏهن به بلڊ پريشر وڌي ته اُن کي پنڌ ڪري پڇاڻي ڇڏ.“ گاندھي ڀلي ڪهڙي به اهم ڪم ۾ رُڌل ڇو نه هجي، پر جيڪڏهن ڪنهن کاءَ خوراڪ، صحت ۽ بيماريءَ بابت ڪجهه پڇيس ته پوءِ سڀ ڪم ڇڏي پهريان اُن جي سوالن جا جواب ڏيندو هو. گاندھيءَ جي نظر ملڪ جي سياسي وايو منڊل تي به هئي.

نرس

هڪ پيري، ڪانگريس جا اڳواڻ گانڌيءَ سان صلاح ثواب لاءِ سيواگرام آيا. هنن ڏٺو ته گانڌي ٻن مريضن جي خدمت چاڪريءَ ۾ رڌل آهي ۽ سندن بخار گهٽ ڪرڻ لاءِ کين پُسيل چادرون پيو اوڍائي ۽ هٿائي، ۽ پاڻيءَ پريل تب ۾ پيو وهنجاري اها ماجرا ڏسي ڪانگريسي اڳواڻن پڇيو: ”ڇا هيءُ سڀ ڪجهه اوهان کي ڪرڻ گهرجي؟“ گانڌيءَ جواب ڏنو: ”ڳوٺ ۾ جيڪڏهن ڇهه سؤ فرد هجن ۽ انهن مان ٽي سؤ بيمار هجن ته پوءِ ٻيو ڪير ڪندو؟“. گانڌيءَ کي ننڍي هوندي کان بيمارن جي سيوا ڪرڻ جو شوق هو. جڏهن هو اڃا ننڍو هو ته اسڪول کان سڌو گهر اچي بيمار پيءُ کي وقت تي دوائون کارائيندو هو ۽ سندس ڦٽ جي ملم پتي ڪندو هو. گانڌي جيئن جيئن عمر ۾ پڪو پختو ٿيڻ لڳو ته تيماداريءَ ۽ مريضن جي تهل ٽڪور ڪرڻ ۾ هن جي دلچسپي اڃا به وڌڻ لڳي.

گانڌي پنهنجي جذبي جي تسڪين لاءِ ڏکڻ آفريڪا جي هڪ خيراتي اسپتال ۾ ڏهاڙي ٻه ڪلاڪ هڪ نرس طور مريضن جي سيوا ڪندو هو. انهيءَ خيراتي اسپتال ۾ دوائن جا نسخا لکندو هو. جڏهن هن ڏٺو ته هيءُ پورو نه ٿو پوي ته هن ڪورٽن ۾ هلندڙ پنهنجا سڀ کيس پنهنجي هڪ مسلمان دوست جي حوالي ڪيا ته جيئن هو انهن جي پيروي ڪري ۽ پاڻ سڄو وقت مريضن جي سيوا ۽ تيماداريءَ ۾ ڏئي سگهي.

1896ع ۾ گانڌي هندستان جي هڪ مختصر دوري تي آيو ۽ هتان جي اڳواڻن کي ڏکڻ آفريڪا جي هندستاني پورهيتن جي حالت زار کان آگاهه ڪيائين. هندستان ۾ هن جو گهڻو وقت ’گرين پمفليت‘²⁶ لکڻ ۽

چوڻيءَ جا اڳواڻ هن کان صلاحون وٺندا هئا. گانڌي کين سياسي صلاحون ڏيڻ کان سواءِ کائن پيئڻ بابت پڻ مشورا ڏيندو هو. انهن مان ڪوبه اهڙو نه هو جيڪو سندس ڳالهه تاري سگهي. گانڌي جڏهن جيل ۾ هوندو هو تڏهن به جيل انتظاميا کان اجازت وٺي، پنهنجن ساٿين جي بئڪن ۾ وڃي، سندن صحت بابت حال احوال وٺندو هو.

هڪ پيري، آشرم جي هڪ ساٿيءَ ڊر جي شڪايت ڪئي ته گانڌيءَ کيس هدايت ڪئي ته ”سگريٽ ڇڪڻ ڇڏي ڏي“ گانڌي لڳاتار ٽي ڏينهن هن کي تپائيندو رهيو پر پوءِ به ڊر جي شدت ساڳي هئي، جنهن جو سبب هيءُ هو ته اهو ساٿي چوريءَ سگريٽ پيئندو رهندو هو. هڪ ڏينهن هن اڃا سگريٽ وات ۾ وجهي، ماڇيس جي تيلي سگريٽ ڊڪائڻ لاءِ ٻاري ته سندس مٿن ۾ تارچ لڳي – ڇا ڏسي ته گانڌي هن جي اڳيان بيٺو آهي. هن اُتي جو اُتي سگريٽ نه پيئڻ جو واعدو ڪيو.

هڪ پيري، گانڌيءَ سان بادشاهه خان نالي شخص مٿي ۾ خشڪيءَ جي شڪايت ڪئي ته کيس مٿي تي مٿ ملڻ جي هدايت ڪيائين. ٻي دفعي، وليپائي پٽيل کي پير ۾ ڪنڊو لڳو ته گانڌيءَ هڪ ڏيڍ سؤ ڏس ڏنس. وليپائي پٽيل انهيءَ ڏس لاءِ اڪثر چونڊو هو: ”ملم جي سُور کان ڪنڊي جو سور سهڻ سولو هو.“

²⁶ گانڌيءَ هيءُ پمفليت 1896ع ۾ لکيو جنهن ۾ هن گوري سرڪار جي ظلمن بابت تفصيل ڏيندي هندستاني عوام کي سهڪار ۽ سهائتا لاءِ اپيل ڪئي.

ورھائڻ ۾ لڳي ويندو هو. پر جڏهن هن کي خبر پئي ته سندس ڀيڻيو بيمار آهي ۽ پيٽ گهر جي مصروفيتن سبب هن جو جوڳو خيال نٿي ڪري سگهي ته هيءُ سڀ ڪرڻ ۾ ڇڏي سڌو سندن گهر پهتو ۽ مريض کي ڌار ڪري ۾ رهائي، ڏينهن رات ان جي تيمارداري ڪندو رهيو.

گاندڙيءَ جي، اٺن ورهين جي پٽ جي جڏهن ٻانهن ڦٽجي پيئي ته هيءُ هڪ مهيني تائين سندس زخم جي ملڻ پئي ڪندو رهيو. هن ڊاڪٽر جي ٻڌل پتي کولي ڦٽ کي صاف ڪيو ۽ پوءِ چيڪي مٽي ڳوهي ڦٽ تي ٻڌي ڇڏيائين، ۽ ڦٽ ڇٽڻ تائين ايئن ڪندو رهيو. گاندڙيجيءَ جي هڪ ٻئي پٽ کي وڏو بخار ٿيو جنهن جي عمر ڏهه سال هئي. گاندڙيءَ چاليهه ڏينهن تائين ان جو علاج ڪندو رهيو. هيءُ پٽ کي آلو ڪپڙو ويڙهي ويهاريڻو هو ۽ وري خشڪ ڪپڙي سان سڄو جسم اڳهندو هئس. ٻارڙو ڏاڍيون دانهون ڪندو هو پر هيءُ تيمارداري ۽ علاج ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪندو هو. پنهنجي هڪ ٻئي ٻار جو علاج گاندڙيءَ مٽيءَ جي ذريعي ڪيو. هيءُ هر اڌ ڪلاڪ کان پوءِ بيمار جي پيٽ تي هڪ انچ ٿلهو مٽيءَ جو پنوڙو رکندو هو. جڏهن بخار ٽٽندو ته هيءُ ڪيلا پندرهن منٽن تائين ڪنهن ٿانءَ ۾ گهوتي نرم ڪري ٻار کي کارائيندو هو.

گاندڙيءَ جي هڪ خاص ڳالهه هيءُ هئي ته هيءُ چاهيندو هو ته مريض ذهني طرح پريشان نه هجي. هيءُ هر قسم جي عادت جو سخت مخالف هو. پر جڏهن ڏکڻ هندستان جي هڪ چوڪري، جيڪو سندس علاج هيٺ هو ڪافي پيٽ جي سڌ ڪئي ته گاندڙيءَ پنهنجن هٿن سان ان کي ڪافي ٺاهي پيڻاري هئي.

گاندڙيجيءَ جي علاج ۾ ٽي شيون، سدائين شامل رهنديون هيون، پوءِ کڻي مريض کي تڪليف ڪهڙي به هجي ۽ اهي هيون: 'آلي ڪپڙي سان جسم کي اُڳهڻ، جُلاب وٺڻ ۽ پيٽ تي مٽي ٻڌڻ' اصل ۾ هيءُ پنهنجن مريضن جي لاءِ رڳو نرس نه هو. پر اُميد، آسرو ۽ ڏڏ به هو.

گاندڙيءَ جي دل ۾ ڪڏهن به اهو خيال نه آيو ته ڪوڙهي، گدڻ ۽ وبائي بيمارين ۾ ورتل مريضن جو علاج ۽ سار سنڀال ڪندي، متان اها بيماري کيس به وڇڙي پوي هڪ ڏينهن، هڪ ڪوڙهيو فقير هن وٽ آيو ته گاندڙيءَ ان کي اجهو ڏنو ڦٽ ڏوئي صاف ڪيائينس ۽ گُجهه ڏينهن کان پوءِ، هن کي اسپتال ۾ داخل ڪرايائين. هڪ پيري ڪنهن جيل جي ساٿيءَ کي ڪوڙهه جون علامتون ظاهر ٿيڻ لڳيون ته جيل انتظاميا کان خاص اجازت وٺي، ڏهاڙي هن سان، سندس بئڪ ۾ وڃي ملاقات ڪندو هو. جڏهن ساڳو ساٿي جيل مان آزاد ٿيو ته ان کي آشرم ۾ رهايائين، هو ڪيترائي سال آشرم ۾ رهيو ۽ گاندڙي ڏهاڙي هن جا ڦٽ ڏوئي ملڻ پئي ڪندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ گاندڙيءَ وقت جي سرڪار کي ٻه ڀيرا هڪ رضاڪار نرس طور پنهنجيون خدمتون آڇيون. گاندڙيءَ، اهي خدمتون بوئر جنگ ۽ زولو بغاوت وقت پڻ آڇيون هيون. گاندڙيءَ ٻنهي موقعن تي 'انڊين ايمبولينس ڪارپس' جي پليٽ فارم تان زخمين ۽ ڪمزورن جي مدد ڪئي هئي. هن رضاڪار نرسن جي جڳي جي ثابت قدم اڳواڻ طور پاڻ مڃرايو هو. هن کي ميلن جا ميل، زخمين کي اسٽريچر تي کڻي مناسب هنڌن تي پهچائڻو پوندو هو. هن کي زولو زخمين جو علاج ڪرڻو پوندو هو ڇو ته گورنر نرسن انهن جي علاج کان جواب ڏنو هو. زولو زخمي، جن کي سرڪار ڪوڙا هنيا هئا، تن جي زخمن مان گند ۽ پونءِ پئي وهندي هئي. ان کان سواءِ، هيءُ گورنر سپاهين جو به ويڇ هو. گاندڙيءَ جي خدمتن عيوض انگريز سرڪار هن کي زولو وار ميبل ۽ قيصر هند جو سونو ٻلو ڏنو هو.

جڏهن ڏکڻ آفريڪا جي سون وارين ڪاٺين ۾ ويا پڪڙي ۽ مزدورن جي مرڻ جون خبرون اچڻ لڳيون ته گاندڙي هڪدم چار مددگار ساٿي ساڻ ڪري، وڃي ڪاٺين واري هنڌ پهتو. هن پهچڻ شرط هڪ خالي ڀانڊي جو دروازو پيچرائي کولرايو ۽ ان ۾ مريضن جي تڪڙي سهائتا لاءِ کتن جو بندوبست ڪيو ۽ ٽيويهه مريض ان ۾ منتقل ڪيائين. مقامي ميونسپالٽيءَ

گاندڙيءَ جي انهيءَ قدم کي ڏاڍو ساراهيو ۽ ٿورا مڃيندي، ڏانهس هڪ نرس سان گڏ احتياطي دوائون به ڏياري موڪليائون.

احتياطي دوائن ۾ برانڊي به شامل هئي، جنهن جي استعمال کان گاندڙيءَ ڪيڀاڻو بچي. هيءُ مريضن کي دوائن ڏيڻ کان سواءِ، راتين جون راتيون جاڳي، سندن کٽڻ جي مٿن ڀرسان ويهي، ڪچهريون ڪري، کين آت ۽ آسرا ڏيندو هو. ڊاڪٽر جي اجازت سان، مٽيءَ ذريعي مريضن جو علاج به ڪيائين. گاندڙيءَ جي ڪوششن کان پوءِ به رڳو ٻه مريض بچي سگهيا، باقي سڀ مريض ۽ سندن سھائتا ڪندڙ نرس به فوت ٿي وئي.

گاندڙي چوندو هو: ”هڪ نرس کي پنهنجي صحت جي به ايتري ئي پرڳھور لهڻ گھرجي، جيتري هوءَ / هو پنهنجن مريضن جي لهي ٿي / ٿو.“ سندس چواڻي: ”پنهنجي صحت ۽ مريضن جي سار سنڀال هڪ نرس جي ديوتيءَ جا اهم حصا آهن.“

گاندڙي، سدائين احتياطي تدبيرن تي وڌيڪ زور ڏيندو هو ۽ پاڻ به انهن تي عمل ڪندو هو. هن کي جڏهن به گھڻو ڪم ڪرڻو هوندو هو ته پيٽ ڀري نه کائيندو هو. گاندڙي، نئچرو پٿي علاج ۾ پڙ هو جنهن هيٺ هيءُ پنهنجو بلڊ پريشر گھٽ ڪرڻ لاءِ، مٿي تي گوهيل چيڪي مٽيءَ جا پنوڙا رکندو هو. هڪ ڀيري جڏهن چياني شاعر يون نوگوئچي گاندڙيءَ سان ملڻ آيو ته هن جي مٿي تي آلي مٽيءَ جو پنوڙو رکيل هو. گاندڙيءَ، چياني شاعر کي مخاطب ٿيندي مٽيءَ ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيائين، ”آءُ هندستان جي ڌرتيءَ مان جنميو آهيان ۽ اُن جي مٽي ئي منهنجو تاج آهي.“

گاندڙيءَ لاءِ ڪنهن به مريض جي چيڙاڪ طبيعت ڪڏهن به بيزاريءَ ۽ ڳڻتيءَ جو سبب نه بڻي. هيءُ ساڌارڻ طريقي ۽ مستقل مزاجيءَ سان مريض جي تيمارداري ڪندو هو. سندس اهو رويو پنهنجي زال ۽ اولاد سان به هو. هڪ ڀيري ڪستوربائي، جڏهن ڏکڻ آفريڪا ۾ ڏاڍي ناچاڪ ٿي پئي هئي ۽ ڊاڪٽرن جواب ڏيئي ڇڏيو ته گاندڙيءَ گھڻي صبر ۽ پيار مان پاڻ هن جو

علاج ۽ خدمت چاڪري ڪئي هئي. جڏهن هوءَ ڏکڻ آفريڪي جبل مان آزاد ٿي هئي ته به ڏاڍي ڪمزور هئي. گاندڙي هن کي ڏندڻ ڏيڻ ۾ مدد ڪندو هو ۽ هن لاءِ ڪافي ٺاهيندو هو. پيٽ جي صفائي لاءِ جلاب ڏيندو هئس، ڏهاڙي ڪاڪوس ۽ پيشاب وارو ٿانوَ صاف ڪندو هئس. ان کان سواءِ، صبح جو سويل، تازي هوا ڪرائڻ لاءِ ڪستوربائي جي کٽ وٺڻ جي چانوَ ۾ رکندو هو ۽ جيئن جيئن سج چڙهڻ سان وڻ جو پاڇو ڦرندو هو ته هيءُ کٽ کي به ڦيرائيندو رهندو هو.

ڏکڻ آفريڪا ۾ سڪيا ورتل دائيءَ جو ملڻ مشڪل هو ڇو ته هڪ ته سڪياوند دائين جي کوٽ هئي ۽ ٻيو ته رهي گھڻو ڪري گوريون هيون ۽ ڪابه گوري دائي، ڪنهن هندستاني عورت جو وڃي ڪرائڻ لاءِ تيار نه هئي. جڏهن ڪستوربائيءَ جا مهينا ڀرجي آيا ۽ پير لهڻ شروع ڪيائين ته ڪا به دائي نه ملي. نيٺ، گاندڙيءَ کي ئي دائي بنجڻو پيو.

آغا خان محل ۾ ڪيترن ئي اڳواڻن کي انگريز سرڪار قيد بنائي رکيو هو جن ۾ ڪستوربائي به هڪ هئي، جتي هوءَ بيمار ٿي پئي. گاندڙيءَ 75 ورهين جي ڄمار ۾ هوندي به هن جي گھڻي ڦڙتائيءَ سان ۽ مهلاڻتي مدد ڪندو هو.

يروڊا جبل ۾ جڏهن گاندڙيءَ جون نڍي آنڊي وارو آپريشن ٿيو ته ديوتِي ڏيندڙ نرسن پنهنجي هن نرس ۽ ڪمپائونڊر جي ڏک ڏيندڙ مريض جي رويي جي گھڻي ساراهه ڪئي. نيٺ نرس چئي ڏنو: ”مون لاءِ نرسنگ جو شعبو ته سدائين پُر لطف رهيو آهي پر اصل مزو تڏهن ماڻيم، جڏهن مون کي گاندڙيءَ جي خدمت چاڪريءَ جو شرف حاصل ٿيو.“ انهيءَ نرس وڌيڪ چيو: ”جڏهن مون گاندڙيءَ جي رپورٽ ڊاڪٽر کي ڏيکاري ته ڊاڪٽر ڪارڊ ڏسي چيو ’هن کان اڳ ۾ ته تو ڪڏهن به اهڙو سنو رپورٽ ڪارڊ نه ٺاهيو آهي،‘ انهيءَ تي مون وراڻيو ته ”ان کان اڳ ۾ مون وٽ گاندڙيءَ جهڙو مريض به نه ڪونه آيو هوندو.“

اُستاد

گاندھيءَ 13 ورهين جي ڄمار ۾ ڪستوربائي سان شادي ڪئي، جنهن جي عمر به لڳ ڀڳ ساڳي هئي. ڪستوربائي ان پڙهيل هئي. گاندھيءَ هن جو اُستاد بنيو ۽ هن کي لکڻ پڙهڻ ۽ بنيادي حساب سیکارڻ جا جتن ڪيا، پر ناڪام ٿيو. گاندھيءَ 1914ع ۾ جڏهن سامونڊي جهاز ذريعي انگلنڊ وڃي رهيو هو ته پنهنجي همسفر هرمن ڪيلنباش کي ڏهاڙي هڪ ڪلاڪ سنسڪرت پڙهيندو هو ۽ ڪستوربائي کي گيتا ۽ رامائڻ سمجھائيندو هو. ڪستوربائي 73 سالن جي عمر ۾ آغا خان جي محل ۾ گاندھيءَ سان گڏ قيد ڪاٽيو. ان وقت، گاندھيءَ وٽ گجھه وانڌڪائي هئي، جنهنڪري هن ڪستوربائي لاءِ رامائڻ ۽ ڀڳونت گيتا جي گجھه بابن جي سؤ سنوار ڪئي. ان کان سواءِ، هيءَ ڏهاڙي کيس جاگرافي، گجراتي ادب ۽ گرامر جي مضمونن مان سبق پڙهيندو هو. پر هن جي شاگردياڻي وڏي عمر هجڻ ۽ عدم

دلچسپيءَ سبب پنهنجي اُستاد لاءِ اُتساه جو سبب بنجي نه سگهي. گاندھيءَ جيل ۾ هڪ چيني قيديءَ کي گجراتي ۽ آئرش جيلر کي تاريخ ۽ پنهنجي پوٽيءَ کي جاميٽري پڙهائي ۽ سمجھائي هئي. پاڻ 74 ورهين جي ڄمار ۾ به جاميٽريءَ جا دُرسٽ خاڪا ۽ ڊزائينون ڪڍي سگھندو هو.

گاندھيءَ هڪ اُستاد طور سدائين پُراميد ۽ پُراعتماد هوندو هو. هن جا تعليم بابت ويچار عام مروج معيارن کان بنهه مختلف هئا. ان زماني ۾ ڏکڻ آفريڪا ۾ حُجمن، ڪلارڪن ۽ ڏڪاندارن کي انگريزي سکڻ جو شوق هوندو هو. پر پنهنجي ڏهاڙيءَ جي مصروفيت ۽ غربت سبب هو ڪو اُستاد مقرر نه پئي ڪري سگھيا. گاندھي سندن جذبو ڏسي اٺن مهينن تائين، سندن ڏڪانن ۽ دَخَلَن تي وڃي، کين انگريزي سيکاريندو رهيو. هن کين ايتري انگريزي ضرور سيکاري جو هو پنهنجو حساب ڪتاب رکڻ ۽ ڌنڌي ڌاڙيءَ بابت خط پڻ لکڻ ۾ پڙ ٿي ويا.

گاندھي پنهنجن پُٽن کي آفيس تائين پنڌ ويندي، گجراتي ٻولي ۽ ادب بابت زباني سبق ڏيندو هو. گاندھيءَ ٿوري وقت لاءِ پنهنجن ٻارن کي انگريزي سيکارڻ لاءِ هڪ اُستاد پڻ مقرر ڪيو هو. هن جا ٻار انگريز اُستاد کان سواءِ پنهنجن انگريز دوستن کان به انگريزي سکيا هئا.

فينيڪس سيٽلمينٽ ۾ گاندھي پنهنجن ساٿين جي ٻارن لاءِ هڪ پرائمري اسڪول قائم ڪيو هو. هيءُ پاڻ انهيءَ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو ۽ ٻيا هن جا ٻانهن ٻيلي (اُستاد) بڻيا. انهيءَ اسڪول ۾ ٻار مختلف مذهبن سان واسطو رکندڙ هئا. اهڙيءَ طرح، استاد به وڻ وڻ جي ڪاٺي - ڪي انگلينڊ جا انگريز ته ڪي جرمنيءَ جا جرمن ته وري ڪي هندستان جا هندستاني هئا. جيئن ته فينيڪس جي سڀني اُستادن لاءِ هٿ جو پورهيو ڪرڻ به ضروري هو اُنڪري گجھه ڏينهن اهڙا به هوندا هئا جو اُستادن کي سڌو ٻنين مان نڪري ڪلاس ۾ اچڻو پوندو هو - سندن تنگن مٿن کان پٺئين تائين گپ ۽ گاري سان پريل هونديون هيون. گاندھي جڏهن پڙهائيندو

هو تڏهن به، هن جي جهوليءَ ۾ ڪونه ڪو ٻار به ويٺل هوندو هو جنهن کي ريجھائيندو رهندو هو. گانڌيءَ ڪڏهن به پنهنجن شاگردن کي ڪنهن به اهڙي ڪم لاءِ نه چيو جنهن تي هن پھريان پاڻ عمل نه ڪيو هجي. گانڌي ڄاڻندو هو ته ڪوبه گيدي اُستاد، پنهنجن شاگردن کي بهادر ۽ باهت نه ٿو بنائي سگهي. گانڌيءَ جي اڀياس جا موضوع گھڻا هئا ۽ سدائين هن کي نئين ڳالهه سکڻ جي اُڻ ٿڻ رهندي هئي. هن 65 سالن جي ڄمار ۾ به تارن ۽ گرهن جي علم جو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيو هو.

هن فينيڪس ۾ قائم اسڪول ۾ تعليمي طريقن بابت ڪيترائي تجربا ڪيا. انهيءَ اسڪول ۾ قانون ۽ قاعدا تمام سخت هوندا هئا. فينيڪس جا رهواسي سادي پر ڏکي زندگي گذاريندا هئا. ڇانهه ڪافي ۽ ڪوڪ واپرائڻ تي بندش هئي، ڇو ته اهي شيون غلام ڀائيندا ۽ ٺاهيندا ڪندا هئا. اسڪول ۾ داخل سڀ شاگرد فينيڪس آباديءَ ۾ رهندا هئا. گانڌي پڙهائڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن درسي ڪتاب کي ڪتب آڻيندو هو. سندس خيال هو ته ٻار جي ذهن کي رڳو درسي ڪتابن جو ڳجهو نه بنائجي. پر کيس وٽ به علم پرائڻ جي تڙپ لاءِ به گنجائش ڇڏجي. هن کي پنهنجي اسڪول جو زمانو ياد هو ته ڪيئن اُستاد سبق روايتي ۽ رڳي نموني پڙهائي، ٻار لاءِ مطالعو جو مزدو گھٽائي ڇڏيندا هئا. ان کان سواءِ هن ڪڏهن به لکڻ پڙهڻ ۽ حسابن کي گھڻي اهميت نه ڏني. هن جي تعليم ۾ اندر اجارڻ ۽ ڪردار جي تعمير تي گھڻو زور هو. هيءُ ٻارن کي سيکاريندو ۽ سمجھائيندو هو ته سڀني مذهبن جي عزت ڪريو. رمضان جي مهيني ۾ هندو ڇوڪرا مسلمان ڇوڪرن سان گڏ روزا رکندا هئا. مسلمان ڇوڪرن کي ڪجهه مهينن لاءِ هندو ڪٽنبن ۾ رهايو ويندو هو. اُهي ڇوڪرا اُهوئي کاڌو کائيندا هئا، جيڪو ميزبان جي گهر ۾ رڌبو هو. فينيڪس ۾ سبزي گھڻي واپرائي ويندي هئي. سڀني کي گڏيل دُعا ۾ شريڪ ٿيڻو پوندو هو. ان کانسواءِ باغيچي جي گڏ، موچڪي ڪم، گند ڪچري صاف ڪرڻ، واڍڪي ڪم ۽

رڌ پچاءُ واري سکيا ۾ به شامل رهڻو پوندو هو. هر روز شام جو پياني جي لٽ تي پڇن ۽ گيت ڳايا ويندا هئا. جسماني سگهه لاءِ ڪرڪيٽ، ٽينس ۽ ٻين راندين بدران زرعي پورهيو جي ترغيب ڏني ويندي هئي. گانڌي ٻنهي فارمن: ٽالستاءِ فارم ۽ سامبرمتي آشرم ۾ پاڻ موچڪي ڪم جي سکيا ڏيندو هو. ٽالستاءِ فارم تي هيءُ وڏن ڪلاسن کي اردو ۽ تامل ٻوليون پڙهائيندو هو. مادري ٻولي ۽ ان ۾ سرجيل ادب پڙهائڻ تي به گھڻو زور ڏنو ويندو هو. گانڌي گجراتي، مرهٽي، هندي، اردو، تامل، انگريزي، فرانسيسي ۽ لاطيني ٻوليون به ڄاڻندو هو. سامبرمتي آشرم ۾ في نه ورتي ويندي هئي، پر ٻارن جي مائٽن مان اها اميد رکي ويندي هئي ته اهي پنهنجي رضا خوشيءَ سان آشرم لاءِ چوندو ڏين. اهڙا ٻار جن جي عمر چئن سالن کان مٿي هوندي هئي، انهن کي رهائشي شاگرد طور داخلا ڏني ويندي هئي. انهن ٻارن کي ڏيهي ٻوليءَ ۾ تاريخ، جاگرافي، حساب ۽ اقتصاديات پڙهائي ويندي هئي. ٻوليءَ جي مضمون ۾ سنسڪرت ۽ هنديءَ سان گڏ هڪ دراوڙي ٻولي لازمي طور پڙهڻي پوندي هئي. انگريزي هڪ ثانوي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ پڙهائي ويندي هئي. ان کان سواءِ اردو، تامل، تلگو ۽ بنگالي الفابيٽ سان پڻ ٻارن جي سڃاڻپ ڪرائي ويندي هئي. ڏينهن ۾ ٽي وقت مرچ مصالحن کان سواءِ کاڌو ڏنو ويندو هو جنهن ۾ ذائقي لاءِ نالي ماتر ڪا لوڻ چڻي پيل هوندي هئي. پهرڻ ۽ پائڻ لاءِ هڪ سادو وڳو متعارف ڪرايو ويو هو، سڄو زور سوديشي زندگيءَ جي نموني کي پنهنجائڻ تي هو. گانڌي گڏيل تعليم جو پرچارڪ هو. هو چوندو هو: ”اسان کي جنس جي بنياد تي بيٺل تعليمي ورڇ کي ختم ڪرڻو آهي. هونءَ به ظاهري پردو ڪهڙي ڪم جو آهي.“ پر جڏهن بداخلاقيءَ جو ڪو واقعو ڇوڪرين يا ڇوڪرن ۾ پيش ايندو هو ته انهن کي صالح بنائڻ لاءِ گھٽ ۾ گھٽ هڪ ڏينهن مانيءَ کائڻ کان سواءِ پراڻا ڪرڻي پوندي هئي.

شاگردن کي ڪپهه ٽائڻ ۽ باغبانيءَ کان سواءِ ڏاڳن ٺاهڻ جي پڻ

سڪيا ڏني ويندي هئي. نوجوانن کي ڪوبه هڪ هٿ جو هٿر سڀڪاريو ويندو هو ته جيئن انهن جي تعليم تي ايندڙ خرچ جو ڪجهه حصو ان مان ڪمائي سگهجي.

گاندڙيءَ کي موڪل يا وٽڪيشن نه وٺندي هئي. هفتي ۾ ٻه ڏينهن شاگردن کي اجازت هوندي هئي ته ڀلي پنهنجو من پسند ڪم ڪن. سال ۾ ٽي مهينا، صحتمند شاگردن کي پنڌ مسافري ڪرڻي پوندي هئي، وديا پٽ گجرات ۾ گاندڙي ٻارن کي عيسائين جي ’نئين عهدنامي‘ مان آکاڻيون ٻڌائيندو هو ۽ انگريزي ادب مان پڻ کين چونڊ ڪهاڻيون ٻڌائيندو هو.

گاندڙي وٽ اعليٰ تعليم بابت هڪ نئون خيال هو. هن پراڻي تعليمي نظام کي نهن کان چوڻيءَ تائين تبديل ڪرڻ گهريو پئي ته جيئن اهو نظام وچئين طبقي جي ٿورڙن ماڻهن کي فائدي ڏيڻ بدران هندستان جي لکن جي تعداد ۾ عوام لاءِ ڪتب اچي سگهجي. هن کي سدائين ڳڻتي هوندي هئي ته ٻارڙا انگريزي ٻولي، جيڪا هنن لاءِ هڪ اوڀري زبان آهي، ان جي سکڻ لاءِ نه رڳو پنهنجو وقت وڃائي رهيا آهن. پر آهستي آهستي پنهنجين مادري ٻولين ۽ ثقافتي ورثن کان پڻ پري ٿي رهيا آهن. هن کي اچرج ٿيندو هو ته اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ به فرد پُراعتماد ڇو نه ٿو ٿئي ۽ هر وقت ڳڻتيءَ ۾ رهي ٿو ته ڊگري وٺڻ کان پوءِ مان ڇا ڪندس؟ هن جو اعليٰ تعليم بابت خيال هو ته اها هندستان جي شاندار ماضيءَ ۽ حال جي جديد گهرجن ۽ علمن جو هڪ سهڻو ميلاپ هجڻ گهرجي. گاندڙيءَ پٿاندر: ’اعليٰ تعليم جو حاصل مطلب هيءُ هو ته ڪوبه فرد تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ ذهني طرح صحتمند، ايماندار ۽ ذميوار شهري بنجي سگهي، ۽ پنهنجي روزاني زندگي ڇڱي نموني گذاري سگهي. گاندڙي چوندو هو ته ’ٻار کي لکڻ جي مشق روزاني ڪرائي وڃي، هيءُ سهڻن اکرن کي تعليم جو حصو سمجهندو هو ۽ سدائين پنهنجن اکرن جي بدصورتيءَ تي پشيمان رهندو هو. هيءُ استادن کي چوندو هو: ”سڀ کان پهرين ٻارن کي سڌيون ليڪون، پڪين، گلن،

ٽڪنڊن ۽ پنن جون تصويرون ڪڍڻ سڀڪاريو ته جيئن انهن جو هٿ پڪو ٿئي، پوءِ کين الف ب لکڻ سڀڪاريو.“ گاندڙي ڀارت جي پرائمري تعليم کي چڱو نه سمجهندو هو ڇو ته ان سرشتي ۾ ڳوٺن جي ڀلائيءَ جو ڪوبه بندوبست نه هو.

گاندڙي ٻارن کي پڙهڻ لکڻ سڀڪارڻ وسيلي، ’هڪ انسان بنائڻ‘ پي چاهيو. هن 30 سالن تائين تعليم جي فلسفي ۽ طريقڪار بابت ڳوڙهي اڀياس ۽ مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ، هٿ جي هٿر تي ٻڌل تعليمي نظام متعارف ڪرايو. جڏهن هيءُ 63 ورهين جو هو ۽ جيل ۾ قيد هو ته تعليم بابت پنهنجن ويچارن، خيالن ۽ تجربن کي هڪ عملي شڪل ڏنائين، جنهن کي هن ’بنيادي تعليم يا وارڊا تعليمي رٿا‘ جو نالو ڏنو.

گاندڙي اسڪول ۾ جسماني سزا جو مخالف هو. زندگيءَ ۾ هڪ ڀيرو هن هڪ حرڪتي ٻار کي ڦٽ پٽيءَ سان مار ڏني ته پاڻ به ڏڪڻ لڳو. چوڪر دانهن ڪري هن کان معافي طلبڻ لڳو. مار سخت نه هئي، پر گاندڙيءَ جي ندامت ٻار کي پريشان ڪري وڌو هو.

گاندڙي راندين ۾ پڙ ٿيڻ لاءِ ٻارن کي همٿائيندو هو. پر اها سمجهاڻي به ڏيندو هو ته راند سبب پڙهڻ، لکڻ ۽ سکڻ نه ڇڏيو. سندس مارڪن ڏيڻ جو طريقو بنهه مختلف هوندو هو. هن ڪڏهن به هڪ ٻار جي سکڻ جي رفتار کي ٻئي ٻار سان نه پيڻيو. هيءُ هر ٻار کي خاص سمجهندو هو ۽ ان کي مارڪون، اڳين سکيا جي بنياد تي ڏيندو هو. جيڪڏهن ڪو ٻار ڪلاس جو ڪم ۽ گهر جو ڪم اڳ جي پيٽ ۾ چڱو ٿو ڪري ته هيءُ ان کي اڳ جي پيٽ ۾ وڌيڪ مارڪون ڏيندو هو. هيءُ شاگردن تي پورو پروسو ڪندو هو. امتحان جي وقت ٻارن مٿان ڪنهن کي به نه بيهاريندو هو.

آشرم ايڊيوڪيشن واري تعليمي طريقيڪار جو بنيادي مقصد ٻار جي آزادي هئي. هن جي هدايت هوندي هئي: ”اوهان جي چال چلت ۽ رويي مان ننڍي ٻار کي احساس ٿيڻ کپي ته هو خاص آهي.“

گاندڙيءَ جي خواهش هئي ته هندستان جي هر ڳوٺ ۾ پرائمري اسڪول هجڻ گهرجي. پر هن ڄاتو ٿي ته اهو ايستائين ممڪن ناهي، جيستائين اُستاد پنهنجي گذر سفر جو پاڻ بندوبست نٿو ڪري يعني اُستاد جو گذارو پڙهائڻ عيوض پگهار تي نه هجي. پرائمري اسڪولن جي شاگردن کي تعليم سان گڏ هٿ جو هٿر پڻ سيکڻو پوندو هو جنهن ۾ سڀ کان عام هٿر اُٿڻ هو. گاندڙيءَ ڄاتو ٿي: ”جيڪڏهن دنيا ۾ برابري ۽ امن قائم ڪرڻو آهي ته ان جي شروعات ٻارن جي تعليم ۽ سکيا کان ڪرڻ گهرجي.“ هيءُ چوندو هو: ”جيڪڏهن ٻار لکڻ، پڙهڻ ۽ حسابن سکڻ کان پوءِ هٿ جي پورهئي کان ڪيپائين ٿا ته ان کان بهتر آهي ته ان پڙهيل هجن.“ هن پاڻ پنهنجي پوٽيءَ کي سمجهايو ته وڻن ۽ ڪيئن ٿا پوکجن، آڏاڻو ڪيئن ٿو ڪم ڪري، ڏاڳن جا ڏيرا ڪيئن ٿا ٺهن ۽ انهن مان ڪپڙو ڪيئن ٿو اُٽجي. ان کان سواءِ، هن کيس جاگرافي، فطرت جي گوناگونيت، حسابن، جاميٽري ۽ تهذيب جي واڌ ويجهه بابت سيکاريو ۽ سمجهايو. وڏن چوڪرن لاءِ، گاندڙي امتحان ۾ ڏکيا سوال ترتيب ڏيندو هو جنهن ۾ هڪ سوال وڻن بابت هوندو هو جنهن ۾ ٻارن کان ڪجهه ڪٽڻ، اٿت ۽ ان سان جڙيل مرحلا نه رڳو پڇيا ويندا هئا، پر عملي تجربو پڻ ڪرايو ويندو هو. اُن سڄي ماجرا جو مطلب هو ته هر ٻار وڻن ۽ ٻارن جي زماني جي للڪارن لاءِ تيار ڪجي ۽ هن کي پنهنجي ڪٽنب لاءِ پڻ ڪارگر بنائجي.

بنيادي تعليم جو مقصد هو ته هڪ ٻار کي، هر خيال کان، هڪ انسان بنائجي. پاڻ چاهيندو هو ته شاگردن کي اهڙي تعليم ڏجي، جو جڏهن اهي نوڪري ڪن ۽ ڪا ڪرسي ملين ته ڦونديجي هٿ جي پورهئي کان نه ڪيپائين، جي کين ٻهاري ڏيئي پوي ته به شرم ۽ عار محسوس نه ڪن. هيءُ هر وقت ۽ هر هنڌ، موقعي ۽ مناسبت سان ٻڌائيندو هو: ”تعليم پرائڻ جو مطلب اهو ناهي ته ٻه اکر سڪيل ڪوبه شخص هاڻي اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار جو مالڪ به آهي.“

ڪاشي وديا پٿ ۾، عام طرح شاگردن سان ڳالهه ٻولهه ڪندي، پاڻ ورجائي چوندو هو: ”تعليم جو مقصد رڳو نوڪري ناهي.“ وڌيڪ چوندو هو: ”هر پڙهيل ماڻهوءَ جي جوابداري آهي ته هو فڪر مند رهي ته هندستان جي عام ماڻهوءَ جو پيلو ڪيئن ڪجي.“ هن جو خيال هو ته ’هڪ ٽڪڙي قدم طور بالغن جي تعليم جو سهارو وٺجي ته جيئن عوام مان ان پڙهيل هئڻ جو احساس ۽ تعداد گهٽجي‘.

گاندڙيءَ جا تعليمي ويچار رسڪن²⁷، ٿالسٽاءِ²⁸ ۽ ٽنگور جي تعليمي نظرين کان متاثر ٿيل هئا. هڪ تعليمدان طور گاندڙيءَ کي دنيا جي عظيم تعليمي اڪابرن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو جن دُرست دڳ ڳولڻ لاءِ اُن ڳڻيا تعليمي تجربا ڪيا. گاندڙي ڪجهه اسڪول بهار ۾ کوليا. هڪ ڪاليج بنگال ۾ قائم ڪيائين، ۽ احمد آباد ۾ يونيورسٽي²⁹ کوليائين، اصل ۾ هيءُ هڪ اهڙو استاد هو جنهن وٽ تعليم بابت اُن ڳڻيا ويچار هئا. جيتوڻيڪ نوجوانيءَ ۾ هن کي 73 رپيا ماهوار پگهار تي اُستاد انڪري مقرر نه ڪيو ويو هو چوٽه وٽس بي اي جي ڊگري نه هئي.

²⁷ جان رسڪن [1819-1900] راڻي وڪٽوريا جي زماني جو مشهور تنقيدنگار سماج سُڌارڪ، آرٽسٽ، فطرت پسند ۽ عام جو پيلو چاهيندڙ شخص هو. هن جي جڳ مشهور ڪتاب ’Undo this last‘ گاندڙيءَ کي ڏاڍو وڻيو هو ۽ ان جو هن گجراتي ۾ ترجمو پڻ ڪيو هو. رسڪن هي ڪتاب 1862ع ۾ شايع ڪيو جنهن ۾ سندس مختلف مضمون آهن. هن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ’اقتصادي انصاف‘ جي عنوان سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿي چڪو آهي.

²⁸ ٿالسٽاءِ [1828-1910] جڳ مشهور روسي لکيڪ هو جنهن ڪيتريون ئي ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا، جن ۾ ’وار اينڊ پيس‘ ۽ ’اٿنا ڪرينٽا‘ اهم آهن. ٿالسٽاءِ جا سماجي خيال هڪ ڪرسچن - انارڪسٽ وارا هئا. گاندڙي هن جي عدم تشدد وارن ويچارن کان ڏاڍو متاثر هو.

²⁹ گاندڙيءَ گجرات وديا پٿ جو بنياد 18 آڪٽوبر 1920ع تي رکيو. هن يونيورسٽيءَ جو پهريون وائيس چانسلر پروفيسر اي ٽي گدواڻي هو.

اُتڪار

هڪ پيري گرفتاريءَ کان پوءِ، مئجسٽريٽ گانڌيءَ کان پڇيو ”تنهنجي ڪرت ڪهڙي آهي؟“ ته هن ورائيو ”آءُ هڪ اُتڪار - ڪجهه ڪٽيندڙ ۽ هاري آهيان.“ هن جي ڄمار تڏهن 64 ورهيه هئي ۽ هيءُ 25 ورهيه اڳ ’هند سوراڄ‘ نالي ڪتاب لکي چڪو هو. هن انهيءَ ڪتاب ۾ سوديشي سوچ تي زور ڏنو هو ته جيئن عوام اندرين ۽ ٻاهرين پرماريت کان بچي سگهي. ان وقت تائين هن کي ’هئنڊلومر‘ ۽ ائٽ جي وچ ۾ فرق جو ڪو اندازو نه هو. پر هن کي اها ڄاڻ ضرور هئي ته ڪيئن انگلينڊ مان گهرايل ڪپڙو هندستان جي اُتڪارن کي نقصان رسائي رهيو آهي. هن ڏٺو ته هندستان جا پورهيت ۽ ڪاريگر ته حقيقت ۾ انگلينڊ کي امير ڪري رهيا آهن. هن مطالعي مان ڄاتو ته ڪيئن انگلينڊ، پنهنجين ڪالونين ۾ پنهنجيون ٺاهيل شيون برآمد ڪري ڏيهي صنعت جي تڏي ويڙهه ڪري رهيو هو. هن اهو به ڄاتو ته ڪيئن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هندستاني پورهيتن ۽ ڪاريگرن ۾ ڏهڪاءُ ويهارڻ لاءِ ڪاريگرن جا آڱوٺا ڪپيا هئا ته جيئن اهي جڳ مشهور ململ نه ٺاهي سگهن.

انگريزن جي قبضي کان 200 ورهيه اڳ هندستان، هر سال 30 لکن جي ماليت جو هٿ تي ٺهيل ڪپڙو ڏيساور موڪليندو هو. پر جڏهن انگريزن هندستان کي غلام بنايو ته رڳو 40 ورهين جي عرصي ۾ سڀ پرڏيهي واپار ٽپ ويو ۽ هڪ صديءَ کان پوءِ، انگلينڊ جي ڪارخانن مان ٺهيل ڪپڙي جي هڪ ڀاڱي چار حصي جي ڪپت هندستان ۾ ٿيڻ لڳي. اهڙيءَ طرح هندستان جا ائٽ ۽ آڏاڻا، جيڪي ڪنهن وقت دنيا سان مقابلو ڪري رهيا هئا، سي هڪ ڌڪ سان ختم ٿي ويا. اُتڪارن کان پنهنجو پورهيو ۽ ڏانءُ ڇڏائجي ويا، ۽ هو وري هارپي ڏانهن واپس آيا، جتي بڪ ۽ بدحالي سندن اڳواٽ دڳ جهليو بيٺي هئي. هڪ

وائسراءِ ته ايئن به چيو ته ”ڪجهه ٽائيندڙن جا هڏاوان ڍانچا، هندستاني ماڻهن جي تعمير نوڙ ڪتب اچي رهيا آهن. اهڙيءَ ڪمپرسيءَ جو حال ڪاروبار جي تاريخ ۾ ڪٿي به ناهي.“

گانڌيءَ ڄاتو پئي ته بنگال جا شاهه ڪاريگر جيڪي ’شينم‘ نالي نرم ۽ ملائم ململ ٺاهيندا هئا، جنهن جي ڏيساور ۾ وڏي هاڪ هئي، ڪيئن بيروزگار بڻيا، ڪيئن پنجاب جي غيور نوجوانن کي مجبور ڪري فوجي بنايو ويو جن اڳتي هلي هندستان جي غلاميءَ کي وڌيڪ سگهارو ڪيو. انگريز سرڪار جي اهڙين ’اُتڪار دشمن‘ پاليسين سبب، ماڻهن کي ڪاريگريءَ کان نفرت ٿيڻ لڳي. اهڙي ساڳي صورتحال گجرات جي هنرمندن جي به هئي، جن پورهيتن ۽ روزگار جي ڳولا ۾ گهر ڇڏيا ۽ رُلندا پٽڪندا اچي ممبئيءَ پهتا، جتي گند جي ڏيرن تان مثل جانورن جي چوڙن لاهڻ جي ڪرت ۾ جنبي ويا. انهن جي صحت ڪرڻ لڳي، نشي ڏانهن راغب ٿيا ۽ ڏوهن جي دنيا جو حصو بنجي ويا. انهيءَ هٿ وٺ ۾ ڪيترائي ڪتب تباهه ٿي ويا، بس، هڪ ڏينهن ۾ هنرمند بيڪار ٿي ويا، جڏهن ته منافعي خور راتورات امير ٿي ويا.

گانڌيءَ پڪو پڪو ڪيو ته هيءُ هندستان کي پاڻيرو ڪندو. هن جي اڳيان، ’سوديشي‘ اصول تي بيٺل آزادي ئي حقيقي آزادي هئي.

گانڌيءَ جي زندگيءَ جو مقصد هو ته هندستان کي پنهنجن پيرن تي بيهارجي ۽ عوام کي پاڻيرو ڪجي. ان ڏس ۾ هن وٽ ڪي شرط هئا، جن مان هڪ هيءُ هو ته ”هاڻي ملون هڻڻ بند ڪجن، ڇو ته مشينري ۽ پرزا ٻاهران گهرايا وڃن ٿا، ۽ اهي ڪاريگر ۽ پورهيت جي هٿ مان گرهه کسي ٿا وٺن.“

گانڌي چونڊو هو: ”جيڪڏهن مختلف بازاڙي حرين سان ماڻهن جون عادتون خراب نه ڪجن ته اڄ به ماڻهو ڪاڏيءَ جي ڪپڙن کي ولايتي ڪپڙن تي ترجيح ڏيندا.“ گانڌي تنبيھ ڪندو هو: ”مشيني چرخا پورهيت جي تخليقي صلاحيتن کي مڏو ڪن ٿا.“ هيءُ وڌيڪ چونڊو هو: ”هٿ جو هنر

زندگيءَ جو ڀرجهلو آهي ۽ مشين جو ڪم زندگيءَ ۾ تيزي آڻڻ کان سواءِ ڪجهه به نه آهي. هن جڏهن آسام ۾ اڻٽڪارن جي اڻٽن تي شعر شاعري لکيل ڏٺي هئي ته گهڻو خوش ٿيو هو.

گانديءَ اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ڌنڌي کي هٿي وٺائڻ پئي گهري هيءُ چوندو هو: ”اڻٽ، اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ڪرت کي ايتري عزت ۽ مان وارو هٿر بنائجي، جو جڏهن ڪو وڪيل، ڊاڪٽر وغيره پنهنجو پيشو ڇڏي ڪنهن نئين ڌنڌي جي چونڊ ڪري ته هو اڻٽ. اڻٽ ۽ آڏاڻن جي ئي چونڊ ڪري“ هن اڻٽڪارن ۽ آڏاڻن تي ڪم ڪندڙ پورهيتن سان سڌو واسطو رکيو ۽ سندن مسئلا معلوم ڪيا. هن احمد آباد ۾، پنهنجو پهريون آشرم به اُنڪري قائم ڪيو ڇو ته اهو خطو آڏاڻن جو مرڪز هو. هن ساڀرم تي آشرم ۾ آڏاڻا قائم ڪيا، جتي سڀني رهواسين سوديشي نموني زندگي گذارڻ جو واعدو ڪيو هو.

اهي سڀئي، آڏاڻن تي ٺهيل ڪپڙا پائڻ لڳا. آشرم ۾ هيءُ چوڻي عام هئي: ”تن ڇڪڻ لاءِ اُٺو يا تن ڇڪڻ کان سواءِ جيون گهاريو.“ هڪ ڄاڻو اڻٽڪار جي سربراهيءَ ۾ اُٺڻ جا ڪلاس هلايا ويندا هئا. سکيا کان پوءِ ڪي ميمبر ته اڻٽ ڪلاڪ ڏهاڙي اڻٽ جو ڪم ڪرڻ لڳا. ان وقت، گانديءَ جي عمر 45 ورهيه هئي، پر پوءِ به هو ڏهاڙي چئن ڪلاڪن کان پنجن ڪلاڪن تائين اڻٽ جو ڪم ڪندو هو. هر اڻٽڪار ڏهاڙي رڳو 12 هن آنن جي ٺلهه برابر اُٺي سگهندو هو. شروع ۾ ته رڳو 30 انچ ويڪر وارو ڪپڙو ئي اُٺي سگهيو هو جنهن جو بٽر ايترو ويڪرو نه هو جو انهيءَ مان ساڙهيون ٺاهي سگهجن. هڪ ڏينهن، هڪ عورت گانديءَ سان ننڍي بر جي شڪايت ڪئي. جڏهن اُن جي مڙس به ساڳي ڳالهه ڪئي ته گانديءَ صلاح ڏنس ته ”وڏي آڏاڻي کي هلائڻ.“

آشرم ۾ پوءِ وڏي بر واريون ساڙهيون ۽ ڌوٽيون ٺهڻ لڳيون. ٻيا هنرمند به هٿ سان ڪٽڻ ۽ اُٺڻ ڏانهن لڙي آيا، پر هو انهيءَ ڪم جو معاوضو گهڻو وٺڻ لڳا. هو ڏانهن عام پورهيت، ڪارخاني ۾ ٽائڻ ۽ ڏاڳي ٺاهڻ کي وڌيڪ

اهميت ڏيڻ لڳا. ڇو ته اهو ڪم وڌيڪ سولو ۽ گهٽ محنت وارو هو. هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ، هڪ تجربڪار پورهيت مشورو ڏنو ته ”هٿ سان اُٺڻ وارن کي حڪومت مالي سهائتا ڏئي ته جيئن هو اها ڪرت جاري رکن.“ اهڙيءَ طرح هڪ ٻئي ساٿيءَ هڪ ٻيو مشورو ڏنو: ”پورهيتن کي ڪارخاني ۾ ڊيرا تڏهن ٺاهڻ ڏنا وڃن، جڏهن اهي هڪ مخصوص مقدار جي ڪپهه هٿ تي ٽائي چڪا هجن.“

انهن ٻنهي مشورن کي انهيءَ بنياد تي رد ڪيو ويو ته ڪنهن به طريقي جو زور بار نون پورهيتن کي بي ڏليو ڪندو ۽ هو کاڌيءَ جي ڪم کان نتائيندا. گاندِي چوندو هو: ”ملن جامالڪ ساڌو يا فقير ناهن، جڏهن هو ڏسندا ته هٿ سان هلندڙ آڏاڻا، سندن ڪارخانن سان مقابلو ڪري رهيا آهن ته پوءِ هو ڪونه ڪو حيلو بهانو ڪري آڏاڻن کي هلڻ نه ڏيندا.“

گاندِيءَ پاڻ مڃيو: ”اسان کي اهي ڏينهن ڏسڻا نه پون ها، جيڪڏهن اسين ڪٽڻ ۽ اُٺڻ جو هڪ ئي طريقو اختيار ڪريون ها، مون کان اها غلطي ٿي، جو مون هر فرد تي ڪٽڻ ۽ اُٺڻ لاءِ زور نه ڀريو.“

گاندِي آڏاڻي تي اُٺڻ، مل ۾ ٺاهيل ڏاڳي تي سڪيو، پر هيءُ انهيءَ ڪم مان خوش نه هو ڇو ته وري به ملن تي پاڙو ٿي پيو. هن جي خواهش هئي ته پاڻ ڪپڙي جي سڀني مرحلن - وونڻن جي پوکيءَ، چونڊي، ڪپهه ٽائڻ ۽ سُت ويڙهڻ بابت چڱيءَ پَر ڄاڻي. هن اهڙن اڻٽن جي نمونن جي ڳولا شروع ڪئي، جيڪي گت ڪونه ٿي آيا. جيتوڻيڪ، اهي هندستان جي هر گهر ۾ موجود ضرور هئا. هڪ ڏينهن، هڪ ڪارڪن عورت، گاندِيءَ کي ٻڌايو: ”هڪ ڳوٺ ۾ هڪ سولو اڻٽ موجود آهي.“ پوءِ، هن هڪدم هڪ ڄاڻو ڪاريگر کي، اڻٽ جي سکيا ڏيڻ واسطي مقرر ڪيو.

گاندِيءَ لاءِ اڻٽ جي چڪرين مان نڪرندڙ آواز ڄڻ ته مٿر موسيقي هئا. کيس اها موسيقي، پُر لطف ۽ اگاهائيءَ ۾ سگهه بخشيندڙ ڀاسندي هئي.

جڏهن گانڌي اٺ هلائڻ سڳيو ته پاڻ سان وڃڻ ڪيائين: ”جيستائين ڏهاڙي اڌ ڪلاڪ اٺ نه هلائيندو، تيستائين ڪجهه به نه ڪائيندو.“

هن لاءِ اٺ هلائڻ هڪ پوتر ڪم هو. هن لڳاتار 30 ورهيه زندگيءَ جي ساٿ ڇڏڻ تائين، اٺ هلايو. هيءَ ريل ۾ هجي يا جيل ۾ هجي يا اهم اڳواڻن سان ڀلي سڄو ڏينهن نهايت سنجيده ۽ ڌيان طلب مسئلن تي گفتگو ڪندڙ هجي پر پوءِ به اڌ رات جو اُٿي به اٺ ضرور هلائيندو هو. هڪ ڀيري هن کي ساڄي ٻانهن ۾ سور پيو جيڪو مهينن تائين هليو ته ان سڄي عرصي ۾ هو ڪا به هٿ سان اٺ هلائيندو رهيو.

گانڌي جڏهن عام جلسن ۾ استيج تي ويٺو هوندو هو ته به اُتي ويڻا اٺ هلائيندو هو. هڪ ڀيري تنگور گانڌيءَ سان دير تائين ڪچهري ڪئي ۽ اُتندي چيائينس ته ”مون اوهان جو چڱو خاصو وقت وڃايو؟“ گانڌي ورائيس: ”نه. مون اوهان سان گفتگو ضرور ڪئي پئي، پر مون اٺ به پئي هلايو. اُنڪري منهنجو وقت ضايع نه ٿيو. آءٌ ته ايئن ٿوپيانين ته منهنجو اٺ هلائڻ ۾ ڪتب ايندڙ هر منٽ قوم جي دولت ۾ واڌارو ڪري رهيو آهي. جيڪڏهن هڪ ڪروڙ ماڻهو ڏهاڙي اٺ هلائين ته اهي 50 هزار رپيا ڏهاڙيءَ جي حساب سان قومي دولت ۾ واڌارو ڪري سگهن ٿا. هونءَ به اٺ هلائڻ جو اهو مطلب ناهي ته ماڻهو پنهنجي ڪرت ڇڏي، اٺ هلائڻ جي ڪم ۾ جُنبِي وڃن.“

گانڌي جو چوڻ هو ”غريب اٺ ۽ آڏاڻي تي ڪپڙو اُٿي، پائپرا ٿين ۽ امير هڪ فرض نپاڻ طور اٺ هلائي اُپت ۽ اُت غريبن کي ڏين.“ هن ڪڏهن به ايئن نٿي چاهيو ته تنگور ۽ ٻين وڏن ماڻهن لاءِ، اٺ واندڪائيءَ جي وندر هجي، پر غريبن لاءِ پيت گذر جو وسيلو هجي. سندس خيال هو ته بادشاهه توڻي پورهيت ٻنهي کي پورهيو ڪرڻ گهرجي. هيءُ چوندو هو: ”آءٌ ڏاڳي جي هر وٽ سان آزاديءَ جي منزل جو تاجي پيٽو اُٿي رهيو آهيان.“ گانڌيءَ هڪ ڀيري شاگردن کي چيو: ”گانڌيءَ جو هر وال، جيڪو اوهان پهرڻ ۾ ڪتب آڻيو ٿا، ان عيوض ڪجهه ڏوڪڙ غريبن جي کيسي ۾ پئجي رهيا

آهن.“ هيءُ گاڏيءَ کي نرم ۽ پُرڪشش ڪرڻ لاءِ ولاتئي دوائن ۽ رنگن جي استعمال خلاف هو. گهري گاڏي پاڻ کي هو نهٺائيءَ ۽ مسڪينيءَ سان تشبيهه ڏيندو هو.

گانڌيءَ وٽ هڪ رٿا هئي ته ”هندستان جا ڳوٺاڻا، جيڪي لاري کان پوءِ ڪجهه وقت وندا ويهن ٿا، تن کي همٿائجي ته اهي اُن وقت کي سڦل ڪرڻ لاءِ اٺ هلائين ۽ آڏاڻن تي ڪم ڪن.“ گانڌيءَ جي انهيءَ خيال ۽ ڪوشش تي ماڻهو ڪلندا هئا ته هو هن مشيني دور ۾ ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪري تنهن تي گانڌي دليل ڏيندو هو: ”ڇا سٺيءَ جي جڳهه سلائي مشين والاري سگهي آهي؟ ۽ اهڙيءَ طرح، ڇا آڱرين جي جڳهه ٽائپ رائٽر والاري سگهي ٿو؟ ڇا آڏاڻو ۽ مل گڏوگڏ هلي سگهن ٿا؟ آڏاڻو ته هندستان جي هر ڳوٺ ۾ پهچي سگهي ٿو پر مل هندستان جي هر ڳوٺ ۾ نٿي پهچي سگهي. پوءِ چون اهڙيون ڪوششون وٺجن ته جيئن آڏاڻو هر ڳوٺ ۾ پهچي. هونءَ به ملون هندستان جي جملي آباديءَ جي هڪ پتيءَ جون گهرجون به پوريون ڪري نه سگهنديون.“

1921ع ۾ عدم تعاون ۽ ولاتئي ڪپڙي جي بائيڪاٽ جي تحريڪ شروع ڪرڻ کان اڳ، جڏهن مهمان هن وٽ ايندا هئا ته هيءُ کين ٻڌائيندو هو ته هن ۽ سندس زال ڪيئن آڏاڻي تي پنهنجا ڪپڙا پاڻ تيار ڪيا آهن. هيءُ ڏينهن رات، گاڏيءَ جي ڪپڙي بابت ڳالهائڻ لڳو ۽ لڳاتار لکندو رهيو. هن جي لڳاتار گفتگو ۽ لکڻين ماڻهن کي به آهستي آهستي گاڏيءَ جي ڪپڙي ڏانهن لاڙيو. ايتري تائين جو موتي لال نهروءَ، پنهنجا سڀ ولاتئي ڪپڙا ڇڏي، گاڏي پاڻ شروع ڪئي ۽ اله آباد ۾ گاڏيءَ جا ٿان ڪلهي تي رکي وڪڻڻ لڳو ۽ هزارين ماڻهوان عمل ۾ هن سان شامل ٿي ويا.

1925ع ۾، ’چرخ سنگهه‘ جو بنياد وڌو ويو ۽ 50 هزار اٺ، هندستان جي ڳوٺن ۾ جيڪا ڪرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح، هڪ ئي وقت 50 هزار اٺڪارن سان گڏ رنگ سازن، درزين، لوهرن ۽ مزدورن کي روزگار مليو.

ڏسندي ئي ڏسندي کاڌيءَ جي ڪپڙي جي پيداوار ايتري ته وڌي جو هڪ لک ائڪرار روزگار سان لڳي ويا، جن کي کاڌيءَ جي ڪپڙي ٺاهڻ جي سڀني ڏاڪن جي سکيا ڏني ويندي هئي.

اهڙي پسمنظر ۾، گانڌيءَ دعوا ڪئي هئي: ”آءُ دنيا ۾ ڪابه اهڙي صنعت نه ٿو ڏسان، جيڪا هن پتڪڙي مل سان مقابلو ڪري سگهي. مون کي ڪابه اهڙي صنعت ڏيکاريو جنهن 18 سالن جي ٿوري عرصي ۾ لکن جي انگ ۾ غريب مردن ۽ عورتن پنهنجن گهرن ۾ ايترا پئسا آندا هجن، پر پيٽ ڪرڻ وقت اها ڳالهه به ياد رکجو ته انهيءَ صنعت تي لاڳت به ايتري آئي هجي، جيتري اٺن تي آئي آهي.“

ڪيترن ئي ڪٽنب ڪٽڻ ۽ اٺن جو ڪم کاڌيءَ جي هڪ ننڍي ٻَر واري ڪپڙي کان شروع ڪيو ۽ آهستي آهستي پنهنجا ۽ پنهنجي سڄي گهر جا ڪپڙا اُٿيائون.

هڪ سُئي ڏاڳي ٺاهڻ لاءِ فني طرح هڪ سُئي اٺن جي گهرج هئي، جنهن جي ٻڌائين ٺاهڻ لاءِ هڪ لک رپين جو انعام مقرر ڪيو ويو. اهڙو هڪ اٺن گانڌي کي پروڊا جيل ۾ ڏنو ويو هو. پوءِ اُن چرخي جي سڃاڻپ ٿي پروڊا اٺن طور ٿي، ۽ انهيءَ تي نالو به اهو ئي پئجي ويو. اهڙو هڪ ٻيو سستو اٺن پڻ گانڌيءَ کي ڏنو ويو هو جنهن کي دنوش ٽڪلي چئبو هو جنهن کي پڻ هن گهڻو مشهور ڪيو. انهيءَ اٺن تي ٺاهيل ڏاڳي مان هن ساڙهي اُٿي ڪستور ٻائي کي سوکڙيءَ طور پيش ڪئي هئي. ڪستور ٻائي پاڻ به پابنديءَ سان اٺن هلائيندي هئي.

ڪنهن، گانڌيءَ جو ڌيان اٺن جي اقتصادي پهلوءَ ڏانهن ڇڪائيندي چيو ته ائڪٽڪارن ۽ ڪٽيندڙ جي آمدني سڄي ڏينهن ۾ رڳو هڪ يا ٻه آنا آهي، تنهن تي گانڌيءَ ورائي ڏني: ”هندستاني ماڻهوءَ جي في ڪس آمدني، چڪي ٽائي تي پئسا ٿيندي جيڪڏهن اٺن ذريعي سندن آمدنيءَ ۾ هڪ ٽڪي جي به واڌ ٿي رهي آهي ته ڇا پوءِ اٺن ڏوڪڙ ڪمائيندڙ مشين نه آهي؟“

گانڌيءَ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته ائڪٽڪارن لاءِ هڪ ’گذارو الاٽونس‘ مقرر ڪجي، خاص ڪري اهڙن پورهيتن لاءِ، جيڪي ڏهه ميل پنڌ ڪري رڳو هڪ ڪلاڪ ڪم ڪن ٿا ۽ وري پنهنجن واهڻن ۽ وستين ڏانهن موٽي وڃن ٿا. انهيءَ رت کان پوءِ گهٽ ۾ گهٽ معاوضو ٿي آنا ڏينهن جي حساب سان مقرر ڪيو ويو.

گانڌيءَ اٺن کي ڪڏهن به رڳو اقتصادي نقطي نظر سان نه ڏٺو پر هن اها ڳالهه به سمجهائي ته ڏسو: ”انهيءَ عوام کي ڪيڏو نه ويساهه ۽ ڪيتري نه همت ڏني آهي. ان کان به وڌيڪ اهم ڳالهه هيءَ آهي ته اٺن هڪ تنظيم جو تصور به ڏنو آهي. انهيءَ ڪرت ۾ شامل سڀ ماڻهو هاڻي هڪٻئي سان سلهاڙيل آهن، ڇڻ ته ڪا موتين مالها هجي.“

اٺن پورهيي جو مان، عدم تشدد، پاڻپرائپ ۽ خدمت جو اهڃاڻ آهي. اهو ڪنهن به ڪاٺ جي ٽڪڙ مان ٺاهي سگهجي ٿو. انهيءَ جي ٻڌائين کي سڌارڻ سولو آهي. هونءَ به اٺن زرعي سماج ۾ هڪ بنيادي اوزار آهي. انهيءَ جي ٺاهڻ لاءِ ڪنهن به ماهر انجنيئر جي گهرج ناهي. ساڳيءَ طرح ڪٽڻ ۽ اُٺڻ جي سکيا لاءِ به ڪي اڪابر اُستاد نه گهرجن. انهيءَ کي سڀ ماڻهو هلائي سگهن ٿا، جهڙوڪ: جهوپڙين ۾ رهندڙ غريب، نبل ۽ ڪمزور مرد، عورتون، نوجوان ۽ ٻار جن جي عمر پلي پنج سال چوڻ هجي.

هڪ پيري، هڪ تنقيد ڪندڙ ماضي ياد ڏياريندي چيو: ”اڳوڻي دور ۾ هندستاني جيڪو ڪپڙو اُٽندا هئا، اهو گهڻو نرم ۽ نفيس هوندو هو. هن وقت جون مشينون به اهڙو نرم ڪپڙو ٺاهي سگهن! اهو ڪپڙو ڏيهي پورت کان پوءِ ڏيسا ورهه ۾ موڪليو هو.“ گانڌيءَ ورائيو: ”پر قديم زماني ۾ اٺن ۽ آزاديءَ جو پاڻ ۾ ڪوبه ڳانڍاپو نه هو. هن خطي ۾ غلاميءَ جو هڪ ڊگهو پسمنظر آهي. غريب عورتون اُنڪري اٺن جو ڪم ڪنديون هيون ته جيئن کين مانيءَ ڳڻو ملي سگهي، پوءِ پورهيي منجهان کين هڪ ويلو مانيءَ ڳڻو مس ملندو هو پر هاڻي اسان کي ڏاڳو ذهانت سان اُٺڻو آهي، ۽ اُٺن جي هر

ڏاڪي کي سائنسي طرح سمجهڻو آهي. روح لڳائڻ کان سواءِ اٺت ڪرڻ ايئن آهي، جيئن ڪوبي دليو ويهي تسبيح جا مٿيا ڦيري پورهيو جي اهڙي هٿرادو انداز کي رد ڪرڻ گهرجي. ”گاندڙي اٺت جي تعليمي اهميت تي زور ڏيندي چيو: ”اٺت، ٻين هنرن جهڙوڪ: ڪنڀارڪي ڪرت، واڍڪي ۽ رنگ سازيءَ جهڙن ڪمن وانگيان نه آهي.“ هن چٽائيءَ سان ٻڌايو: ”اٺت، سڀني هنرن جو سرتاج آهي. اهو هڪ سج مثل آهي، جنهن جي چوڌاري سڀ هُرن ڦرن ٿا.“ هن اُستادن کي ٻڌايو: ”ڪيئن اٺت جي ڦيرن ذريعي اوهين ٻارن کي ڳڻپ سيکاري سگهو ٿا. اهڙيءَ طرح تاريخ، جاگرافي ۽ زراعت به اٺت کي بنياد بنائي سيکاري سگهجي ٿي. مثال طور وونٺ ڪيئن ۽ ڪڏهن پوکبا آهن؟ اهي ڪهڙي قسم جي زمين ۾ ٿيندا آهن؟ زمين جي تياري ڪيئن ڪبي آهي؟ وونٺن جي فصل جي تاريخ ڇا آهي؟ ڪپڙي ٺاهڻ جا ڪهڙا ڏاڪا آهن؟ ڪپهه جو ڏيساور ۾ واپار ڪيئن ٿيندو آهي؟ وغيره. اٺت جا ڀُرڙا لوهه جا ڇو آهن؟ انهيءَ جي چرخين جو قطر ڇا آهي. اهي سڀ ڳالهيون سمجهائيندي جاميٽري ۽ حساب سمجهايا وڃن.“

گاندڙي پنهنجي سالگرهه جو ڏينهن قومي سطح تي ملهائڻ لاءِ اُن صورت ۾ راضي ٿيو جڏهن سندس جنم ڏينهن کي ’چرخ جيانتيءَ‘ سان جوڙيو ويو. هن چرخيءَ ۽ اُٺت کي گهر واسي ڪرڻ جو هڪ به موقعو هٿان نه وڃايو. جڏهن هيءُ ڪانگريس جو ميمبر بنيو ته هن پارٽيءَ جي چار آنا ميمبر شپ فيءَ بدران ساڳي ماليت جيتري کاڌي جو ڪپڙو پيش ڪيو هو. هيءُ هر اٺتڪار کي اُن جي پورهيو جي معامضي برابر کاڌيءَ جو ڪپڙو ڏيندو هو.

ڪانگريس جي هر ميمبر کي پابند بنايو ويو ته هو ڏهاڙي اڌ ڪلاڪ اٺت کي وقت ڏيندو ۽ پوءِ ڏاڳو ۽ ڪپڙو هر مهيني کاڌي بورڊ کي اُماڻيو ويندو. ماڻهو جڏهن چرخي هلائڻ کان نتائڻ لڳا ته هن سندن اعتراض رد ڪندي چيو: ”جيڪڏهن اُڻينداسين ۽ ڪٽينداسين نه، ته پوءِ کاڌيءَ جو ڪپڙو ڪٿان ايندو؟“

گاندڙيءَ انهيءَ شڪايت کي رد ڪيو ته هندستان ۾ به ڪا ڪپڙي جي کوٽ ٿي سگهي ٿي. سندس خيال ۾ هندستان پنهنجي ڪپت کان وڌيڪ ڪپهه پيدا ڪري ٿو. اُنڪري اهڙي صورتحال پيدا ٿي نه ٿيندي هن چيو: ”اهڙي وسوسي کي سدائين لاءِ ختم ڪرڻ لاءِ هر ڳوٺ ۾ هڪ آڏاڻو قائم ڪيو وڃي.“ هيءُ اُٺت ۽ ڪٽڻ کي هڪ پوتر پيشو سمجهندو هو. هن جو خيال هو: ”هٿ جو هيءُ هنر هاڻي غريبن جي دلين ۾ گهر ڪري چڪو آهي.“ هونئن به گاندڙيءَ جوائت سان ڏلي لڳاءِ هو جنهن جو اظهار هن هيئن ڪيو: ”لڳي ٿو ته اٺت کان دل ڪٽي ٿيڻ ۾ مون کي ڪئين جوڻيون مٽائڻيون پونديون. پر شايد پوءِ به آءٌ اٺت کي ڇڏي نه سگهندس، ڀلي پوءِ اوهان مون کان مُنهن موڙي وڃو يا مون کي ماري ڇڏيو.“

هت واڻيو

گاندھي، هڪ پيري چيو: ”ياد رک! آءٌ هت واڻيو آهيان، انڪري منهنجي هٿ جي ڪا حد ٿي ناهي.“

گاندھي جي پيءُ هن جي تربيت اهڙي ڪئي هئي، جو پاڻ به پيءُ وانگي ديوان ٿي سگهيو پئي، پر هن سڀ ٺٽ نانگر ڇڏي فقيري قبول ڪئي. پر پوءِ به، هن جي رڳن ۾ هڪ هت واڻي جو رت هو.

هيءُ ڪنهن به اسم جي خريداريءَ مهل، اُن جي سستائپ سان گڏ پائداريءَ ۽ خوبصورتيءَ کي پڻ ڏسندو هو. هن پنهنجا سڀ عمدا ۽ پڙڪيدار ڪپڙا ڇڏي، کاڌيءَ وارا ڪپڙا پائڻ شروع ڪيا، تن تي هڪ گهري چادر ۽ پيرن ۾ ڪاٺ جون چاڪڙيون پائڻ شروع ڪيائين. هن پنهنجي ڪٽنب جي سيني فردن - زال ۽ پٽن کي به سادو ڪارايو ۽ پهرايو.

گاندھي هڪ ويلي تي هڪ کان وڌيڪ پاجيون نه واپرائيندو هو. سڄي ڏينهن ۾ هن جو کاڌو رڳو اڻيو مانيءَ ٽڪر يا پٽ يا اوباريل پاجيون، سلاڊ يا بڪريءَ جو کير يا ڳڙ يا ماکي ۽ موسم آهر ميوو هوندو هو. جڏهن هيءُ سفر ۾ هوندو هو، تڏهن به ڪوشش ڪري هڪ ڏينهن ۾ مختلف ڏاڻن واريون پاجيون نه کائيندو هو.

گاندھيءَ جو ويساھ هو ته هندستان، جتي هڪ عام ماڻهوءَ جي في ڪس آمدني هڪ آنو ڏهاڙي آهي، اُتي زيورن ۽ ميرن ۾ پئسن کي سيڙائڻ جن دولت کي ڪتب نه آڻڻ آهي. هن جي گهر واريءَ وٽ ڪوبه زيور نه هو.

هن پنهنجي پٽن کي تعليم ڏيارڻ لاءِ ڪنهن به اهڙي مهانگي تعليمي اداري ۾ داخل نه ڪيو. جيڪو هڪ عام هندستانيءَ جي پهچ کان ٻاهر هجي. هيءُ پنهنجن ٻارن جو پاڻ اُستاد بنيو. هن پنهنجي روزاني ڪم ڪار لاءِ ڪڏهن به ڪو نوڪر نه رکيو. هو هر ڪم پنهنجن هٿن سان ڪندو هو. گاندھي کي ڪچن گهرن ۾ رهڻ وڻندو هو. هن ڪيترائي ڀيرا هندستان جو سفر ڪيو پر سدائين ريل جي ٿرڊ ڪلاس ڊبي ۾ سفر ڪيائين. هيءُ ريل ۾ سفر ڪرڻ وقت، رات جو ڪپڙن جي واڌو وڳي يا پراڻين اخبارن کي ويڙهو بنائي، وهائو ڪري سمهي پوندو هو. هن جو بسترو هڪ ڊيسي گهري فراسي ۽ کاڌيءَ جي چادر تي ٻڌل هوندو هو. هڪ پيري، هن مچردانيءَ کان سواءِ رات گذاري ڇا ڪيائين جو سڄو جسر چادر ۾ ويڙهي، باقي منهن ٻاهر ڪڍي، اُن تي تيل وانگي گاسليت مڪي سمهي پيو. هاري ناري جيڪي مچرداني خريد نه پئي ڪري سگهيا، تن به هن کي ڏسي پوءِ ايئن ڪرڻ شروع ڪيو هو.

گاندھي جڏهن چوٿين پيري سامونڊي جهاز ذريعي انگلينڊ ويو ته وري به عام مسافرن وانگر سفر ڪيائين. هن پنهنجن سيڪريٽرين کي چيو: ”انگلينڊ ڏانهن سفر لاءِ ڪپڙن جون پيٽيون پري هلڻ جي گهرج ناهي. اوهان اُتي هندستاني ڪپڙا، جيئن: ڌوتي، ڪٽڙو ۽ سينڊل پائجو.“ جهاز ۾ هڪ

دوست، هن کي هڪ عمدي شال سوکڙي ڏني، جنهن جي ماليت اُن وقت ست سئو رپيا کن هئي. انهيءَ جهاز تي هن اها شال ست هزار رپين ۾ نيلام ڪئي ۽ چيائين: ”غريبن جو سڄو نمائندو ايئن ئي ڪري سگهي ٿو.“ هن کي ايتريون ته شالون تحفا ۽ سوکڙيون ٿي ملنديون هيون، جو چوندو هو: ”جيڪڏهن سنڀالي رکان ته دڪان کولي سگهان ها!“ پراڻي سڀ وڪڻي هريجنن جي سهائتا وارين رٿائن تي خرچ ڪندو هو.

گاندھي جڏهن لنگوٽيءَ ۾ فرانس جي ڌرتيءَ تي قدم رکيو ته فرينچ هن کي ڏسي اچرج ۾ اچي ويا. هن انهن کي ڪلندي ٻڌايو: ”اوهان جي ملڪ ۾ ماڻهو تن تي چار واڌو ڪپڙا اوڍين ٿا ۽ آءٌ چار گهٽ پايان ٿو.“ فرانسيسين کي يقين ئي نه پئي آيو ته هيءَ اڌ اگهاڙو فقير واقعي انگلينڊ جي بادشاهه سان ملڻ پيو وڃي، ڇو ته هيءَ اهڙي ادب واري ملڪ ڏانهن پئي ويو، جتي پوشاڪ ڏانهن خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو ۽ اتي سيءُ به ڏاڍو آهي. گاندھيءَ ڳالهه جي نزاکت سمجھندي اک پيچندي کين چيو ته ”بادشاهه جي تن تي ايترا ته ڪپڙا آهن جو سولائيءَ سان اسين بهي ڍڪجي سگهون ٿا.“

گاندھي جڏهن گول ميز ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو ته هن جي تن تي لنگوٽي ۽ پراڻي شال هئي، ۽ پيرن ۾ چاڪڙي چپل پاتل هئس. هو ڪئمبرج ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽين ۽ بڪنگهم محل ۾ به ساڳي پوشاڪ ۾ ويو. چرچل، گاندھيءَ کي ’اڌ اگهاڙو فقير‘ سڏيندو هو ۽ گاندھي انهيءَ ڳالهه تي خوش ٿيندو هو. گاندھيءَ جو لنڊن ۾ کائڻ پيئڻ تي ڏهاڙي خرچ ڪڏهن به 12. آنن کان وڌيڪ نه ٿيو.

گاندھيءَ کي ڪنهن به صورت ۾ زبان نه وڻندو هو. هو چوندو هو: ”ڪپڙن جي ٽڪرن ۽ ليڙن کي وڪرو ڪرڻ گهرجي. وڻن جي تارين ۽ پاڙن مان ٺاهيل ڏند استعمال کان پوءِ ڌوئي، سُڪائي باهه ٻارڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجن.“ هيءُ 24 ٽي ڪلاڪ، ڪنهن نه ڪنهن ڪرت ۾ رڌل رهندو هو. هر معاملي ۾ پابند هوندو هو. زندگيءَ ۾ ڪوبه ڪم دير سان شروع نه

ڪيائين ۽ نه ئي ڪو ڪم ٽڪڙ ۾ ڪندو هو. گفتگو ڪرڻ ۽ لکڻ وقت لفظن جي چونڊ ڪرڻ ۾ پڻ ڏاڍو محتاط رهندو هو. هن ڪيتريون ئي تقريرون ڪيون ۽ مضمون لکيا، پر ڪڏهن به رنگين ٻولي استعمال نه ڪيائين. هيءُ هر انهيءَ خط ۽ خط ۾ لفظن کي سنڀالي رکندو هو، جنهن جو هڪ پاسو خالي هوندو هو. هن وٽ مختلف ماڻهن جي ڪتب آيل پنن، لفافن ۽ ڪاغذن جا ڌار ڌار بندوق ٻڌل هوندا هئا. اهڙن ڪاغذن جي اڻ استعمال ٿيل پاسي تي هو ڪارڪنن، رياست جي والين ۽ خود وائسراءِ هند ۽ برطانيه جي وزيراعظم کي خط ۽ جوابي خط لکندو هو. هڪ ڀيري هن کان هڪ پينسل ۽ هڪ پوري رنگ وارو پٿر گم ٿي ويو جيڪي کيس هڪ ٻار سوکڙي ڪري ڏنا هئا. انهيءَ پٿر کي هيءُ پير وٽ طور استعمال ڪندو هو. هيءُ گهڻي دير تائين گوليندو رهيو ۽ نيٺ گولي ساهه ڀڄيائين. هيءُ آزاديءَ کان پوءِ سرڪاري عملدارن کي مهانگي اسٽيشنري ۽ عمدن ڪاغذن جي استعمال کان روڪيندو هو. هيءُ سرڪاري آفيسرن کي تنبيهه ڪندو هو: ”برطانوي آفيسرن جي آڌ هيندي اسين هڪ خرچاڻو ڏيڻ ۾ ڦاسي پونڊاسين ۽ پوءِ هڪ ڏينهن سموري هندستان کي اُن ۾ ڌڪي ڇڏينداسين. پوءِ اسان جي حالت آئين ۽ چاڙهين واري هوندي“ هيءُ ٻار ٻار چوندو هو: ”اسان کي شهزادن ۽ حاڪمن وارا سڀ شاهڻا شوق ڇڏڻا پوندا.“ هيءُ وڌيڪ چوندو هو: ”هٿ جو ٺاهيل ڪاغذ، ديوناگري يا اردو ڪتابت لاءِ يا عام لکپڙهه لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجي.“ هن ٻار ٻار انهيءَ ڳالهه کي ورجايو: ”حڪومتي عملدار عوام جا خادم آهن، انڪري انهن جي مهانگين دعوتن ۽ آجياڻن کان پاسو ڪرڻ گهرجي.“

گاندھي هر ٽڪو پئسو غريبن جي سهائتا لاءِ ڪتب آڻڻ چاهيندو هو. هن کي مختلف پبلڪ فنڊن ۾ جيڪي چندا چيڪن، ڊرافٽن ۽ مني آرڊرن جي صورت ۾ ملندا هئا، تن تان به ادارن کان ڪميشن ڇڏائي، اهي پئسا به بچائي وٺندو هو. هيءُ رضاڪارن ۽ ڪارڪنن تي اُن وقت ڪاوڙيو هو جڏهن اهي عوامي فنڊن ۾ لاپرواهي ۽ بي ڌياني ڪندا هئا. 1896ع ۾، جڏهن

هيءَ هندستان آيو ته هندستانين هن کي هڪ هزار رپيا ڏنا هئا. هن سڄي خرچ جو تفصيلي وچور پيش ڪيو جنهن ۾ ڏاڍيون دلچسپ داخلائون هيون، مثال طور ٽرام جو پاڙو پاڻي ڇهه پئسا، بازيگر ڇهه پئسا، جادوگر آٺ آنا، ٿٽر چار رپيا وغيره.

گاندھي چوندو هو: ”اسان جي ڪم ۾ شاھ خرچيءَ لاءِ جڳھ ناهي، ڪارڪن جڏهن مون لاءِ مهانگيون نارنگيون يا انگور آڻين ٿا ته اهو ايئن آهي، جيئن مون کي ڪو 120 رپيا ڏئي ۽ گهرج رڳو 12 رپين جي هجي؟ مونءَ به اسان کي لکين ابوجهن جو امانتدار بنجڻو آهي.“ هن جي صلاح هئي: ”ننڍي سفر لاءِ سواريءَ تي چوڇڙهجي، ان لاءِ پنڌ ڪري سگهجي ٿو.“ انهيءَ صلاح تي هن پهريان پاڻ عمل ڪيو ڏکڻ آفريڪا ۾، هو 42 ميل پنڌ ڪري آشرم کان شهر ويندو هو ۽ مقصد رڳو هيءُ هو ته ڪجهه پئسا بچائجن. هيءُ پنهنجي آفيس ۽ ڪورٽ ڏانهن پنڌ ايندو ويندو هو. هڪ ڀيري گاندھيءَ جي ليڪچر لاءِ في رڪي ٽڪيٽون چپايون ويون. هن جي ليڪچر جو عنوان هو ”چا قومپرستيءَ لاءِ نسل پرستيءَ کان چوٽڪارو ضروري آهي؟“ انهيءَ ليڪچر مان جيڪا موٽي ٿي، سا سموري رقم ’ديشبندو‘³⁰ ميموريل فنڊ ۾ ڏني ويئي. گاندھيءَ پهريون ڀيرو هڪ گراموفون ڪمپنيءَ کي ڳالهه ٻولهه رڪارڊ ڪرائي. هن جي گفتگوءَ جو عنوان هو ’خدا سچ آهي‘ انهيءَ اڌ ڪلاڪ جي گفتگوءَ جا هن کي 65 هزار رپيا مليا، جيڪي هن هريجن فنڊ ۾ جمع ڪرايا. هيءُ پئسن بچائڻ ۽ پئسن ڪمائڻ، ٻنهي ۾ هڪ جيترو اڳيرو ۽ پيڙ هو. حڪومت جڏهن هن جي ڪتابن تي بندش وڌي ته هن اخباري هاڪارن وانگي پنهنجا ڪتاب بازارن ۾ ۽ چؤنڪن تي هوڪا ڏيئي وڪرو ڪيا. هن پنهنجو ڪتاب ’هند سراج‘

³⁰ سي آر داس [1925-1870] کي ’ديشبندو‘ به سڏيو ويندو هو. ديشبندو لفظ جي معنيٰ ’وطن دوست‘ آهي. داس جو پيشو وڪالت هو. هن ولايتي ڪپڙي جي بائڪاٽ واري هلچل ۾ مڪم ڪردار ادا ڪيو.

پهرين پنج، پوءِ ڏهه ۽ پڇاڙيءَ ۾ پنجاهه رپين ۾ وڪرو ڪيو جنهن جي اصلي قيمت چار آنا هئي. ’ڍانڍي سالت مارچ‘ وقت، هن جيڪا لوڻ مٺ ڪئي هئي، اُن جو اڌ تولو سندس هڪ مداح 525 رپين ۾ خريد ڪيو. اُن زماني ۾ سون جي اڌ تولي جو ٺلهه به 40 رپيا هو. دنيا ۾ ڪنهن به واپاريءَ ۽ ڪنهن به دڪاندار هن وقت تائين ايتري ڳري قيمت تي لوڻ وڪرو نه ڪيو آهي!

گاندھيءَ جاتو ٿي ته ماڻهو هن جو آٽوگراف وٺڻ لاءِ هر وقت آتا رهن ٿا. هن پنهنجي آٽوگراف جي في پنج رپيا مقرر ڪري ڇڏي هيءُ آٽوگراف جي في ڪنهن کي به معاف نه ڪندو هو. پوءِ چو نه اهو ساڳيو آٽوگراف وٺندڙ اڳ ۾ لکين رپيا چنڊو ڏئي چڪو هجي. هڪ ڀيري، هن کاڌيءَ جي ڪپٽ وڌائڻ لاءِ، پاڻ گهورڙيو بنجي کاڌي وڪرو ڪرڻ شروع ڪئي. هن جي هٿ ۾ ڪپڙي ماپڻ جو وال ۽ ڪلهي تي کاڌيءَ جا ٿان هوندا هئا ۽ هر گهٽيءَ گام ڪپڙي جا هوڪا ڏيندو وٺندو هو. هن 50 منتن ۾ 500 رپين جو ڪپڙو وڪيو. هڪ ڀيري، گاندھيءَ کي ريل جي ڊگهي مسافري ڪرڻي پئي ته هن هر ايندڙ اسٽيشن تي کاڌي وڪڻڻ شروع ڪئي. هن جڏهن کاڌيءَ جي نمائش جو افتتاح ڪيو ته هڪ هفتي اندر پنج سئو رپين جي ماليت جو ڪپڙو وڪامي ويو. گاندھيءَ، جڏهن کاڌيءَ جي ڪپڙي پاڻ جي اپيل ڪئي ته کاڌيءَ جو ساليانو وڪرو 48 رپين مان 65 هزار ٿي سَوَ ۽ ٻارنهن رپين تائين پهتو. جڏهن به ڪانگريس جا اجلاس ٿيندا هئا ته هيءُ هنرمندن ۽ ڪاريگرن کي نمائشي اسٽال لڳرائڻ لاءِ چونڊو هو ۽ اجلاس ۾ شريڪ ٿيندڙ کي چونڊو هو ته پنهنجن ڳوٺن، شهرن ۽ علائقن ۾ کاڌيءَ جي ڪپڙي جي ايئن مشهوري ڪريو، جڏهن ته اوهين انهن ڪاريگرن جا ايڄنٽ آهيو.

گاندھيءَ جي ولايتي ڪپڙن جي بائڪاٽ سبب رڳو بنگال ۾ پرڏيهي ڪپڙن جي ڪپٽ ۾ 50 سيڪڙو سالياني گهٽتائي آئي. بنگال کان پوءِ، ٻين خطن ۾ به ايئن ٿيو ۽ پوءِ ڏسندي ڏسندي، هندستان ۾ پرڏيهي ڪپڙي جي

تجارت اچي گوڏا کوڙيا. گانڌيءَ کي اهو اندازو هو ته ”هندستان ۾ ماڻهن جون گهرجون وڌنديون ۽ ڪي اسر انگلينڊ کان به درآمد ڪرڻا پوندا، انڪري هن چيو ته اهڙا اسر گهرائجن، جو مقامي صنعت تي منفي اثر نه پون.“ کيس ڄاڻ هئي ته ڪاڏيءَ جي صنعت اڪيلي سر ولايتي ساز سامان جي سمند ۾ جيئري نه ٿي رهي سگهي. هن اهو به ڄاتو پئي ته ڪي لالچي صنعتڪار انگريزن سان ملي پڳت ڪري پنهنجي ملڪ کي لٽڻ ۾ پٺ هئا. هن جي خواهش هئي ته سڄي هندستان ۾ هٿ جي صنعت کي ٻيهر جيارجي!

هن جي ڪم کي سرڪار پاران ڪابه سهائتا يا مالي مدد نه ملي ۽ ماڻهن جو رويو به سرد مهريءَ وارو رهيو پر پوءِ به هيءُ عوام کي ڪپڙي لٽي، ڪاڌ خوراڪ ۽ ٻين بنيادي سهولتن ۾ پاڻي ڪرڻ لاءِ، مستقل مزاجيءَ سان ڪوششون ڪندو رهيو. آل انڊيا وليج انڊسٽريز ايسوسيئيشن ۽ آل انڊيا اسپننگ ايسوسيئيشن قائم ڪيون ويون. انهن ٻنهي جون سڄي هندستان ۾ برانچون کوليون ويون. وارڌا ۾ اڳي قائم مگن ميوزم کي هڪ عوامي تجربگهه بنايو ويو جتي ڪٽڻ، اُٺڻ، ڪاغذ ٺاهڻ، چمڙي رنگڻ، صابن ٺاهڻ، ماکيءَ جي مکين جي پالنا ۽ واڍڪي ڪم سان گڏ ٻيا ڪيترا تجربا ٿيڻ لڳا. گانڌيءَ جو انهيءَ ڳالهه تي زور هو ته گهر ۾ آڏاڻي تي ٺاهيل ڪپڙي کان ڪوبه ڪپڙو سستو نه آهي ۽ گهر ۾ پڇايل ماني، ڪنهن عاليشان هٽل جي مانيءَ کان هر طرح سستي ۽ سواڊي آهي. وٽس دولت کان وڌيڪ زندگيءَ جي اهميت هئي، اُنڪري هندستان ۾ وڌندڙ بي روزگاريءَ تي کين گهڻو اُڪو هو. گانڌيءَ قوم جي خوشحاليءَ کي نظر ۾ رکندي، اسان کي اقتصاديات نئين طريقي سان سمجهائڻ شروع ڪئي. هن سمجهائڻ خاطر پڇيو: ”ڇا اوهين ڄاڻو ٿا ته ان ڳالهه جو ڪهڙو سبب آهي، جو هندستان ۾ هر سال بنهه گهڻو اناج پيدا ٿيڻ کان پوءِ به اسين ڪڻڪ ٻاهران گهرايون ٿا؟“ پوءِ پاڻ ئي ورائيائين، ”اسان کي ميڊي واري اتي ڪاٺ تي هيرايو ويو

آهي، جنهن ۾ ڪو سٺ ناهي، ۽ نه ئي ڪا سگهه، پر پوءِ به خريد ڪري مل مالڪن کي فائدو رسايون ٿا ۽ موت ۾ اهي اسان کي غريب ڪري رهيا آهن. اسان ڳوٺاڻي چاڪيءَ جي حالت ڏسندي به سندس سهائتا نه ڪئي. هاڻي ته اُن جو ڳوٺن ۾ وجود ئي نه رهيو آهي. هُن وٽ نه آهي وسيلو رهيا آهن، نه اهو ڏانءُ رهيو آهي، جيڪو هُن وٽ 50 سال اڳ ۾ هوندو هو، ڇو ته سدائين قريو رهيو آهي. ڳوٺن کي انهيءَ حالت مان ڪڍڻ لاءِ منهنجيءَ رٿا پٽاندر شهرن ۾ ڪوبه اهڙو اسر پيدا نه ڪيو ويندو جيڪو ڳوٺن ۾ ماڻهو ناهي سگهن ٿا.“ هن ماڻهن کي سمجهايو ته ڪپڙو پاڻ ٺاهيو پنهنجا چانور پاڻ چنڊيو ۽ ڇڙيو ڪڍڪ خود پيئهو ڪنڊ بدران ڳڙ واپرايو. گانڌيءَ وٽ جڏهن غير ملڪي ايندا هئا ته هيءُ انهن کي ديسي ڪنڊ سوکڙيءَ طور ڏيندو هو.

گانڌيءَ عوام کي خبردار ڪندي چيو: ”اوهان جا آڏاڻا، مل سان مقابلو نه ڪري سگهندا. ڇو ته مل جو مالڪ سدائين گهٽ اُجوري ڏيڻ لاءِ ويچاريندو آهي ته جيئن گهڻو مال پيدا ڪري سگهي، پر اسان کي پورهيتن کي مناسب معاوضو ڏيڻ گهرجي، ٻيءَ صورت ۾ اهو به هڪ استحصال آهي، پوءِ ڀلي اهو اڻڄاڻائيءَ ۾ ٿيندو هجي.“ انهيءَ سوچ جو مظاهرو گانڌيءَ عملي طرح ڪيو هو. هڪ ڀيري وٽس هڪ هٿ جو ڪاغذ ٺاهيندڙ ڪارخانيدار آيو ۽ کيس ٻڌايائين ته هو پنهنجن مزدورن کي ڇهه پئسا ڏهاڙي اُجرت ڏئي ٿو ۽ ڪوشش ۾ آهي ته سندس ڪاغذ اڃا به سستو ٿئي ته جيئن ان جو واهو وڌي ڪارخانيدار جي ڳالهه ٻڌي. گانڌيءَ جواب ڏنس: ”جيڪڏهن تون ڪاغذ اڃا به سستو ڪندين ته پوءِ آءٌ تنهنجي ڪارخاني مان ٺهيل ڪاغذ نه خريد ڪندس، ڇو ته ان سستائپ جو سڌو واسطو پورهيتن جي اُجوري سان آهي.“

گانڌيءَ جي خواهش هئي ته ٻهراڙين مان دلال جو ڪردار ختم ڪجي ته جيئن ڳوٺاڻن هنرمندن ۽ ڪاريگرن کي پنهنجي پيداوار جو پورو معاوضو ملي سگهي. هن کي ڄاڻ هئي ته هارين کي پنهنجي پوري هيري جو مناسب

هاري

معاوضو نٿو ملي. خريدار جڏهن ڪو وڪر خريد ڪري ٿو ته ان جي ڪا پتي مس ٿي هارين ۽ پورهيتن تائين پهچي. سڄو مسئلو گهٽ قيمت جو نه، پر دلال جو آهي. گانڌي اناج، ڪپڙي ۽ ٻين عام واهپي وارن اسمن جي چُرپر تي بندش ۽ ذخيري اندوزيءَ جي خلاف هو. چو ته اهڙن قدامن سبب رڳو هٿ وائيو ٿي ڪمائي رهيو هو. هيءُ دولتمندن کي ڪري نموني چوندو هو: ”اوهان ڏوڪڙ رڳو دوکي ۽ ڦرلٽ وسيلي ڪمايا آهن.“ هيءُ ائين به چوندو هو ته: ”وڏا واپاري زباني برطانيا جي مخالفت ڪن ٿا، پر دل ۾ ان جا ساٿي آهن. انهيءَ ان طلبي ونگار وهڻ ۾ کين فائدو پنج سيڪڙو پوي ٿو پر گوري سرڪار 95 سيڪڙو ڪمائي ٿي.“ هن هندستاني واپاريءَ جي نفسيات کي سمجهندي چيو هو: ”سوديشي تحريڪ ناڪام ٿي چڪي آهي، چو ته هندستاني واپاري ولاتتي اسمن جي چڪر ۾ اچي، ديسي مال مان هٿ ڪڍي چڪو آهي.“

گانڌيءَ هاريءَ تي هڪ نظم پڙهيو هو جنهن ۾ هن هاريءَ کي ’دنيا جو اهو‘ قرار ڏنو هو. هونءَ عام طرح به ايئن چيو ويندو آهي ته ’جو ڪيڙي سو کائي‘ هن پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ته هندستان جي حقيقي آزادي هاريءَ جي غربت ۽ جهالت مان آزادي آهي. هو چوندو هو: ”هندستان جا 75 سيڪڙو ماڻهو زراعت سان لاڳاپيل آهن. هاري ڌرتيءَ جو ليمڪ آهي. اُنڪري زمين سندس ئي ملڪيت هُجڻ گهرجي. مڪاني حڪمرانيءَ جو خواب تيستائين ساڀيا ماڻي نه سگهندو جيستائين هاريءَ کي جائز اجورو نٿو ملي.“

گانڌيءَ جو ويسا هو: ’اسان سڀني جو چوٽڪارو هاريءَ جي آجپي ۾ آهي. اسان جي خوشحال مستقبل جي چاڀي نه وڪيلن وٽ آهي، ۽ نه

ڊاڪٽرن ۽ وڏن زميندارن وٽ، اُن زماني ۾ حڪومت کي 25 سيڪڙو محصول زراعت مان ملندو هو اُنڪري گانڌي شهر ۾ جڏهن به ڪا عاليشان سرڪاري عمارت ٺهندي ڏسندو هو ته اُمالڪ ڏک وڃان چئي ڏيندو هو: ”ڏسو ڳوٺن جو پئسو شهرن ۾ خرچ پيو ٿئي.“ شهري خوشحالي، گانڌيءَ کي سدائين زراعت تي ڳرن ٽئڪسن جي بار ڦرلٽ، قرض، جهالت ۽ بيمارين جي ياد ڏياريندي هئي.

گانڌيءَ جو جنم ڪنهن هاريءَ جي گهر ۾ نه ٿيو هو پر هن هر ممڪن ڪوشش ڪئي ته هاري بنجي هارين جا ڏک لاهڻ جي ڪوشش ڪري هيءُ اڃا پاري ٿو ته هن کي ميويدار وٽ پوکڻ جو شوق ٿيو. هر شام اسڪول کان موٽڻ کان پوءِ ڪنواڻي ڪلهن تي رکي، وڻن کي پاڻي ڏيندو هو. هيءُ 36 ورهين جي عمر ۾ هاري بنجي فارم تي رهڻ لڳو. جڏهن آشرم قائم ڪرڻ لاءِ کيس پلاٽ جي ڳولا هئي ته هن کي اوهنڌ وڻيو جتي هڪ ايڪڙ زمين تي گجھ ميويدار وٽ پوکيل هئا. هن اها زمين خريد ڪئي ۽ پنهنجي ڪٽنب ۽ دوستن سان گڏ اُتي رهڻ لڳو. هڪ اعليٰ مقام وارو اتارني عهدو ڇڏي هاريو شروع ڪيائين. آشرم ۾ هوريان هوريان ڪچا ۽ ڪڪاوان گهر ٺهڻ لڳا. گانڌي زمين کيڙڻ، پاڻي ڀرڻ، ڀاڄيون ۽ ميون پوکڻ ۽ ٻارڻ لاءِ ڪاٺ چيرڻ جو ڪم ڪندو هو. اهڙيءَ طرح، هن ۽ سندس ساٿين جي لڳاتار محنت سبب هڪ غير آباد زمين، هڪ باغ بنجي گل گلزار ٿي پئي.

گانڌيءَ، ڏهه سال آفريڪا ۾ هڪ زرعي فارم تي زندگي گذاري، جنهن جي نتيجي ۾ هن کي زراعت بابت نه رڳو ڄاڻ حاصل ٿي، پر هن کي عملي تجربو به ٿيو. اُن زماني ۾ هن ماڪي لاهڻ جو عدم تشدد جي اصول تي بيٺل، پر هڪ سائنسي طريقو ڳولي لڌو جنهن ۾ ماڪيءَ جي ماناري کي وڻ جي تاريءَ مان پٽڻ کان سواءِ ئي ماڪي لاهي ويندي هئي. هن عملي طرح ثابت ڪري ڏيکاريو ته جيڪڏهن ماڪي ٻنن ۽ باغن ۾ پالي وڃي ته اها اُپت وڌائڻ ۾ مددگار ٿي سگهي ٿي.

گانڌي ماڻهن جي اها شڪايت قبول ٿي نه ڪندو هو ته زمين غير آباد هجڻ جا سبب پاڻيءَ جي اثاٺ يا پوکيءَ جا اوزار نه هجڻ آهن. هيءُ چوندو هو: ”انهيءَ سڄي ماجرا جو حل هيءُ آهي ته هاري پنهنجي محنت ڪيئن ٿو ڪتب آڻي.“ هڪ ڪامياب هاريءَ لاءِ هيءُ چوندو هو: ”هو هر وقت محنت لاءِ تيار هجي، هر ڳالهه ۾ پنهنجي وس وارو هجي، ۽ پنهنجو پاڻ تي پاڙيندڙ هجي.“ هڪ ڀيري، جڏهن تعليم جي هڪ نئين منتظم شڪايت ڪئي ته ”اسان کي جيڪو زمين جو ٽڪر مليو آهي، اهو پوکيءَ جي لائق ناهي“ تنهن تي گانڌيءَ سمجهائيندو: ”تو کي خبر آهي ته اسان آفريڪا ۾ ڪهڙي بنجر زمين آباديءَ لائق بنائي هئي! جيڪڏهن آءٌ تنهنجي جاءِ تي هُجان ته هوند انهيءَ زمين جي ٽڪر ۾ هر هلائڻ بدران ٻارن کي گڏ ڪيڻ واريون ڪرييون وٺي ڏيان ۽ ساڳيو نتيجو وٺان، جيڪو اوهين هر ڏيڻ سان وٺڻ گهرو ٿا. هن ان منتظم کي وڌيڪ سمجهائيندي چيو: ”زمين جو مٿيون ته ڏاڍو زرخيز هوندو آهي، ان ۾ ڀاڄيون ۽ ٻيا ننڍي پاڙ وارا فصل پوکي سگهجن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن زمين جو مٿيون ته اهڙو ناهي ته اهڙو ته وڻن جي پاڻ ڏيڻ، ريج ڪرڻ ۽ زمين کي نارڻ سان آهستي آهستي ناهي سگهجي ٿو. پنهنجن ٻارن کي سيکاريو ته هاريو نيچ نه پر هڪ اُتر ڪرت آهي.“ گانڌيءَ جو ويچار هو ته زراعتي ڄاڻ هن پاران شروع ڪيل تعليم جي نئين نصاب ۾ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي.

ورهاڱي کان ٿورو اڳ، نوڪالي جي هندو هارين گانڌيءَ کي دانهن ڏئي ته اهي زمين ڪيئن آباد ڪن؟ ڇو ته مسلمان هاري هنن کي هر ڏيڻ لاءِ تيار ناهن. هن کين سمجهايو: ”زمين کيڙڻ لاءِ ٻيا اوزار به ڪتب آڻيو مثال طور چنچون ڪهي، ڪريپي وغيره. پڪ ڄاڻو ته فصل سٺو ٿيندو.“

1943ع ۾ جڏهن گانڌي جيل ۾ هو ته هندستان ۾ ڏڪار پيو هو جنهن سبب لکين ماڻهو موت جي وَر چڙهي ويا هئا. اها پوائنٽي يادگيري عوام ۽ آفيسرن جي ذهنن ۾ تازي هئي. هوڏانهن 1947ع ۾ پڻ ڏڪار اچڻ جو ڊپ

هو. اهڙيءَ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ وائسراءِ هند پنهنجي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ کي جهاز ۾ چاڙهي، سِيواگرام موڪليو ته ان معاملي تي گانڌيءَ کان مشورو وٺي اچي. ان نقطي تي گانڌيءَ بلڪل چٽي ۽ ڪري انداز ۾ ماڻهن کي ٻڌايو: ”ڏڪار کان ڊپ ڇو؟ اسان وٽ تمام گهڻي زرعي زمين آهي، پاڻي به جهجهو آهي، ڪمائيندڙ ۽ محنت ڪندڙ به ڪوڙ آهن ته پوءِ ڊپ ڇا جو؟ ڇو ڪاٺ لاءِ ڪجهه نه هوندو؟ بس رڳو هڪ ڳالهه ياد رکو ته جيڪڏهن هڪ ماني ڪاٺو ته سڀ کان پهرين ٻن مانين جو بندوبست ڪريو. هر ڪنهن کي پنهنجي ڪاٺ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه مثال طور ڀاڄيون ۽ ميوا پوکڻ گهرجن. اهو ڪم هر ماڻهو ڪري سگهي ٿو جنهن وٽ ڀلي زمين ٽڪر به نه هجي.“ هن وڌيڪ سمجهائيندي چيو: ”مٽيءَ ۾ وڻاڻ جو پاڻ ملائي اُن کي ڪنهن ٺڪڙ جي گُونڊي ۾ وجهي، هڪ ٻن ڏينهن تائين پاڻي ڏئي ٺاريو ۽ اُن ۾ ڪنهن ڀاڄيءَ جو بچ پوکيو ته پوءِ اوهان جي گهر ۾ ڪاڻه ڪا ڀاڄي موجود ٿي پوندي.“ اُن کان سواءِ، هن عوام ۽ حڪومت کي تنبيهه ڪئي: ”سماجي، سياسي ۽ مذهبي تقريبن تي شاهه خرچيون بند ڪيون وڃن. سرڪار ڏيسا ور کان فصل، ٻوٽن ۽ ڀاڄين جا بچ گهرائڻ بند ڪري ڇو ته اهي اسان جي جاگرافيائي ۽ موسمي حالتن سان ميل ڪائيندڙ نه آهن.“ هن چيو: ”نشاستو ۽ ٻيون توانائون، جيڪي صحت لاءِ ضروري آهن، اهي گهڻو ڪري اناج مان ملن ٿيون، پر اهي ڀاڄين، ميون ۽ اهڙن ٻين ڪاٺ لائق ٻوٽن جي پاڻن ۽ گلن مان به حاصل ڪري سگهجن ٿيون. هاري ۽ زميندار پنهنجي واڌو اُپت کي ڏکي وقت لاءِ سنڀالي رکن.“ پاڻ پري ٿيڻ لاءِ گانڌيءَ جي ڏنل صلاحتن تي عمل واسطي مستقل مزاجي، ضابطو ۽ حالتن پتاندري سوچيندڙ فرد گهريل هئا ته جيئن ٻاهرين ملڪن کان پئسَ مان جان ڇڏائي سگهجي ها.

جڏهن حڪومت کاڌ خوراڪ ۽ ڪپڙي تي ضابطو رکندي راشن وارو طريقو متعارف ڪرايو ته گانڌيءَ پنهنجي حصي جو راشن نه ورتو هو ڇو ته هن پنهنجي ڪاٺ پيئڻ جي عادتن ۾ ٿورو آڻي پت، ماني، دال ۽ کنڊ واپرائڻ

ٽرڪ ڪئي هئي، ۽ پنهنجي ٽن ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو پاڻ تيار ڪرڻ شروع ڪيو هُئائين.

گانڌيءَ هريجنن کي سمجهايو: ”سيڙپ کان سواءِ ڊيسي پاڻ ڪيئن ٺاهي سگهجي ٿو؟“ هن کين ٻڌايو: ”اهو اوسي پاسي موجود شين مان ٺاهي سگهجي ٿو جنهن ۾ گئون ۽ جو چيٽو انساني ڪرفت، جانورن جو پيشاب ۽ ڀاڄين جون ڪلون اچي وڃن ٿيون.“ هن کين عملي تجربو ڪري سمجهايو ته انهن سڀني کي پاڻ ۾ چڱي نموني ملائي هڪ ڦٽ اونهي ڪڍ کڻي پوري ڇڏيو. انهيءَ کي سئونپا ۽ ٻيا ڌرتي دوست ڪيڙا، ٿوري وقت ۾ ڪمائي پاڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيندا. ساڳئي وقت، هن هريجنن کي خبردار به ڪيو: ”جيڪڏهن ڪڍ هڪ ڦٽ کان وڌيڪ اونهي هوندي ته پوءِ اهو مواد، بدبودار گئسون پيدا ڪرڻ جو سبب بنجن ٿو.“ گانڌيءَ جو اهو ’پنگي واڌو هاريءَ‘ وارو ڪم، ڪُجهه پُراڻا پسند هارين ۽ زميندارن کي نه وڻيو. گانڌيءَ هر حال ۾، ڪيميائي پاڻ کان وڌيڪ وڻاڻ جي پاڻ کي اوليت ڏيندو هو.

هيءَ زميندارن ۽ هارين کي وري وري خبردار ڪندو هو ته ڪيميائي پاڻ اُپت ته برابر ڏئي ٿو پر ٽڪڙي ۽ گهڻي اُپت زمين کي نقصان به پهچائي ٿي.

گانڌيءَ جو خيال هو ته زمين لاءِ ٽريڪٽر جي هَر کان وڌيڪ فائدي وارو ڏانڊن وارو هَر آهي. سابرمتي آشرم ۾، هن مختلف قسمن جي هرن کي استعمال ۾ آندو ۽ تجربو ڪري ثابت ڪيائين ته ڏانڊن وارو پراڻو هَر ٿي بهتر آهي. هن ٻڌايو ته اهو پراڻو هَر زمين دوست آهي، ڇو ته اهو زمين اُٿلائي ۽ ڪيڙي ضرور ٿو پر هڪ مناسب حد تائين. اُنڪري زمين کي نقصان نه ٿو پهچي. ان کان سواءِ هيءَ ٽريڪٽر جو اُنڪري به مخالف هو ڇو ته ٽريڪٽر هڪ ٿي ڌڪ سان هڪ سَو ماڻهن کي زراعت مان نيڪالي ڏئي رهيو هو. هن جو خيال هو ته ماڻهن کي ڪنهن نه ڪنهن طرح تعميري ڪم ۾ رڌل رهڻ گهرجي. ان کان سواءِ، هن جو هيءُ به ويچار هو ته زراعت ۾ مشين جو استعمال، هارين جي صلاحيت ۽ تخليقي ڏانڌو کي مڏو ڪندو. هن وٽ زمين

جي سارسنپال ۽ پوکيءَ بابت بلڪل چٽا خيال هئا. هن جو چوڻ هو ته هڪ سئو ڪٽنب زمين گڏجي ڪيترين ۽ پوءِ اُپت پاڻ ۾ ورهائي ڪن، نه ڪي سئو ايڪڙ زمين جا ٽڪر ڪري پاڻ ۾ ورهائين ۽ بچ پاڻ جا خرچ وڌائين.

گانديءَ جي نظر ڀاڳين تي به هئي. هيءُ چوندو هو: ”هندستان جي هر گهر ۾ گهڻو ڪري ڏاند گاڏي آهي ۽ اها گهڻو وقت ڪتب ئي نه ٿي اچي.“ هيءُ سهڪاري بنيادن تي وڻائن کولڻ جي هر وقت وڪالت ڪندو هو ۽ چوندو هو: ”هڪ وڏي واڙي ۾ مال جو علاج ڪرڻ به سولو آهي، انهن جي سارسنپال به بهتر نموني ڪري سگهجي ٿي ۽ مينهن ۽ ڳڻن کي سائي ڪرڻ لاءِ هڪ سئو ساڻ رکڻ ۽ تاتڻ به سولو آهي، جيڪو ڪم هر ڀاڳيو نٿو ڪري سگهي.“ هن اهو به ٻڌايو: ”محنت سبب واڙي تي ايندڙ ڏهاڙيءَ جي خرچ ۽ آمدنيءَ ۾ هڪ منافعي وارو نسبتي ڳانڍاپو قائم ڪري سگهجي ٿو.“ هن ائين به چيو: ”جڏهن واڙا نه ٿا ڪمائين ته ڀاڳيا ننڍڙا پاڏا، وڇون، ڳاٻا، ڳايون ۽ ڀاڄائين مينهن ۽ ڳڻن کي ڪُهڻ لاءِ وڪرو ڪن ٿا، جيڪو بي زبائن سان ناحق آهي.“

گانديءَ کي ڳڻن جي حفاظت جي ڳڻتي هوندي هئي. جڏهن هن سڄي هندستان جو سفر ڪيو ته هن هارين جون غربت سبب ڏرا ڏنل اکيون ۽ ڏٻرا جسم ڏٺا ۽ ڳڻن جي نېل حالت ڏني. هن کي حيرت لڳي ته اهو ملڪ، جيڪو ڳڻن جو احترام ڪندي ٿڪجي ٿي نٿو انهيءَ ملڪ ۾ ساڳي ڳڻن رحم جوڳي حالت ۾ آهي. کيس احساس ٿيو ته اهو گگندام جانور هندو - مسلم جهيڙي جي ور چڙهي ويو آهي. مسلمان اُن کي ڪُهڻ لاءِ هر وقت تيار آهن ۽ هندو انهيءَ جي ڇههءَ کي به وڏي ڳالهه سمجهن ٿا. ٻي طرف، ڳڻن لاءِ قائم گوشالا ته انهن بي زبان جانورن تي ٿيندڙ ظلم جا اڏا آهن. هن صلاح ڏني ته اُهي ڳڻن، جيڪي سايون ٿي نٿيون سگهن ۽ پوڙهيون ۽ ڪمزور آهن، انهن جي سهائتا لاءِ ماهرن کان مشورا ورتا وڃن. هن کي مينهن جي ڪير ۽ مڪڻ کان ڳڻن جو ڪير ۽ مڪڻ وڌيڪ وڻندو هو. گانديءَ، ماڻهن کي سمجهايو ته ڳڻن جي مرڻ کان پوءِ اُن جو چمڙو ۽ هڏا به ڪمائتا آهن.

گانديءَ پنهنجي آشرم ۾ هڪ ساڻ ڌاريو ۽ پنهنجن جوڙيل اصولن تي ڳڻن جو وڻائڻ هلائڻ لڳو. جڏهن به هن جي وڻائڻ ۾ ڪنهن ڊگهيءَ کي ڪو ڳاٻو يا ڳاٻي چمندي هئي ته هيءُ انهيءَ ڳاٻڙي يا ڳاٻڙيءَ کي پيار مان هٿ ڦيرندو هو. هڪ ڀيري هڪ پهريات ڳڻنءَ کي ڪا لاعلاج بيماري ٿي پئي، جنهن لاءِ گهڻا ئي دَس پنڌ پڇيا ويا. نيٺ گانديءَ پنهنجي دل تي پٿر رکي فيصلو ڪيو ته انهيءَ پٿاريءَ کي بيماريءَ جي عذاب مان سدائين لاءِ آجو ڪجي. هيءُ پاڻ بيمار ڳڻنءَ جي کُر کي پيار مان هٿ ۾ جهلي وينورهيو جيستائين سئي هٿي اُن بي زبان کي سدائين لاءِ آرامي نه ڪيو ويو. گانديءَ جي انهيءَ قدم سبب، تمام گهڻو هل هنگامو ٿيو. ماڻهو چوڻ لڳا: ”ڏسو ته هڪ عدم تشدد جي پرچارڪ ۽ امن جي اهڃاڻ ڪيڏو نه پُر تشدد قدم ڪيو آهي.“ گانديءَ انهيءَ رد عمل کي گهڻي صبر سان سٺو. هڪ جئن مت جي روحاني اڳواڻ ته ائين به چيو: ”جيستائين انهيءَ گناهه کي گانديءَ جي رت سان نه ڌوئبو تيستائين گناهه جو ٽڪو ڪڏهن به نه لهندو.“

گانديءَ هڪ ڀيري عدم تشدد جي پيروڪارن کي اُن وقت عجب ۾ وجهي ڇڏيو جڏهن هن آشرم ۾ پوکيل فصل ۽ ڀاڄين کي نقصان رسائيندڙن ڀولن کي مارڻ لاءِ چيو. گانديءَ چيو: ”آءٌ پاڻ به هڪ هاري رهيو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته هاريءَ لاءِ فصل بچائڻ ۽ پيل روڪڻ ڪيترو نه اهم هوندو آهي. اسان ڀولن کي پڇائڻ ۽ ڊيچارڻ لاءِ هر حربو هلايو آهي - اسان بندوق جا هوائي فائر ڪيا ۽ گهڻو ئي گوڙ گهمسان ڪيو پر ڀولا نه ڀڳا ۽ نه ئي ڊنا. اُنڪري مون وڏي غور ۽ ويچار کان پوءِ، انهن کي مارڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ڇو ته هاڻي ائين ڪرڻ کان سواءِ ڪو ٻيو چارو ناهي.“ پر اهڙي نويت ڪانه آئي.

گانديءَ سدائين انهيءَ سوچ ۾ هوندو هو ته هارين جي آمدني ڪيئن وڌائجي. ڇو ته اهي سال جا لڳ ڀڳ چار يا ڇهه مهينا واندا رهندا هئا. اُن عرصي ۾ هنن کي گهر جي پونجيءَ تي گذارو ڪرڻو پوندو هو. ان زماني ۾ سال ۾ فصل به هڪ ڀيرو ٿيندو هو. گانديءَ 30 ڪروڙ هارين لاءِ هڪ

مستقل ڪم ڳولي لڌو. هن عورتن کي اٺ جي ڪم تي لڳايو ۽ مردن کي آڏاڻي جي حوالي ڪيو. ڇو ته هن چاهيو ٿي ته انهن هارين ۽ غريب خاندانن جي آمدني ايتري ٿئي جو پيٽ پري کائي سگهن، دوا درمل ڪرائي سگهن، تن ڏيکي سگهن، ٻار پڙهائي سگهن ۽ وٽن چير چانوَ هجي. ان کان پوءِ ئي اهي انڪار جي طاقت کي سمجهندا. گانڌي هاري - مزدور راج قائم ڪرڻ جي حق ۾ هو ۽ خبردار ڪندو هو: ”جڏهن هاري ۽ غريب پنهنجن ڏکن ڏولائون ۽ بدتر حالتن بابت باخبر ٿيندا ۽ ڄاڻندا ته ڪسمپرسِيءَ واري حالت ۾ ئي رهڻ سندن قسمت ناهي ته پوءِ اهي پنهنجيءَ ڦرلٽ جا سڀ آئيني ۽ غير آئيني حربا توڙي ڦٽا ڪندا، ۽ جڏهن هو سمجهندا ته سوراج ڇا آهي ته پوءِ دنيا جي ڪابه طاقت کين سوراج ماڻڻ کان روڪي نه سگهندي.“

گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هاري به نافرمانيءَ جي تحريڪ ۾ شامل ٿيا ۽ ڍانڍي مارچ کي سرڪاري روڪ ۽ رڪاوٽ کان پوءِ به ڪامياب بنائون. اهي ساڳيا ڍنل ۽ گونگا هاري، وڏين محفلن، مجلسن ۽ جلسن ۾ نه رڳو شريڪ ٿيندا هئا، پر آزاديءَ لاءِ وڃن ۽ اقرار به ڪندا هئا. جڏهن ٽئڪس ۽ ڍل نه ڏيڻ جي مهر هلي ته انهن جون زمينون سرڪار ضبط ڪيون ۽ آپتون زورريءَ ڪڍي وئي. اهو سچ آهي ته بظاهر اقتصادي طور ته انهن هارين ڪجهه وڃايو پر پنهنجي انڪار سبب هاڻي اهي نوان ماڻهو بنجي چڪا هئا.

گانڌي ماڻهن کي روڪي ته نه سگهيو ته اهي کيس مهاتما نه سڏين ۽ پيرين به نه پون، ۽ نه ئي پنهنجي مان ۾ ماڻهن پاران آجياڻن ۽ دعوتن کي روڪرائي سگهيو ٿي. گانڌي پنهنجي مقصد لاءِ هندستان جي مختلف شهرن ۽ جڳهن تي ويو ۽ لاڳيتو عوام سان رابطي ۾ رهيو. هر هنڌ، جتي ڪٿي هن کي پيار ۽ عزت ملي. هن اڳيان سندس لکيل خط ۽ چنيون، هن جا فريم ٿيل فوتو ۽ ٻيا مهانگا ۽ زيبائشي اسر وڏي احترام ۽ عقيدت مان پيش ڪيا ويندا هئا. گانڌي ماڻهن جي پيار ۽ ان جي اظهار جو دل جي گهراين سان قدر ڪندو هو. پر کيس اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته هڪ غريب ملڪ جا

رهواسي، جن جي في ڪس آمدني تي پئسا ڏهاڙي مس آهي، سي ويهي گلن، هارن ۽ اجايي ڏيڪاءَ تي پئسا وڃائين. پر هيءُ ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ به ماڻهن کي روڪي نه سگهيو. اصل ۾ هن انهيءَ اينگهي خرچ کي موڙيءَ ۾ تبديل ڪرڻ گهريو پئي. پوءِ هن ارادو ڪيو ته جڏهن عوام هن تي خرچ ڪري ٿي ته پوءِ ڇو نه اهو سڦل ٿيڻ گهرجي. گانڌي جڏهن اسٽيج تي ويٺو هو ته ماڻهو هن کي هار ۽ تحفا ڏيندا هئا. هيءُ جلبي ختم ٿيڻ کان پوءِ چونڊو هو ته ”منهنجيون پياريون نينگريون ڪٿي ڏسجن ٿي نه ٿيون؟ هاڻي مان هنن هارن ۽ تحفن کي نيلام ڪيئن ڪريان؟“ پوءِ هيءُ هار ڳچيءَ مان لاهي نيلاميءَ لاءِ واک ڏيڻ شروع ڪندو هو. ”هڪ رپيو ٻه رپيا، ٽي رپيا، چار رپيا ۽ پنج رپيا.“ اهڙيءَ طرح ڪل ڀوڳ ڪندي هار وڌي اڳهه تي نيلام ڪندو هو. اهڙي نموني، هيءُ نه رڳو هار پر هن کي مليل ميوا ۽ ٻيون شيون شڪليون به نيلام ڪندو هو. هن هڪ ڀيري هڪ هزار 30 رپين ۾ نيلام ڪيو ۽ ٻيو هار ته هن 300 رپين ۾ نيلام ڪيو هو. هڪ دفعي گانڌيءَ کي هڪ ننڍڙي پيٽڙي تحفي ۾ ملي. هن انهيءَ جي ٻولي مٿس شروع ڪئي ۽ چيائين: ”هن جو ٺلهه 250 رپيا آهي، نه نه مون کان غلطي ٿي، هن جو ٺلهه 275 رپيا آهي.“ جڏهن ميڙ مان ڪنهن 300 رپين جي ٻولي هنڌي ته هن چيو ته اڃا واک مٿي هلي، ڇو ته هن جهڙي صندوقڙي مون اڳ ان کان به وڌي اڳهه تي نيلام ڪئي هئي، مون کي هڪ هزار رپيا گهرجن. آهي ڪو؟“ نيٺ اها وڏي ٺلهه ۾ نيلام ڪيائين. ڪلڪتي جي شهرين هن کي ٽي پيرا، مختلف وقتن تي، قيمتي صندوقڙيون ڏنيون، جيڪي هن اُتي ئي نيلام ڪيون. گانڌيءَ هڪ ڀيري نيلاميءَ بابت چيو: ”ڏسو ته عوام پاران مليل تحفي کي آءٌ ڪيترو نه مان ڏيان ٿو. هونءَ به آءٌ ايتريون سوکڙين کي ڪٿي رکندس ۽ ڪيئن سنڀاليندس، ڇو ته مون وٽ ته اهڙو ڪوبه بندوبست ناهي. مون کي نيلاميءَ ۾ ڪابه خرابي نٿي ڏسجي، ڇو ته اهو هڪ چڱو مقابلو آهي. هونءَ به نيلاميءَ جا پئسا سٺي مقصد لاءِ ڪتب اچن ٿا، ۽ عوام تحفا مون کي نه، پر سوراج لاءِ ڏئي ٿو.“

پينو فقير

گاندھي جيئن جيئن عوامي سھائتا جي ڪمن ۾ وڌيڪ مصروف ٿيندو ويو تيئن تيئن پنهنجي ڪٽنب ۽ وڪالت کي گھٽ وقت ڏيڻ لڳو. کيس احساس ٿيو ته جيڪڏهن عوام جي سڀوا ڪرڻي آهي ته پوءِ رضاڪاراڻي غربت جي چونڊ ڪرڻي پوندي. نٺ نانگر ۽ ڏيڪاءَ کي ٽرڪ ڪرڻو پوندو. پوءِ ته هن جي زندگيءَ ۾ اهڙو وقت به آيو جو مال ۽ ملڪيت گڏ ڪرڻ هن لاءِ ڏوهه بڻجي پيو ۽ شيون ٻين کي ڏيڻ ۾ هن کي سُرھائي محسوس ٿيندي هئي. آهستي آهستي آرام ۽ آسائش جون سڀ شيون ۽ ڳالهيون موڪلائي ويس. هن اباڻي ملڪيت جي ڪا پوئواري نه ڪئي. ايتريقدر جو ڪنهن زماني ۾ شروع ڪيل انشورنس پاليسي به پئسا نه پيارڻ سبب ختم ٿي ويئي. هن وڪالت ڇڏي ڏني، جنهن مان کيس ان وقت به مهيني ۾ چار هزار رپيا ملندا هئا. هن ڏکڻ آفريڪا ۾ ورڪرن ۽ عوام پاران تحفي ۾ مليل چاندي ۽ سون

اهڙو ڪوبه جلسو نه هو جتي گاندھيءَ عوام کي چندي جي اپيل نه ڪئي هُجي. هن هڪ جلسي ۾ هڪ نارنگي 10 رپين ۾ ۽ هڪ سٺ جوهار 20 رپين ۾ ۽ هڪ سوني ٽڪلي پنج هزار رپين ۽ هڪ ٻي صندوقڙي هڪ هزار رپين ۾ نيلام ڪئي. هڪ پيريءَ جلسي ۾ ماءُ ۽ پٽ شريڪ هئا. ماءُ پٽ کي گاندھيءَ جي ويجهو ڪٿي آئي ته گاندھيءَ ٻار سان پيار ڪندي ٻار کي ڪٿي مٿي کنيو ۽ سندس ڳچيءَ مان سونوهار لاهي، نيلاميءَ جي ٻولي هڻڻ شروع ڪيائين. سندس اُن حُجت تي ماءُ ۽ پٽ ڏاڍا سرها ٿيا.

گاندھيءَ هڪ پيري چيو: ”مون وٽ ڏاڍيون مُنڊيون آهن ۽ آءٌ انهن سڀني کي وڪرو ڪرڻ گهران ٿو.“ پوءِ هن هڪ مُنڊي جي نيلاميءَ لاءِ اڃا ٽي پيرا واک مس ڏنو ته اها 445 رپين ۾ وڪامجي ويئي. انهيءَ مُنڊيءَ جو اصلي مُل 30 رپيا هئس هو. هڪ پيريءَ هن کي چندي ۾ مختلف سڪا مليا، جن ۾ سون ۽ چاندي جا سڪا به شامل هئا، ۽ هڪ عاج جو سڪوپڻ هو. هن انهيءَ سڪي ڏانهن اشارو ڪندي چيو: ”اهو سڀ کان وڌيڪ اهم آهي، ڇو ته هڪ غريب شخص وٽ هو ئي اهو عاج جو سڪو جيڪي مون کي ڏنائين. مون وٽ اُن جي قيمت سون کان به وڌيڪ آهي.“ هن انهيءَ کي هڪ سٿو يارنهن رپين ۾ نيلام ڪيو.

گاندھيءَ تي جلسن، جلوسن ۾ شرڪت ڪرڻ ۽ معاملن نڀيڙڻ جو تمام گهڻو دٻاءُ هوندو هو. پر ڪڏهن به منجهانئس هڪ هٿ واڻي واريو جوش جذبو ختم نه ٿيو. گاندھيءَ جي ڄمار جڏهن 78 ورهيه هئي ته هندو مسلم فساد ٿيا ته هن بهار جو دورو ڪيو ۽ مليل سوکڙيون اُتي ئي نيلام ڪيائين. گاندھي آشرم ۾ رهندو هو ۽ غريبيءَ ۾ گذاريندو هو پر پوءِ به پبلڪ فنڊ ۾ هڪ سڪو ڏنائين، جيڪو سندس هڪ پرستار 500 رپين ۾ خريد ڪيو هو.

مان هڪ ترست قائم ڪيو ۽ فينڪس فارم کي به عوامي پلاٽيءَ لاءِ اڀري ڇڏيائين. هن ڪڏهن به پنهنجي آرام جو خيال نه ڪيو پر پنهنجا اصول، زال ۽ پٽن تي پڻ لاڳو ڪيائين.

گاندھي پنهنجي زندگيءَ جي پڇاڙيءَ وارن سالن ۾ چندي تي گذارو ڪيو جيڪو ڪيس دوست ۽ پرستار ڏيندا هئا. ٽالستاءِ فارم تي رهڻ وقت، هن ۽ هن جي سڄي ڪٽنب جو خرچ هن جو جرمن دوست ڪيلنباش پريندو هو. هن پاران سڄي هندستان ۾ قائم آشرمن جو خرچ، هن جا همدردي ۽ ساٿي رضاڪارائي طور پريندا هئا.

پنڊت مالويہ جي، فقيرن جو شهزادي طور مشهور هو پر گاندھي ته شهنشاهه هو. هن تاريخ ۾ عوامي سھائتا لاءِ پنڊ ۽ چندي وٺڻ جو هڪ نئون رڪارڊ قائم ڪيو. ڪيس پنهنجيءَ انهيءَ خوبيءَ جو اندازو تڏهن ٿيو جڏهن هيءُ ناتال انڊين ڪانگريس پاران ميمبرن کان في ۽ چنڊو گڏ ڪري رهيو هو. ٿيو ايئن ته هڪ ڏينهن شام جو گاندھي هڪ امير ماڻهوءَ وٽ چندي لاءِ ويو ۽ ڪيس اُميد هئي ته هو 80 رپيا چنڊو ڏيندو. پر هو ته 40 رپيا ڏئي پڙ ڪڍي بيهي رهيو. گاندھيءَ هن کي راضي ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي، پر هو نابري واري بيٺو رهيو. پر گاندھي به دل شڪستو نه ٿيو هيءُ صدا هڻي ويهي رهيو ۽ سڄي رات ورندي صبح تائين ويٺو رهيو. نيٺ اُن امير شخص هن کي منجهند ڌاري 80 رپيا ڏنا.

ڏکڻ آفريڪا ۾ مٽيپيد خلاف هلايل جدوجهد جي نتيجي ۾ جيل ويل ساٿين جي ڪٽنبن جي سھائتا لاءِ هن کي پئسا گڏ ڪرڻا پوندا هئا. انهن رضاڪارن ۽ سندن خاندانن جو ڪل تعداد پنج هزار هو ۽ انهن جي روز جو خرچ 3200 رپيا هو. گاندھيءَ ڏکڻ آفريڪا مان تار ذريعي هندستانين کي مدد جي اپيل ڪئي ته رياستن جي والين، اميرن، واپارين هڪدم پئسا موڪليا. جڏهن سندس اپيل ڪانگريس جي اجلاس ۾ پڙهي ويئي ته اُتي موجود ڪارڪنن پئسا ايئن ڏنا، جڻ سڪن جو مينهن وسندو هجي.

گاندھيءَ کي انهيءَ اپيل جي نتيجي ۾ جيڪي به سوکڙيون ۽ چنڊا مليا، انهيءَ جو وچور ٺاهي موڪليائين. ان کان سواءِ، خرچ جو به تفصيلي وچور ٺاهي موڪليائين. هن لاءِ عوام پاران مليل نه رڳو هڪ هڪ ٽڪو اهم هو پر ڪيس چندي ڏيندڙن جي جذبن جو پڻ احساس هوندو هو. هيءُ عوامي فنڊ ڪتب آڻڻ بابت گهڻي ڌيان کان ڪم وٺندو هو. هڪ پيري، هڪ تنقيدڪندڙ تلڪ سوراج فنڊ تي آڱريون ڪنيون ته هن تنقيد ڪندڙ کي هڪ ئي جواب ڏنو ته ڪنهن ماهر کي ساڻ ڪري اچي اڪائونٽ جانچيو.

گاندھيءَ، تلڪ سوراج فنڊ لاءِ هڪ هدف مقرر ڪيو هو ته هونئن مهينن ۾ هڪ ڪروڙ رپيا گڏ ڪندو. هڪ دوست هن کي منت ڪئي ته هو رڳو ڏهن منتن لاءِ اداڪارن جي هڪ منڊليءَ طرفان هلندڙ نماءُ ۾ هلي ته اداڪار 50 هزار رپين تائين رقم گڏ ڪري سگهن ٿا. گاندھيءَ رٿا کي رد ڪيو. هوڏانهن اُن وقت تائين رقم به رڳو 15,00,000/- رپيا گڏ ٿي هئي. هيءُ اڪثر چوندو هو: ”اميرن ۽ سڀني ۽ واپارين جا لک لائق، جواهي چنڊو ڏين ٿا، پر غريب جيڪو چنڊو ڏين ٿا، اها رقم پوءِ ڪيتري به ٿوري ڇو نه هجي اسان لاءِ رحمت آهي.“ هيءُ انهن غريب گراڻن کي ڪڏهن به وساري نه سگهندو هو جيڪي پنهنجي نبل ۽ ڪمزور هٿن سان، پنهنجن پٽڪن جي ورن ۽ پوتڙن جي پلانڊن مان ڏڪندي ڏڪندي ٽڪو چوڙي فنڊ ۾ ڏيندا هئا. گاندھيءَ تلڪ سوراج يادگار فنڊ کان سواءِ، هڪ شهيد نينگر ولما لاءِ پڻ يادگار فنڊ قائم ڪيو. ان کان سواءِ، هن گوڪلي، لڄپت راءِ، ديشبندو داس، اينڊريوس ۽ جليانوالا باغ جي شهيدن لاءِ پڻ يادگار فنڊ قائم ڪيا هئا. هن کُلئي عام چوڻ شروع ڪيو: ”جيڪڏهن جليانوالا باغ جي شهيدن لاءِ مقرر وقت اندر رقم گڏ نٿي ٿئي ته هو پنهنجو آشرم وڪڻي رقم فنڊ ۾ جمع ڪرائيندو. ٻن مهينن ۾، ديشبندو يادگار فنڊ لاءِ ڏهه لک گڏ ٿيا. اُن وقت هن کي خبر پئي ته ٽئگور شانتينڪيتن لاءِ فنڊ گڏ ڪرڻ نڪتو آهي ۽ هندستان جي مختلف شهرن ۾ فنڊ گڏ ڪرڻ واسطي ٽئگور

پاڻ اداڪاري ڪندو. گانڌيءَ تڪڙ ۾ نه رڳو 50 هزار رپيا فنڊ ۾ جمع ڪرايا، پر ٽئگور کي اداڪاري ڪرڻ کان روڪيائين ۽ ٽئگور پنهنجي دورو رد ڪيو. جڏهن به هندستان ۾ ٻوڏ، ڏڪر ۽ ڪا ٻي آفت آئي ته گانڌي سهاڻا جي اپيل ڪئي ۽ هن جي هر اپيل تي وٺڻ وارن هٿن کان ڏيڻ وارا هٿ گهڻا وڌيڪ هئا.

گانڌي اڻٽڪارن ۽ ڪاڌيءَ جي عام واهپي ۽ اڇوتن کي هڪ جائز مقام ڏيارڻ لاءِ ملڪ اندر تڪڙا تڪڙا دورا ڪيا هئا. هريجن فنڊ لاءِ هن ٻن ڪروڙن کان وڌيڪ رقم گڏ ڪئي هئي. گانڌي غريبن جي پيٽ ڀرڻ واسطي خرچ ڪرڻ لاءِ تيار نه هوندو هو ۽ چوندو هو ته هڪ غريب کي مانيءَ پور سان مطلب ناهي، پر هن کي ته روزگار ۽ عزت ڪپي. گانڌي چوندو هو: ”آءٌ هڪ بکي ۽ انگ اگهاڙي کي ماني ۽ ڪپڙا ڏئي، انهيءَ جي تڏليل نه ڪندس پر انهيءَ کي ڪنهن ڪرت سان لڳائي ۽ عزت ڏئي، هن جو مان مٿانهون ڪندس.“

گانڌي هڪ پيري جيل ۾ هو ته جيل جي ڊاڪٽر چيس: ”گانڌيجي، صحتمند ماڻهن کي پنڻ نه گهرجي، ڇا اوهان آزاد هندستان ۾ ڪواهرڙو قانون ٺاهيندا؟“ هن ورندي ڏنس: ”بلڪل ٺاهينداسين پر اهو قانون مون جهڙن پينو فقيرن تي لاڳو نه ٿيندو.“ هن انگريزيءَ جي انهي پهاڪي ’پنڊڙن کي مطلب جي خيرات ته ڪانه ملندي نا؟‘ کي عملي طرح بلڪل اُبتو ڪري ڏيکاريو. گانڌيءَ فنڊ گڏ ڪرڻ لاءِ جيڪي نعرا، طور طريقا، حيل ٻهانا استعمال ڪيا، انهن جو انساني تاريخ ۾ ڪوبه مثال نه ٿو ملي. ڪيترائي ڪمزور لاچار ۽ نبل مرد ۽ عورتون ميلن جا ميل پنڌ ڪري هن پاران جاري ڪيل فنڊ ۾ پنهنجيءَ پونجيءَ مان حصو پتي جمع ڪرائيندا هئا. گانڌي ريلوي جي گاڏي يا ڪار وغيره مان فقيرن وارو ڪشتودريءَ کان ٻاهر ڪڍي چنڊو گهرندو هو ۽ ماڻهو پئسن ڏيڻ لاءِ خبر ناهي ڪٿان اچي ڳاهت ٿيندا هئا. ڪيترا ويچارا ته ميوا ۽ ڀاڄيون به ڪٽي ايندا هئا. هڪ ماڊل اسڪول جي شاگردن هن کي ڪتيل سٺ.

ڪاڌيءَ جو ڪپڙو ۽ گجھه رقم ڏني، جيڪا هنن پنهنجي ڪيسي خرچيءَ مان بچائي هئي.

هڪ رن زال ته به آنا اڏارا وٺي، گانڌي پاران جاري ڪيل اپيل کي مان ڏيندي جمع ڪرايا. جڏهن هن کان پڇيو ويو ته هن ايئن ڇو ڪيو ته هن ورندي ڏني: ”مون اهي به آنا، رڳو ان خيال کان ڏنا آهن ته جيئن آءٌ به ايئن چئي سگهان ته مون به گانڌيءَ جو سڏ ورنايو جنهن اسان جي پلي لاءِ سڀ ڪجهه ڇڏي ڏنو آهي.“ گانڌيءَ ڪڏهن به عوامي فنڊ، ذاتي حاجت لاءِ ڪتب نه آندو. هيءُ غريبن کي چوندو هو: ”پورهيو ايمانداريءَ سان ڪريو مون کي پننڌڙ فقير نه گهرجن. محنت، پورهپي ۽ ڪم جي گهر ڪريو ۽ جيڪوبه ڪم ملي، اهو ايمانداريءَ سان ڪريو پر پنو نه.“

قورو

برابر گانڌي پينو فقيرن جو شهنشاهه هو. پر پوءِ به هن ڏٺو پئي ته هندستان ۾ ڏينهن ڏينهن امير وڌيڪ امير ۽ غريب وڌيڪ غريب ٿي رهيا هئا. هن وٽ برابريءَ جا پنهنجا ماڻا ۽ معيار هئا. هن ڳوٺاڻي زندگيءَ جي طريقي کي نئين نموني منظم ڪرڻ پئي چاهيو ته جيئن ماڻهن جي حياتيءَ ۾ ڪو سڌارو اچي سگهي.

گانڌي اميرن کي ڦري ۽ ڦري غريبن ۽ ضرورتمندن جي مدد ڪندو هو. پر اهو سڀ ڪجهه هو تلوارن جي چمڪات يا وسندين ۾ آڳ جا آلا اُٿاري نه ڪندو هو. پر هن جا هٿيار هئا: ماڻهن کي سمجهائڻ ۽ کين پنهنجي اخلاقي جوابداري ياد ڏيارڻ. هن اميرن کي چيو: ”پنهنجي دولت جو ڦل غريبن تائين به پهچايو. عالم ۽ اڪابر به پنهنجي علم جو ميوو عوام تائين رسائين.

سرمائيدار پنهنجي منافع کي عوام جي سهائتا لاءِ خرچين. حاڪم ماڻهن کي عزت ڏين ۽ ڊڄڻا ۽ ڪانٽر بهادر ٿي وطن جي خدمت ڪن.“

گانڌيءَ هندستان جي ڪمزور ۽ بي همت ماڻهن کي اهڙي سگهه ڏني جو هو غلاميءَ خلاف اُٿي کڙا ٿيا. هن جي اپيلن ۾ هڪ عجيب منڊ ۽ موه هوندو هو جو سندس سڌ ٻار نوجوان، ٻڙيا ۽ مرڻ توڻي عورتون سڀ ورنائيندا هئا. هن هڪ تيز رفتار براق مثل سڄي هندستان جا دورا ڪيا ۽ اميرن، سينين، پورهيتن، ٻارن، عورتن، نوجوانن ۽ هر مڪتب فڪر جي ماڻهن کي اُتساهيو. نتيجي ۾ هندستاني قوم جي ڪايا پلٽجي پئي.

گانڌيءَ جون عام فهم ۽ ساديون اپيلون به اهڙيون پُراثر هيون جو مائت پنهنجا ٻار قومي چوٽڪاري لاءِ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. پر دينشين عورتون پنهنجا زيور سرعام هن وٽ اچي پيش ڪنديون هيون، ۽ غريبن وٽ جيڪو ڏوڪڙ پئسو هوندو هو سو سڀ اچي هن جي خدمت ۾ حاضر ڪندا هئا.

هڪ سال ڏُڪر سبب فصل سُٺو نه ٿيڻ ڪري هاري ڍل وغيره ڏيڻ جوڳا نه رهيا. پر پوءِ به سرڪاري دٻاءُ ۽ ڊپ سبب پنهنجا هڙ، پاڇاريون ۽ ڪوڏرون وڪڻي رهيا هئا ته جيئن ڍل طور ڪجهه رقم جمع ڪرائي سگهن. گانڌي انهن کي ايئن ڪرڻ کان روڪيو ۽ کين چيائين: ”حڪومت کي ڍل ۽ ٻيا ٽئڪس نه ڏيو.“ گانڌيءَ کين اُتساهيو: ”حڪومت جا ٽئڪس ڦٽائي وڃو.“ هن ٽئڪس نه پيارڻ جي مهم هلائي. هارين گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ ستيه گره ڪندي ڪليو اقرار ڪيو: ”ڪوبه هاري حڪومت کي رهنون يا ٽئڪس نه ڏيندو. ڀلي حڪومت سندن زمينن تي قبضو ڪري يا زمينون پنهنجي تحويل ۾ وٺي ڇڏي.“ حڪومت هارين جون زمينون، بيٺل فصلن سميت پنهنجي قبضي ۾ ڪيون. گانڌي هارين کي همٿايو: ”اوهان کي پنهنجي پورهئي جي ڦل ڪٽڻ کان ڪوبه روڪي نٿو سگهي، وڃو ۽ وڃي پنهنجو فصل ڪٽي اچو.“ هاري جڻن جي صورت ۾ راتاها هڻي، بصرن جو

فصل ڪئي ويا. انهن راتاهن جو اڳواڻ موهن لال پانڊيا هو. جنهن کي پوءِ انگريز سرڪار انهيءَ ڏوهه ۾ گرفتار به ڪيو هو. جڏهن موهن لال پانڊيا جيل مان آزاد ٿيو ته هن کي شاندار آجياڻو ڏنو ويو. جنهن ۾ کيس ’بصر چور‘ جو لقب پڻ ڏنو ويو هو. گانڌيءَ انهيءَ جلسي جي صدارت ڪئي هئي. انهيءَ موقعي تي گانڌيءَ موهن لال پانڊيا جي نرڙ تي انگريزي اکر ’V‘ يعني فتح جو نشان ٺاهيو هو.

ڏڪار دوران هڪ پيريءَ گانڌيءَ ڌڙيل هارين کي پڻ ساڳي صلاح ڏني هئي. واقعو هيئن آهي ته ڏُڪڙ ۽ سوڪهڙي جي ڪري فصل نه ٿيا، هوڏانهن سرڪاري عملدار ڍل اوڳاڙڻ لاءِ نڪتا. سرڪار هارين ۽ زميندارن جون ملڪيتون ضبط ڪيون ۽ بچيل ٽپڙ ٽاڙي نيلا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اهي ڪنهن به خريد نه ڪيا. نيٺ هڪ وڏي تحقيق ۽ جاچ کان پوءِ هارين جون گجهه گهر جون قبول ڪيون ويون ۽ اُن سال جي ڍل به معاف ٿي.

چمپران ۾ انگريز زميندار ڏهاڙيءَ جي حساب سان مقامي ڳوٺاڻن کان نير جي پوک ڪرائيندا هئا. پر کين معاضو ايڪٽر بيڪٽريا بنهه گهٽ ڏيندا هئا. ڪنهن اٽڪل سان هڪ مايوس ۽ پريشان هاري چمپران مان ڀڳو ۽ وڃي گانڌيءَ سان حال اوريائين. گانڌيءَ هڪدم اوڏانهن ويو ۽ واقعي جا سڀ تفصيل گڏ ڪيائين ۽ هارين ۽ مقامي زميندارن سان گڏجي انگريز زميندارن خلاف جدوجهد هلايائين. نيٺ اهو ظلم تي ٻڌل نظام ختم ٿيو.

هندستان ۾ ’لوڻ ٽئڪس‘ عوام جي في ڪس آمدنيءَ جي ڀيٽ ۾ گهڻو هو. عام واهپي لاءِ به لوڻ خريد ڪندڙن کي ڳرو ٽيڪس ڏيڻو پوندو هو. جيتوڻيڪ هندستان ۾ قدرتي ڍنڍن، سامونڊي ڪارين ۽ ڪن جابلو علائقن ۾ لوڻ جهجهي مقدار ۾ موجود هو پر ان جي ميڙڻ تي قانوني طرح پابندي لڳل هئي. گانڌيءَ انهيءَ ڪاري قانون خلاف تحريڪ هلائي ۽ فيصلو ڪيو ته اهو قانون هر قيمت تي ختم ڪرڻو آهي. لوڻ ٽيڪس خلاف جڳ مشهور ”ڍانڍي مارچ“ کان اڳ هن ۾ چيو هو ”آءٌ يا ته ڪامياب ٿيندس يا اُتي ماريو“

ويندس ۽ منهنجو لاش سمنڊ ۾ لڙهندو. سڌو سُرڳ ۾ ويندس. پر جي سلامت موٽيس ته فاتح ٿي موٽندس.“ گانڌيءَ ساڀرمتي آشرم کان پنهنجو تاريخي ڍانڍي مارچ شروع ڪيو هن پنهنجن ساٿين سان گڏ پنجويهن ڏينهن ۾ به سڄو اڪيٽاليه ميل پنڌ ڪيو ۽ ڍانڍي سامونڊي ڪناري تي پهتو جتي هُن ڪناري تان لوڻ مٺ ۾ کڻي، ’لوڻ - ٽيڪس‘ قانون جي ڀڃڪڙي ڪري حڪومت کي للڪاريو. شريمتي سروجني نئيڻو کي نرڙ تي ٽلڪ لڳائي ۽ هار پارائي، لوڻ ٽيڪس قانون توڙيندڙ جي اعزاز سان نوازيو ويو. اُن موقعي تي گانڌيءَ چيو ته ”زمين تان مٺ لوڻ جي ڪڍڻ ڪا وڏي ڳالهه ناهي. پر آءٌ ته هندستان جو سڀ لوڻ هٿ ڪرڻ گهران ٿو.“ گانڌيءَ جي اهڙي اشاري کان پوءِ عوام هندستان ۾ ڪلئي عام لوڻ ميڙڻ ۽ ڪتب آڻڻ شروع ڪيو. ايئن ڪندي انهن ’لوڻ ٽيڪس‘ قانون جي انحرافي ڪئي. پوليس، سڄي هندستان ۾ لوڻ هٿ ڪرڻ لاءِ ڇاپا هنيا ۽ گرفتاريون ڪرڻ شروع ڪيون. هڪ پيري پوليس جي گاڏي گانڌيءَ جي ڀرسان اچي لنگهي ته هُن اُن کي هٿ جو اشارو ڏيئي روڪيو ۽ چيائين، ”مون وٽ غير قانوني لوڻ آهي، مون کي گرفتار ڪندؤ؟“

گانڌيءَ فيصلو ڪيو هو ته هيءُ لوڻ جي هر ڊپوءِ تي راتاها هڻي، انهيءَ ڏند ڪٿا کي رد ڪندو ته لوڻ به ڪو بندش پيل وڪڙ آهي. پر هن جي تڪڙي گرفتاريءَ سبب رڻا ناڪام ويئي. هن جي عدم تشدد جي پوئلڳن لوڻ جي ڊپوٽن کي لُٽڻ شروع ڪيو. پوليس لائي چارج ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ ماڻهن جا مٿا ڦاٽي پيا، ڪيترا ته شديد زخمي ٿي پيا. پر پوءِ به سڄي هندستان ۾ لوڻ جا دڪان ڦرجڻ لڳا. نيٺ هڪ سال اندر لوڻ واري قانون ۾ نرمي آڻيندي حڪومت فيصلو ڪيو ته گهر لاءِ لوڻ ڪتب آڻڻ يا ڳوٺ جي حدن ۾ لوڻ ميڙڻ تي ڪابه بندش ۽ روڪ ٽوڪ نه هوندي.

انگريز سرڪار کي گانڌيءَ جي روپ ۾ هڪ ڏکيو ڄڻ مليو. جنهن ثابت ڪري ڏيکاريو ته دوکي ۽ لُٽ مار کان سڌي سنئين حجت ڪندي ڦرڻ

بهتر آهي. انگريز ننڍي ڪنڊ ۾ واپاري بنجي آيا هئا، پر پنهنجي مڪر، فريب ۽ ڏاڍ سبب سڄي هندستان تي قبضو ڪري ورتائون. هتان جي مقامي صنعت، خاص ڪري ڪپڙي جي صنعت کي تباهه ڪيائون. جنهن جي نتيجي ۾ هنرمند بيروزگار ٿي ويا، ڪيترا ته هاريو ڪرڻ لڳا، باقي محنت ۽ مشقت ڪري پيٽ گذر ڪرڻ لڳا. هر پاسي غربت جهنگ جي باهه وانگي پکڙجڻ لڳي. ليسٽرشائر ۽ مانچسٽر مان ڪپڙو درآمد ٿيڻ سبب ڪروڙين رپيا ڏيساور وڃڻ لڳا.

گاندھيءَ ولاتي ڪپڙي، شراب ۽ برطانوي اسمن جي بائيڪاٽ جو اعلان ڪيو. هن عوام کي اپيل ڪئي ته پاڻ ڪتيو پاڻ اُٿو ۽ ڪپڙو به پاڻ ٺاهيو. سندس اپيل کي شاندار موٽ ملي. هن رضاڪار عورتن جا جٿا تيار ڪيا، جيڪي ’پوليس پڪٽ‘ وانگي ڪم ڪرڻ لڳا. اهي پڪٽون ولاتي ڪپڙي جي دڪانن ۽ شراب جي دڪانن جي اڳيان قائم ڪيون ويون، جيڪي عوام کي ولاتي ڪپڙو ۽ شراب خريد ڪرڻ کان روڪينديون هيون. هن شهرن، ڳوٺن، واهن ۽ وستين ۾ ولاتي ڪپڙي، شراب ۽ پرڏيهي اسمن جي بائيڪاٽ لاءِ اپيلون ڪيون، جنهن کي عوام شاندار موٽ ڏني. نتيجي ۾ هندستان ۾ انهن اسمن جي درآمدي انگ گهٽجي ويو. برطانيا ۾ ڪيتريون ئي ڪپڙي جون ملون بند ٿي ويون. انهن لاءِ هندستاني عوام جا ڪتيل سٿ جا ڏيرا ٻر گولا ٿي سامهون آيا، جن سندن نظام کي ڊانوانڊول ڪري ڇڏيو. نتيجي ۾ اُتي هزارين مزدور بي روزگار ٿي ويا. هڪ سال کان پوءِ جڏهن گاندھي ليسٽرشائر ويو ته هن انگريز مزدورن کي خطاب ڪندي چيو: ”اوهان وٽ مون لاءِ تاثر هيءُ آهي ته مون اوهان کي بيروزگار ڪرايو آهي. اوهان وٽ هن وقت بيروزگارن جو تعداد ٽيهه لک آهي. پر اسان وٽ سال ۾ ڇهه مهينا ٿي سئو ملين ماڻهن وٽ ڪوبه روزگار ناهي هوندو. اوهان وٽ ماهوار بيروزگاري الاٽونس 70 شلنگ آهي پر اسان وٽ مهيني ۾ سراسري آمدني سٿ شلنگ ۽ ڇهه پينس آهي. ڇا پوءِ به اوهان هندستاني پورهيت ۽ اڻٽڪار ۽ اُن جي بکي ٻار جي وات مان گرھ ڦرڻ گهرو ٿا؟ هونءَ به ڇا ڀلا هندستان اخلاقي طرح، ان ڳالهه لاءِ

بتل آهي ته اهو ڪپڙو ليسٽرشائر مان درآمد ڪري جڏهن ته اهو پاڻ ڪپڙو پيدا ڪري سگهي ٿو.“ گاندھيءَ جي انهيءَ سڌي طريقي ۽ کلي دل سان ڳالهائڻ سبب انگريز پورهيتن جي دل تان بار لٿو ۽ گاندھيءَ کي وڏو مانُ ڏنائون.

گاندھيءَ وٽ امير ۽ غريب ۾ ڪوبه فرق نه هوندو هو. هڪ پيري پنگين جي گڏجاڻيءَ ۾ هڪ عورت آئي ۽ پنهنجين ڪرائين مان ٻه سونين چوڙيون لاهيندي چيائين: ”هاڻي اسان جي مڙس وٽ ايترو به نه ٿو بچي، جو هو ڪجهه زالن کي ڏين. هي منهنجا آخري زيور آهن، جيڪي مان هريجنن جي پلائيءَ لاءِ ڏيئي رهي آهيان.“

گاندھيءَ ڪلندي ورائيو: ”آءٌ مڃان ٿو ته منهنجين اپيلن سبب سڀ ڊاڪٽر، وڪيل ۽ واپاري فقير ٿي ويا آهن. مون کي ڪوبه پڇتاءُ ناهي. هندستان جهڙو غريب ملڪ، جنهن ۾ ٽڪي برابر خيرات وٺڻ لاءِ به ماڻهو ڪوه پنڌ ڪري وڃن ٿا. اُتي مهانگا زيور رڳو ڏيکاءُ لاءِ پائڻ مناسب به نه ناهي.“ گاندھيءَ جي پبلڪ اپيل کي مان ڏيڻ واسطي نوجوان عورتون پنهنجا زيور ڏيڻ اينديون هيون ۽ سندن والا، واليون، چوڙيون ۽ ڪنگڻ نه لهندا هئا ته اهي انهن زيورن کي پڇرائي ۽ ڪپرائي لهرائينديون هيون. گاندھيءَ جي عورتن کي ڪيل اپيلن سبب هن جي مخالفن کي ڏاڍي چڙ لڳندي هئي، پر گاندھي پنهنجي فيصلن تي اڏول رهندو هو. هن مخالفن کي رڳو اها ورندي ڏني: ”مون کي ته اهڙيون هزارين پيشر گهرجن، جيڪي منهنجو سڏ ورنائين ۽ پنهنجو سڀ الهه تلهه نه، ته به گهٽ ۾ گهٽ پهريل زيور ته قومي مقصد لاءِ ڏين.“ هڪ پيري هڪ جلسي ۾ هڪ نيگريٽي، هن کي گل پيش ڪرڻ آئي، ته گاندھيءَ جي نظر چوڪريءَ جي آڱر ۾ پيل منڊيءَ تي پئي. هن چوڪريءَ کي منڊي ڏيڻ لاءِ راضي ڪيو ۽ چوڪريءَ منڊي لاهي، هن جي هٿ ۾ ڏني. بلڪل ساڳي نموني، هڪ پيري هڪ چوڪر اسٽيج تي آيو ته گاندھيءَ جي نظر ٻار جي سونن ٻيڙن تي پئي. هن چوڪر کي راضي ڪري ٻيڙا چندي لاءِ ورتا، ۽ چوڪر کي پيار ۽ پنهنجائپ مان ڌڙڪو ڏيندي چيائين،